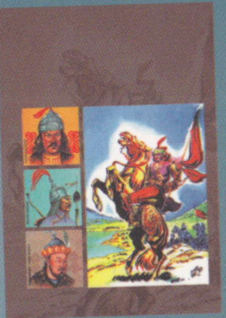

Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Gerçekte İslâm Dini'nin; Kafkasya, Hazar Yurtları, Don-Volga boyları, Bulgarlar ve Başkurtlar arasında yayılması ve buralarda bir ***"Devlet Dini"*** hâline gelmesi, Orta Çağlara damgasını vuran başlı başına bir olay ve bir büyük zaferdir.

Zira Azerbeycan'dan geçerek Kafkasya'ya ulaşan İslâm hidâyet çemberinin güçlü bir ucu, diğer yönden, yani İç Asya ve Turan yurdundan geçerek Harzem'e ulaşan diğer bir hidayet çemberinin ucu ile bu topraklar da birleşmiş, bütünleşmiş ve böylece KUZEY TÜRK KAVİMLERİ, ***"Batı Hıristiyanlığı"***na karşı çok büyük bir İslâm hidayet çemberi ile kuşatılmıştır.

İslâma gönül veren bu cihâd erleri sâyesinde Kuzey Asya İpek Yolu, ***Hristiyan misyonerlerine*** asırlarca kapalı kalmıştır.

yedi kubbe

ISBN: 975-00182-1-9
9 789750 018213

Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet

Prof.Dr.Zekeriya Kitapçı

yedi kubbe

Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

yedi kubbe

KUZEY TÜRK KAVİMLERİ ARASINDA İSLÂMİYET

Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar, Başkurtlar

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

YEDİKUBBE YAYINLARI: 10
Türkler'in Müslümanlığı Külliyâtı: 7
••
Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet
••
1. Baskı : Temmuz, 2005
••
ISBN: 975 - 00182 - 1 - 4
••
İlmi Yazışma Adresi:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
K. Karabekir Cad. Hoca Hasan Sk. No: 15/407
Tel: 0.332. 350 82 96 • Meram / KONYA
••
www.zekeriyakitapci.com
zekeriyakitapci@zekeriyakitapci.com
••
İsteme Adresi:
Rıfat KARAKOL
Şerafettin Caddesi Öz İşhanı A Blok Kat: 2 • KONYA
Tel: 0.332. 353 00 50 - 350 82 96 Fax: 0.332. 353 80 43
••

Dizgi
DİZGİ EVİ
Tel: 0.332. 351 66 41
•
Kapak Tasarım
GRAFİT-O
•
Pre-Press - Baskı - Cilt
SEBAT OFSET MATBAACILIK
Tel: 0.332. 342 01 53 Fax: 0.332. 342 37 80
www.sebat.com sebat@sebat.com

Türkler'in Müslümanlığı Külliyâtı: 7

KUZEY TÜRK KAVİMLERİ ARASINDA İSLÂMİYET

Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar, Başkurtlar

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
Ph. D. Karaçi Ün. Pakistan
Assot. Prof. Jos. Ün. Nijerya

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI, İsparta'nın **Yalvaç** kazasında doğdu. (1937) Orta ve Yüksek tahsilini Türkiye'de tamamladı. Bu arada **Karaçi Üniversitesinden** temin ettiği bir bursla **Pakistan'a** gitti ve Edebiyat Fakültesinde **"Doktora"** çalışmalarına başladı. Çeşitli yönleri ile ***"el-Câhız'ın EserleriAbbasiler Devrinde Türkler"*** konusundaki tez çalışmaları ile **"Doktora Ph. D."** payesini kazandı. (1968). **Prof. Kitapçı,** Pakistan'da bulunduğu yıllarda ***"Pakistan Radyosu Türkçe Program Servisi - Karaçi"***de uzman olarak çalıştı.

Türkiye'ye döndükten sonra **Devlet Planlama Teşkilatına** girdi (1971). Sosyal Planlama Dairesi; ***Uluslar Arası Çok Yönlü Teknik İşbirliği*** şubesinde **(RCD. CENTO) "Uzman"** olarak çalıştı. Türkiye İran ve Pakistan arasında kurulan **Kalkınma için Bölgesel İşbirliği** (RCD) çerçevesinde bir çok önemli kültürel program toplantılarına katıldı. Daha sonra **Atatürk Üniversitesinde** (Erzurum) açılan ve şimdiki adıyla **"İlahiyat Fakültesi"**nde görev aldı. Prof. Kitapçı, burada ***"Emevîler Devrinde Maveraü'n-Nehr'de İslâmiyet"*** konusundaki ilmi tez çalışmaları ile **"İslâm Tarihi Doçenti"** oldu. (Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1976).

Prof. Kitapçı, 1978 yılında **Jos Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin** teklifini kabul ederek **Nijerya'ya** gitti. Orada beş sene kaldı. Fakültenin **Dini Eğitimler Bölümünde; *İngilizce*** olarak ***Osmanlı Tarihi, İslâm Tarihi ve Medeniyeti*** derslerini okuttu. Ayrıca **Dini Eğitimler Bölümü Başkanlığı ve Dekan Vekilliği** gibi idarî görevlerde bulundu.

Ekim 1982'de Türkiye'ye dönen **Prof. Kitapçı: Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi** (Elazığ)'da görev aldı. Burada **Tarih Bölümü Başkanlığı** yanı sıra, birçok akademik, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulundu. **Prof. Kitapçı,** 1987 yılında ***"Tarih Profesörü"*** olarak **Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi** (Konya)'ya tayin oldu. Prof. Kitapçı burada da **Dekan Yardımcılığı Bölümü Başkanlığını** yapmış, ayrıca ilmi araştırma ve yayınları yanı sıra kültürel faaliyetlerine de devam etmiştir.

Prof. Kitapçı, Millî ve Milletlerarası birçok kongrelere katılmış, ilmî tebliğler sunmuştur. ***İngilizce*** ve ***Arapçayı*** çok iyi bilen **Prof. Kitapçı**'nın bu dillerde yayınlanmış kitap ve araştırmaları vardır. Ayrıca ***Farsça*** ve ***Urduca***'yı da bilmektedir. Prof. Kitapçı 2004 yılında emekli olmuştur. İlmi araştırma ve çalışmalarına bütün gücüyle devam etmektedir. Kitapçının şimdiye kadar yazmış olduğu bütün kitaplar **"YEDİ KUBBE YAYINLARI"** vasıtasıyla basılmış ve Türk okuyucusuna sunulmuştur. Bu eserler kendi kültür tarihimizin yapı taşlarını oluşturmaktadır:

YEDİ KUBBE YAYINLARI

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in bin bir emek, çile ve sıkıntı, Ona gönül veren ve alnında nurdan harflerle *"Sahabe"* yazan iman erlerinin sonsuz imani coşku ve gayretleri sonucu ***Arabistan*** da dal budak salan ***İslâm dini,*** Onun vefatından sonra girişilen İslâmi fetih ve cihad hareketleri ile kısa zamanda derlenmiş toparlanmış bir çok kavim ve milletlerin yakından tanıdığı ve benimsediği evrensel bir din olmuştur.

Gerçekte ***Türkler;*** İslâm dini ile en erken devirlerde yani *Hz. Peygamber* devri ve bir *"Saadet Asrında"* tanışan en şanslı milletlerden biridir. Bundan maksadımız; *"Sahabe"* denilen ve bir ucu yedi kat göklerin derinliklerinden kopup gelen ***ilahi zincirin*** bir çok halkalarının ***Türklerden*** oluşmasıdır. Ne var ki ***Türkler***'in büyük kitleler halinde Müslüman olmaları ve bu iman hakimiyeti mücadelesinde yer almaları Müslüman *Araplar*'ın, özellikle **Hz. Ömer** devrinde ***İran*** ve *Kafkasya* ya yaptıkları imani cihadlar ve bu cephelerde kazandıkları parlak zaferlerle mümkün olmuştur. Zira, yeni bir imani coşku ile başlatılan bu fetih ve cihadlarla ***İslâm hidayetinin*** Türk yurtlarına giden ***ilahi yolu*** açılmış ve daha sonraları bu yolun şerefli yolcuları ve İslâma gönül vermiş ulu kişilerin tebliğ ve irşadları sonucu ***İslâm dini*** Türk yurtlarında yayılmış ve ***Türkler*** bu ilk *"Sahabe"* ve *"Tabiin"* asrında hem de büyük bir çoğunlukla Müslüman olmuşlardır.

Bu hipotez şüphesiz ***Türkistan*** ve ***Turan yurdunda*** yaşayan Türk boyları kadar; ***Kafkaslar, Karadenizin*** kuzey bölgeleri ***Don-Volga*** boyları, ***Hazar denizi ve Ural gölü*** çevresinde yaşayan Türk kavimleri yani; ***Hazarlar, Bulgarlar, Başkurdlar, Harzemler, Oğuzlar, Kıpçaklar ve Peçenekler***

içinde geçerlidir. Evet, ***Arabistan*** çölünün derinliklerinden bir fırtına gibi kopup gelen ve bir çoğuda ***Sahabe*** olan yeni iman mücahidleri **Hz. Ömer** devrinde bir taraftan ***İran ve Turan*** yurduna yol alırken diğer taraftan ***Derbent,*** yani ***"Demir Kapu"*** dan geçerek ***Kafkasya*** ya dalmışlar ve buraların kartal bekçileri olan ***Hazar Türkleri*** ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu bir manada ***Hazarların*** ilk defa ***İslâm dini*** ile karşılaşmaları idi. Zira ***Müslüman Araplar,*** buralara ***İslâm dini*** ile birlikte gelmiş bulunuyorlardı.

Ne var ki bu yönde yapılan kanlı savaşlar bir yana, ***Demir Kapıdan*** geçen İslâm mücahidleri, buralarda yerleşmek istememişler ve ***"Peygamber Dini"ni Hazar Türk Hakanı*** ve ***Hazar Türklerine*** bir ***"mukaddes emanet"*** gibi bırakarak geri dönmüşlerdir. Bu arada hemen şunu itiraf edelimki, her ne kadar ***Kafkasya ve Hazar yurtları,*** Emeviler devrinde **Muhammed b. Mervan** tarafından fethedilmişse de, bu fetihler, diğer Türk yurtlarının aksine, sadece bir teoriden ibaret kalmıştır. Zira ***Kafkasya*** ve ***Hazar Türkleri,*** hiçbir zaman ***Müslüman Araplar***'ın siyasi idaresi altına girmediği gibi, Araplar da bundan sonra maveray-ı Kafkasya da cereyan eden olaylara pek fazla bulaşmak istememişler ve Türklerle iyi geçinme yolunu tutmuşlardır. Buraların idaresini pek tabii olarak ***Hazar Türkleri*** ve ***Hazar Hakanlarına*** bırakmışlardır.

Daha açık bir ifade ile ***Kafkasya*** ve ***Hazar yurtları*** ne ***Emeviler*** ve ne de uzun asırlar devam eden ***Abbasiler*** devrinde siyasi Arap idaresi altına girmediği gibi bir geniş ***Türk yurtları,*** çok daha büyük geniş ***İslam imparatorluğu***'nun bir parçası olmamıştır. Buraların her türlü idaresi, İslâmiyetten önce ***Hazar Hakanlarının*** elinde olduğu gibi, ***Arap-İslâm*** devrinde de yine müstakil ***Hazar Hakanları*** tarafından yönetilmiştir. Diğer taraftan bütün bu saydığımız hususlar Don-Volga boylarında yaşayan ***"Bulgar Türkleri"*** içinde geçerlidir.

Hazar Hakanının İslâmi fetihler sırasında Müslüman olması ve **M. b. Mervan** tarafından tekrar Hazarların başına getirilmesi şüphesiz, ***İslâm dini***'nin Hazar yurtları ve Hazar Türkleri arasında yayılmasında çok önemli ve olumlu bir merhale olmuştur. Zira ***Hazar Türkleri*** buralarda asık suratlı, çevresindekileri ve Arap olmayanları her zaman hor ve hakir gören bir askeri vali ile karşılaşmadıkları gibi, ***İslâm dini*** de; vergiden başka hiçbir şey düşünmeyen ve halkın elinde avucunda ne varsa *"haraç"* ve *"cizye"* adıyla toplamaya çalışan idari zümre veya halkın dini ve İslâmi duygularına en ufak bir saygısı olmayan zorba devlet adamları ve vergi amilleri tarafından temsil edilmemiştir. ***Aşağı Türkistan*** daki *"vergi zulmü"* buralarda yaşanmadığı gibi Müslümanlara bu arada yerli halka dini duygu ve imani yaşayışları hususunda hiç bir baskı yapılmamıştır. Bilakis onlara çok aşırı bir dini müsamaha ve tolerans gösterilmiştir.

Zira ***İslâm dini***'ni, Hazar Türkleri adına ilk defa ***Hazar Hakanı*** kabul ettiği gibi, ona bu ilk hamlede, yine ilk defa ***Hazar Hakanı*** ve aristokrat ***Hazar Türkleri*** sahip çıkmışlardır. Onlar; ***İslâm dini***'nin Hazar Türklerine giden ***ilahi yolunu*** açmakla kalmamışlar, onun Hazarlar arasında yayılması için en büyük destekçisi olmuşlardır. Bu ***İslâm dini***'nin büyük ölçüde hayrına olmuştur.

İşte asıl bundan sonradır ki; ***İslâm dini***'nin Hazar Türkleri arasında yayılmasını bir kara sevda ve bir gönül coşkusu haline getirenler ve bunun, her şeyden önce Allah

katındaki ecrine, sevabına inanan Allah dostları, erenler, evliyalar, İslâm ululları, Hazar yurtlarına koşmuşlar ve yüzlerce binlerce ***Hazar Türkü***'nün bu hidayet pınarından ***"iman şerbeti"*** içmeleri ve ***"ebedi kurtuluşa"*** nâil olmalarına sebep olmuşlardır. Onların bu hummalı tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu ***İslâm dini*** buralarda bir devlet dini olduğu gibi, Hazarlarda tarihte ilk ***"Türk İslâm Devletini"*** kurma şerefine ulaşmış oluyorlardı.

Bütün bu güzel ve milli gururumuzu okşayan izahlar yanı sıra, konunun bizi kahreden bir ***"bedbah yönü"*** daha vardır. O da, ***Hazar Türk Hakanlarının; "Mûseviliği"*** kabul ettikleri ve koyu bir ***"Yahudi"*** oldukları yolundaki asıl esası olmayan kuru iddialar ve günümüz ***Türk tarihçileri,*** ilim ve bilim adamlarının kedi ırkdaşları olan ***Hazarların "Yahudi"*** olduklarını iddia etmede, Yahudi tarihçilerinden daha ileri gitmeleridir. Mâmâfih bu kitapta ilk defa bu konu ameliyat masasına yatırılmış ve bu saçma-sapan iddialara ilk defa tarih objektifinde çok esaslı cevaplar verilmiştir.

Gerçekte ***Hazar Türkleri*** ve onların Müslümanlığı için yaptığımız bütün bu ciddi açıklamalar, milli ve dini gururumuzu okşayan bu samimi ve güzel beyanlar, Don-Volga boylarında yaşayan ***Bulgar Türkleri,*** bu arada ***Burtaşlar, Başkurtlar*** ve bu coğrafya da mekan tutmuş ve diğer Türk kavimleri içinde geçerlidir. Zira ***İslâm dini***'nin, Hazarlar arasında yayılması ve Kafkaslar da ***Hazar Türk İslâm Devleti***'nin kurulmasından sonra onun ***Bulgar yurtlarına*** giden hidayet yolunun önü açılmış ve İslâm'a koşma heyecanı çok geçmeden ***Bulgar*** topraklarında bir hidayet fırtınası halinde eseye başlamıştır. Dünyada, hiçbir kavim ***Bulgar Türkleri*** kadar kolay İslâm dini'ni kabul etmedikleri gibi, yine *İslâm dini,* dünyada hiçbir ülkede, ***Bulgar yurtları*** kadar kolay bir şekilde yayılmamıştır.

Bilindiği gibi, İslâm hidayeti ve ***"iman şerbetini"*** Hazarlar da olduğu gibi Bulgar Yurtlarında da yine ilk defa ***Bulgar Hanları*** içmişler ve çok samimi bir şekilde Müslüman olmuşlardır. ***Bulgar Hanları*** İslâm dinine herkesten önce sahip çıkmakla kalmamışlar ayrıca bu dinin, ***Tuna boylarına*** kadar yayılan geniş topraklarda hem yayıcısı ve hem de koruyucusu olmuşlardır. İşte bu mübarek ***Bulgar Hanları*** asıl bundan sonradır ki Bulgar Yurtlarının kapılarını başta ***"Sahabeler"*** olmak üzere buna gönül vermiş hak yolu erenleri ve ***Türkmen dervişlerine*** sonuna kadar açmışlar ve onların bu kudsi davalarında sonuna kadar en büyük destekçileri olmuşlardır.

Bu İslâm'a gönül verenlerin arasında ***"Pir-i Türkistan Hz. Yesevi,*** onun her biri ayrı bir fazilet abidesi olan ***halifeleri,*** müridleri ve dervişlerinin ayrı bir yeri vardır. Onların bu Hayrî ve İslâmi faaliyetleri sonucu Bulgar ***"İslâm İnkılabı"*** tamamlanmış ve İtil boylarında bu defa yeni bir Türk devleti yani ***"Bulgar İslâm Devleti"*** kurulmuştur ki bu, o devir ***Türklüğü*** için çok büyük bir başarı olmalıdır. Zira Müslüman olan Türk kavimlerinin başta ***Hazarlar*** ve ***Bulgarlar*** olmak üzere daha sonra ***Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular*** gibi, peş-peşe devlet kurmaları, başka kavimlerde görülmeyen ***Türk***'e has bir keyfiyettir.

Bulgar Yurtlarındaki ***İslâmi gelişmeler*** bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Yeni ***Bulgar İslâm Devleti***'nin *"meşruiyeti"* ***İslâm Halifesi*** tarafından tanındığı gibi, bu devletin asıl kurucusu olan ***Bilgevar Han***'a da yine ***İslâm Halifesi*** tarafından ***"sancak"*** ve ***"kaftan"*** gönderilmiş *Cuma* ve *Bayram* gün-

lerinde okunan *hutbelerde* onun adının, İslâm Halifesini ismi ile birlikte okunmasına müsaade edilmiştir. Bu, diğer Türk kavimlerinden en önce ve ilk defa ***Bulgar Hanlarına*** verilmiş bir lütuf, bundan da öte onların ulaştığı ilahi bir mazhariyet idi.

İtil nehri, Don-Volga boylarındaki İslâmi gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. ***İslâm dini,*** daha sonraları ***Başkurd***'lar ve bu bölgelerde yaşayan ***Peçenekler*** ve diğer Türk kavimlerine sıçramış ve kuzey bölgelerinde yaşayan Türk kavimleri bir bir Müslüman olmuşlardır. O kadar ki bu İslâmi gelişmelerden ***Rus Prensleri*** bile nasibini almış ve *Kiev Rus Prensi* ***Vilâdemir*** dahi ***"Müslüman"*** olmuştur.

Gerçekte İslâm dini'nin ***Kafkasya, Hazar Yurtları,*** Don-Volga boyları, ***Bulgarlar, Başkurdlar*** ve diğer Türk kavimleri arasında yayılması ve buralarda bir ***"Devlet Dini"*** haline gelmesi ***Orta Çağlara*** damgasını vuran başlı başına büyük bir olay ve İslâm'ın kansız olarak kazandığı çok büyük bir zaferdir. Zira; Azerbaycan'dan geçerek ***Demir Kapu, Kafkasya*** ve Don-Volga boylarına ulaşan ***İslâm hidayet çemberinin*** bir ucu, yine ***İç Asya*** ve ***Turan Yurdundan*** geçerek ***Harzem***'e gelen, oradan Bulgar yurtlarına ulaşan aynı ***hidayet çemberinin*** diğer ucu ile bu topraklarda birleşmiş bütünleşmiş, böylece bu geniş topraklar ***"Batı Hıristiyanlığına"*** karşı bir büyük ***İslâm çemberi içine*** alınmıştır.

Böylece, ***Orta-Asya Türklüğü*** ve Müslümanlığı, ***Avrupa Hıristiyanlığına*** karşı bütün ***Orta-Çağlar*** boyunca çok güçlü bir İslâm çemberi ile kuşatılmış oluyordu. Hıristiyanlığın; Hindistan ve Turan yurduna giden ***"Güney yolu"*** zaten kapatıldığı gibi, bu beklenmedik gelişmelerle ***Roma Hıristiyanlığının Kuzey ülkeleri,*** bu arada Orta Asya ve Turan

yurduna giden ***"Kuzey yolu"*** da tamamıyle kapatılmış oluyordu. Hıristiyanlık küçük bir kıta Avrupasına hapsedilmişti. Oysa bütün bunlar, Orta-Çağ Haçlı zihniyetinin hiçbir zaman affetmeyeceği ve yine Hıristiyanlık adına çok bedbaht ve ümitsiz gelişmelerdi. Bize göre ***"Haçlı Seferleri"***nin başlamasının asıl sebeplerinden biri de bu olmalıdır.

İşte Türklerin Müslüman olmalarını bir ***"KÜLLİYAT"*** halinde sunmak için yaptığımız bu yeni çalışmamız da ilk defa bu yeni ve hayırlı gelişmeler üzerinde durulmuş ve bu dini ve siyasi olaylar Türk okuyucularına bir bütün olarak sunulmuştur. Her türlü takdir okuyucularımızındır.

Başarı ve muvaffakiyet Allah'tandır.

Ocak 2005 **Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI**
KONYA **www.zekeriyakitapci.com**

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

HAZARLAR VE BURTAŞLAR ARASINDA İSLÂMİYET

I. TARİH OBJEKTİFİNDE HAZARLAR 21
Hazar'ların Tarih Sahnesine Çıkışları 23
Eski Hazarlar'ın Dini İnançları 28
Dinler Arası Mücadelede Hazar Yurtları 31

II. İSLÂM'A GİDEN YOLDA HAZAR TÜRKLERİ 35
Müslüman Arapların Yeni Kafkas Maceraları 35
İlk Hazar-Arap İlişkilerinin Başlaması 35
Hz. Peygamber'in Yüzünü Güldüren Kavim Hazarlar 38
Hadislere Göre Yeni Türk İmajı ve Hazar Türkleri 42
Müslüman Araplar Hazar Yurtlarında 48
Hazarlar Karşısında Yeni Fetih Orduları 50

III. İSLÂM HİDÂYET GÜNEŞİ HAZAR YURTLARINDA .. 57
Hazar Türklerine İslâm Hidâyet Yolunun Açılması 57
Hazar Şehirlerinde İslâmiyet: Etil Şehri 65
Etil Şehri Bir Müslüman Şehri Oluyor 66
Etil Şehrinin Sosyal ve Ticari Yapısı 69
Semender Saksın ve Diğer Şehirlerde İslâmiyet 71
Samkür'e Yerleştirilen Müslüman Hazarlar 73
Hazar Yurtlarının İç Kısımlarında İslâmiyet 74
Hazar Beylerinin Müslüman Olması 76

IV. MÜSLÜMAN HAZAR DEVLETİ VE YENİ SOSYAL YAPININ DİNİ ÖZELLİKLERİ 79
İslâmi İdareye Giden Yolda Yeni Hazar Devleti 79
Müslüman Hazar Toplumunun Yeni Dini Dinamikleri 83
Dini Cemaatler ve Şehir Meclisi 85
Hazar Hakanının Dini Cemaatlere Karşı Durumu 87
Yeni Adalet Mekanizmasının Kurulması 89
Yeni Müslüman Cihat Ordusunun Kurulması 91

V. YENİ HAZAR DEVLETİNİN İSLÂM DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ 97
Hazar Hakanları ve İslâm Halifeleri 97
Siyâsî Dostluk İlişkilerinin Başlaması 97
Abbâsiler'in Hazarlarla Yeni İlişkileri 98
Yezid b. Üseyd'in Hazar Prensesi İle Evlenmesi 100
İbn A'sem'in Rivâyetleri 101
el-Mehdi ve Hayzuran Hâtun 103
el-Mutasım Devri, Hazarları ve Aytaok 106
el-Vâsık ve Hazarlar 108
el-Mütevekkil ve Aytak 109
Hazar Devlet Adamları Abbâsilerin Hizmetinde 110
el-Muktedir Billah'ın Elçilik Heyeti ve Hazarlar 112

VI. HAZAR HAKANLARININ YAHUDİLİĞİ MESELESİ VE BİZANS'TAN KOVULAN YAHUDİLER 115
Bizans'tan Kovulan Yahudiler Hazar Yurtlarında 115
Hazar Yurtlarındaki Yahudi Lobisi'nin Faaliyetleri 116
Hazar Türklerini Yahûdileştirme Yarışı 120
Hazarları Yahûdileştirmede Türk İlim Adamları 121
Hazarların Müslümanlığının Genel Bir Bakış 124

İKİNCİ BÖLÜM

BURTAŞ TÜRK'LERİ ARASINDA İSLÂMİYET

I. İSLÂM DİNİ'NİN BURTAŞLAR ARASINDA YAYILMASI 131
Burtaşlar Kimlerdir? 131
Burtaşlar ve İslâmiyet 134
Müslüman Burtaşlarda Ticari Hayat 136

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGAR TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET

İslâm Hidâyet Güneşinin Don-Volga Boylarını Aydınlatması

I. HZ. PEYGAMBER'İN GÖLGESİ VOLGA BULGAR BOYLARI ÜSTÜNDE 141
Bulgar Türkleri Don-Volga Havzalarında 141
Yeni Bulgar Devletinin Sosyal ve Dini Özelliği 143
Bulgarların İslâm Dini İle İlk Temasları 146
Aydur b. Taki Han'ın İptidası 147
Hz. Peygamber ve Bulgar Türkleri 151
el-Mercâni'nin Görüşleri ve Konunun Tartışması 152
İslâm Hidâyetinin Bulgar Yurtlarına Giden Yolu 155
İtil Bulgarları ve Müslüman Tâcirler 157

Bulgarlarda Ticâri Hayat 158
İslâm Dini'nin Bulgar Yurtlarına Giriş Yolları 160
Harzemden Kopan İlâhi Fırtına 162
Bulgarlar Arasında Kütle İhtidaları 168

II. İSLÂM DİNİ'NİN BULGAR DEVLETİNİN RESMİ DİNİ OLMASI 171
Yeni Bulgar İslâm ve Devletinin Kuruluşu 171
Bulgar İslâm Destanının Yazılması 171
Abdullah b. Baştu; İslâmi Gelişmelerin Mimarı 172
Cılkı Han İslâm'ın Hizmetinde 174
Cılkı Han'ın Bulgar Şehrine Diktiği İslâm Sancağı 175
İslâm Hidayetinin Yeni Mücahidi Almuş Han 177
Baltıvar Yaltıvar Ne Demektir? 179
Almuş Han: İslâm'a Kendini Adayan Kişi 180
Almuş Han'ın Halife İle Dostluk İlişkileri 182
Bilgevar Han'ın el-Muktedir İle Yeni İlişkileri 185
Yeni Elçilik Heyetinin Hazırlanması ve İbn Fadlân 188
Elçilik Heyeti ve İbn Fadlân Türk Yurtlarında 189
Hilâfet Heyetine Yapılan Büyük Merasim 191
Bilge-Var Han'ın İsminin Değiştirilmesi 194
Bilgevar Han Cihat Meydanlarında 197
Rus Prensi Vilademir'in Müslüman Olması 201

III. BULGAR ŞEHİRLERİNDE İSLÂMİYET 207
Yeni Yeni Yapılan Cami ve Mescitler 207
Bulgar Şehri Bir İslâm Şehri Oluyor 207
Suvar Şehri ve İslâmiyet 208
Barancer Kabîlesinin Müslüman Olması 209
Hanefi –Şafiî Mezhebi Çekişmesi 212
İklimin Getirdiği Büyük Zorluklar 215

İslâm'ın Bulgarlara Getirdiği Yeni Hayat Düzeni 218
İbn Fadlân'ın Durumuna Genel Bir Bakış 220
İbn Fadlân Görevini Gereği Gibi Yapmamıştır 223

IV. MÜSLÜMAN BULGAR DEVLETİNİN ABBASİ HİLÂFETİYLE SİYASİ İLİŞKİLERİ 227
Abbasi Hilâfeti İle Başlayan Yeni İlişkiler 227
Bağdat'a Gönderilen Yeni Bulgar Heyeti 229

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAŞKURT TÜRKLERİ ARASINDA İSLÂMİYET

İslâm Dini'nin Kuzey Ülkeleri ve Tuna Boylarında Kazandığı Büyük Zafer

I. BAŞKURT TÜRK BOYLARI NASIL MÜSLÜMAN OLMUŞLARDIR 235
Başkurtlar Kimdir? Başkurtistan Neresidir? 236
Doğu Ak-İtil Başkurtları 237
İbn Fadlan Ne Diyor? 239
Eski Başkurtlar'ın Dini İnançları 241
Ak İtil Başkurtları Arasında İslâmiyet 243
Bulgar Muhtedileri Başkurtlar Arasında 244
Başkurt Müslümanlığının Yeni Hamlesi 246
Türkmen Dervişleri Başkurt'ların Hizmetinde 247

II. MACARİSTAN BAŞKURT'LARI ARASINDA
İSLÂMİYET 253
Macaristan Başkurt'larının Müslüman Olmaları 253
Başkurt'lu Öğrenciler İslâm Ülkelerinde 255
el-Hamevi'nin Başkurtlu Molla ile Görüşmesi 256
Bu Rivayetlerin Yeniden Değerlendirilmesi 257
Başkurt'lu Mücâhitler Bizans Karşısında 260
BİBLİYOGRAFYA 265

BİRİNCİ BÖLÜM

HAZARLAR VE BURTAŞLAR ARASINDA İSLÂMİYET

> *"Lütfen efendiniz Hazar Hakanına söyleyiniz! **Ben ne Allah'ın haram kıldığını helâl ve ne de helâl kıldığını haram kılacak yetkili bir kimse değilim. Din bir nasihattir. Nasihat ise hulus-u kalb ve ihlasla yapılması gerekir. Eğer O, İslâm dinini kabul ederse bu taktirde onun ölmüş hayvan eti yemesi, kan içmesi, domuz eti yemesi kesinlikle haramdır. Allah'ın adı zikredilmeden kesilen her hangi bir hayvanın etini** yemesi de haramdır.*
>
> **İbn A'seme el-Kûfî**

I.
TARİH OBJEKTİFİNDE HAZARLAR

***Hazarlar** Tûrani Türk kavimlerinin en ulu ve en şereflilerinden biridir. Kökü tarihin derinliklerine dayanmaktadır. Orta-Asya Türklüğünün bir manada alın yazısı olan "**göçler**" gereği **İç-Asya'**dan kopmuşlar "**Batıya**" doğru ilerliyerek Hazar denizinin kuzey kesimleri ve **Kafkaslar'**a gelmişler, buraların at sırtında uçan kartal bekçileri olmuşlardır. Ayrıca, bu geniş coğrafi bölgelerde İslâm'dan önce ilk **Türk Hazar Devletini** de yine onlar kurmuşlardır. Hazarlar; **Hz. Peygamber** devrinde **Medine İslâm Devletinin** karşısında çağdaş **Fars, Bizans'**ın yanı sıra o çağların en güçlü **üçüncü** devletini temsil ediyorlardı. Türk akıncı ruhunun Kafkaslardaki bu yeni temsilcileri, buralarda asırlarca at koşturdukları gibi, onlar **Hz. Peygamber'**in de muasırı olmuşlar ve hatta bir defasında **Hz. Peygamber** ve bütün müminlerin de yüzünü güldürmüşlerdir.*

İslâm hidâyet yolu ***İran*** ve ***Azerbaycandan*** geçerek ***Kafkaslar*** ve ***Hazar Yurtlarına*** *ulaşınca, hem de ilk defa ve çok samimi bir şekilde* ***Hazar Hakanları,*** *hanedan ailesi ve Hazar aristokratlarından bir çoğu* ***"Müslüman olmuşlar"***dır. ***Hazar Hakanlarının*** *bu şekilde Müslüman olmaları,* ***İslâm Dinine,*** *Hazar Türkleri ve Kafkasların kapısını arkasına kadar açmış ve neticede bütün* ***Hazarlar*** *Müslüman oldukları gibi, bu defa onlar eski* ***Hazar Yurtlarında*** *çok daha güçlü* ***"Hazar İslâm Devleti"****ni kurmuşlardır. Asıl bundan sonradır ki* ***İslâm sancağını*** *bu bölge de, asırlarca onlar dalgalandırmışlar ve İslam'ın en güçlü şampiyonluğunu yapmışlardır. Bu arada hemen şunu itiraf edelim ki;* ***Ha-***

*zarlar'ın "**İlk Müslüman Türk Devleti**"ni kuran Türk kavmi olmaları sebebiyle onların hem **Türk,** hem de **İslâm tarihinde** çok ayrı ve şerefli bir yeri vardır.*

*Bunlar bir manada "**Türk Hazar Tarihi**"nin baş döndürücü olayları ve **Türk İslâm tarihinin** altın sayfalarıdır. Konunun milli gururumuzu okşıyan bu güzel, canlı, heyecanlı yönü bir yana, **Hazar'**ların bizi kahreden bir başka yönü daha vardır. O da her nedense, bütün bu hayırlı ve İslâmî gelişmelerin göz ardı edilmesi ve **Hazar Türk Hakanları'**nın "**Mûseviliği**" kabul etmeleri ve tam bir "**Yahudi**" olmaları yolunda ve hiçbir tarihi ve ilmi esasa dayanmayan iddialar ve bu konuda ardı arkası kesilmeyen baş döndürücü yayınlar ve bu bağlamda daha ziyade **Yahudi bilim adamları** tarafından ortaya atılan gülünç iddialardır. Hatta* **Arthur Koestler** *gibi zamanımızdaki bazı yazarları "**Doğu Avrupa Yahudileri"nin Hazar menşeli olduklarını dahi iddia etmişlerdir.*** (*Onüçüncü Kabile,* İstanbul, 1997).

*Neylersiniz ki, aslı esası olmayan bu iddialar, "**Batılı**" ilim adamları tarafından öylesine benimsenmiş ve kabul edilmiştir ki, bugün "**Hazar Hakanları**" ve "**Hazar Türkleri**"nin "**Müslüman oldukları**" ve onların Hazar denizinin kuzey bölgeleri ve Kafkaslarda ilk defa "**Türk Hazar-İslâm Devleti**" ni kurduklarını iddia etmek bile nerede ise imkansız bir hale gelmiştir.*

*Ne var ki konunun bundan daha acı ve insanı kahreden bir yönü daha vardır. O da; Hazar Türklerini "**Mûsevi kılma**"* ve *"**Yahudileştirme**" yarışına **Türk tarihçilerinin** de katılmaları, onların "**Müseviliğini**" kolayca kabul etmeleri, bu konularda tam bir teslimiyet içinde bulunmaları ve "**Batılı tarihçileri**" haklı çıkaracak sözüm ona birer inci taneleri gibi zırva fikirler ileri sürmeleri ve bu furyaya katılarak hem "**Batılı**" ve hem de "**Yahudi**" bilim adamlarının safında yer almalarıdır. Öyleki **Hazar Hakanları** ve Hazar'ların gerçek manada **Müslüman oldukları,** Allah'ın dinini ulu kılmak için bir çok **gaza*** ve ***cihad** yaptıkları, Abbasi halifeleri ile sosyal* ve *siyâsi ilişkiler kurdukları ve Hilâfet ordunun temel unsurlarından biri olduklarını, şimdiye kadar yürekli bir şekilde iddia eden bir **Türk ilim adamı*** ve ***Türk Tarihçisi** henüz çıkmamıştır. Doğrusu bu Türk tarihçiliği adına affedilmez bir durumdur.*

*Oysa bu **Hazar Hakan'**ları, **Hazar*** **Türk'**leri için olduğu kadar, ***Türk tarihi** içinde bir haksızlıktır. Tarihi gerçekleri hiçe sayma, bundan da öte bir saptırma ve çarpıtmadır. Bu aynı zamanda **Hazar Türk'**lerine vurulmuş en büyük bir darbe, bundan da öte tarihi bir "**Yalancı Şahid**" olma durumuna koymaktır. Bu haksızlığın giderilmesi ve bu lüzumsuz kavganın **Türk** ve **Hazar** tarihi açısından bir muhakemesinin yapılması ve olayları tarih objektifinde gerçek manada bir değerlendirilmesinin yapılması gerekmektedir. Bunun zamanı çoktan gelmiştir.*

*İşte bundan sonraki sayfalarda; şimdiye kadar yazılanların aksine hiçbir tarihçinin yapmadığı, bu tarihi muhakeme yapılmış, **Hazar Hakan'**ları ve **Hazar'**ların Müslüman oldukları ve "**Yahudilikle**" dini manada hiçbir ilgilerinin bulunmadıkları ortaya konulmuş ve bu konuya esas olan olaylar, yürekli bir şekilde ve bir milli tarih görüşü açısından ele alınmıştır. Böylece **Türk tarihinin, Hazarlarla** ilgili bir temel taşı da yerli yerine oturtulmuştur.*

Hazar'ların Tarih Sahnesine Çıkışları:

Hazarlar; İslâmî fetih devirlerinde (VII. Asır) sahip oldukları kuvvetli teşkilat gücü, çok canlı ticâri faaliyetleri, diğer din ve cemaatlere gösterdikleri dini tolerans ve hoş görü, ulaştıkları iktisadi refah ve zenginlik, tanınmış ve tarihe geçmişlerdir. Onlar sahip oldukları büyük disiplinli ordu ve bölgede uzun asırlar sağladıkları emniyet, huzur ve barış

sâyesinde, Orta-Çağlar boyunca Kafkaslarda en güçlü *Türk devletlerinden* birini kurdukları gibi, İslâmî devirlere girdikten sonra ise, yine aynı coğrafî bölgelerde yine ilk İslâm devletini kuran Türk kavimlerinden biri olmuşlardır[1].

Dini ananelere göre *Hazarlar;* **Hz. Nuh**'un oğlu **Yâsef**'in yedi evladından üçüncüsü olan **Hazar**'dan türemişlerdir. **Yâsef**'in diğer bir oğlu olan **Türk**, akıllı ve doğru kalbli olduğu gibi, **Hazar** ise, sakin ve az konuşurdu. O, *İtil nehrinin* kıyılarına gelmiş, burasını çok beğenmiş, onun nesli buralarda çoğalmış ve daha sonraları buralara *Hazar ülkesi* denilmişti[2].

Bu yarı efsânevi rivâyetlerin münakaşası bir yana, gerçekte *Hazarlarda, Bulgar ve Başkurtlar* gibi, *Türk-Oğuz* boylarının dışında insanlık tarihine geçmiş en büyük Türk kavimlerinden biridir[3] Modern tarihçilerimiz onların nerede ise ittifak halinde *Türk asıllı* bir kavim olduklarını bildirdikleri gibi[4], *el-Mesûdî*[5], *el-Istahri*[6] ve *Kaşgarî*[7] gibi daha bir çok klasik tarih ve İslâm coğrafyacıları da onların

[1] Geniş bilgi için bkz. Rasony L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1988, s. 114, Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** Ankara, 1977, s. 146, Togan, Z.V., ***Hazarlar,*** İA., V/I, s. 397, Kuzgun, Ş., ***Hazar ve Karay Türkleri,*** Ankara, 1993, Koestler, A., ***The Thirteenth Tribe,*** Newyork, 1976, Rosental, ***Chazars, The Jewish Encyclopediae,*** IV, s. 1, Artamonov, M.I., ***The History of the Khazars,*** Leningrad, 1962, Grigoriev, W., ***About the Khazars, Russia and Asia,*** S. Peterburg, 1876.

[2] ***Mücmelü't-Tevârîh,*** nşr., A. Ramazanî, Tahran, 1318, s. 97, Krş. Şeşen, R., ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,*** Ankara, 1985, s. 30.

[3] Togan, Z.V., İA., V/I, s. 397.

[4] Grousset, R., ***Bozkır İmparatorluğu,*** İstanbul, 1999, s. 180.

[5] el-Mesûdî, ***Mürüc,*** tah. M.M., Abdü'l-Hamid, Mısır, 1964, I, s. 178.

[6] el-Istahrî, ***Mesâlik el-Memâlik,*** nşr., De Goeje, Leyden, 1927, s. 217.

[7] ***İbn Fazlan Seyahatname,*** Hzr. R. Şeşen, İstanbul, 1995, s. 217.

Türk olduklarını bildirmişler, onların örf, âdet ve ananeleri hakkında çok geniş bilgiler vermişlerdir.

Bu örf ve âdetler onların zaten *Türk* olduklarını gösterdikleri gibi, kullandıkları kelimelerde onların *Türk* olduklarını ve dillerinin ise *Türk dilinin* bir *"lehçesi"* olduğunu göstermektedir. Bunun bir büyük delili ise; diğer Türk boylarında olduğu gibi, devletin idari ünvanlarının meselâ; *Tarhan, Bey Han, Hakan* v.s. Türkçe olduğu gibi, bu Hakanlarında Hazarlar katında ilahi bir güce sahip mübarek bir kimse oldukları, onların da diğer bir kısım Türk boyları gibi çifte hükümdarlar tarafından idare edilmeleridir[8].

Onların aslı da, diğer bir çok *Turani* kavimler gibi, milâdi II. asırlarda *Orta Asya*'da çok güçlü bir devlet kurmuş olan *Hun Türklerine* kadar ulaşmaktadır[9]. Nitekim, *Tang sülâlesinden* bahseden arşiv belgelerinde onlardan Çince **"Tu-kiu Ho-se-*Türk-Hazar*"** olarak zikredilmişlerdir[10].

Hunlar'ın yıkılmalarıyla onlar da diğer bir çok Türk kavimleri gibi, bağlı bulundukları topraklardan koparak *Kafkaslar*'a gelmişler ve buraların yol vermeyen güçlü, kahraman bekçileri olmuşlardır[11]. Artık asıl bundan sonradır ki *Hazarlar;* zaman zaman komşu ***Bizans ve İran*** topraklarına bir çok akınlarda bulundukları gibi câhiliye devrinde *Arabistan*'a da yıldırım akınlarda bulunmuşlar ve câhiliye devri

[8] Divitçioğlu, S., ***Kök Türkler,*** İstanbul, 1987, s. 130 vd.

[9] Asım, N. Arif, M., ***Osmanlı Tarihi Mehal,*** İstanbul, 1335, I, s. 40, Rasonyi, L., a.g.e., s. 114.

[10] Chavannes Ed., ***Documents Surles Tou-Kiue Occidentaux,*** Petersburg, 1903, s. 145.

[11] Kurat, A.N., ***Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,*** Ankara, 1992, s. 30-31.

Arapların hafızalarında korkunç ve derin tesirler bırakmışlardır(12).

Ne var ki milâdi V. ve VI. asırlarda Anayurtta büyük dalgalanmalar olmuş, ***Orta-Asya*** tümüyle ayağa kalkmış ve Tûran Yurdunun destani kahramanları, bundan önceki bahislerde de kısaca izah edildiği, gibi insanlık ve Türk tarihine ***"Gök-Türk"***ler adıyla geçecek olan bir büyük ve o kadar da güçlü, geniş bir imparatorluk kurmuşlardır. İşte ***Hazarlar;*** *Orta Asya*'da dahil, *Çin Seddinden Karadeniz*'in kuzey kısımlarına kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olan bu güçlü Türk devletinin çok geçmeden en ***"güçlü bir federasyonu"*** ve bir ***"uç beyliği"*** haline gelmişlerdir. Zaten ***Hazarlar***'ın; Gök-Türk'lerin bir kolu ve Hazar Hakanlarının da, Gök Türk Kağanlarının ***Açine*** sülalesinden geldikleri, belki de aynı sülalenin doğu Avrupayı idare eden bir kolu oldukları ileri sürülmektedir(13). Artık bundan sonra ***Hazarlar,*** Kafkaslarda çok daha aktif bir kavim hâline gelmişlerdir.

Evet, yukarda da ifâde edildiği gibi, ***Gök-Türk***'lerin idâresinde bir *"uç beyliği"* halinde şekillenmeye başlayan ***Hazarlar,*** onların yıkılmalarından sonra, kendi başlarına bağımsız bir hanlık olarak ortaya çıkmışlar ve buralarda ilk güçlü ***Türk Devletini*** kurmuşlardır (630)(14). ***Hazar Devletinin*** bu, en güçlü oldukları devirlerde, (miladi VI. asır) kağanlığın sınırları; ***Dehistan, Erran, Taberistan, Cürcan, Azerbaycan*** ve doğu ***Anadolu***'da dahil olmak üzere, ***İtil nehri*** sahillerinden Karadenizin kuzey ovaları, hatta ***Kırım***'a ve

[12] İbn Hişam, ***es-Sire,*** Mısır, 1955, I, s. 26.
[13] Togan, Z.V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş,*** İstanbul, 1981, s. 57.
[14] Artamanov, M. I., a.g.e., s. 146, Krş. Yücel, M.U., ***Hazar Hanlığı,*** TÜRKLER, Ankara, 2002, II, s. 447.

Kiev'e kadar uzanan çok geniş bir coğrafî bölgeye yayılmış buluyordu(15).

Devletin asıl merkezi bu günkü ***Dağıstan*** da Koysu ırmağı üzerinde ve ***Anderay*** denilen mevkide kurulmuş bulunan ***"Belencer"*** şehri idi(16). Kafkaslarda, bölge ***Türk mozeyiğinin*** en güçlü kavimlerinden biri olan Hazarların dili ***"Türkçe"*** idi. Hazarlar'ın en güçlü oldukları bu devirlerde, ***Kama*** ve ***İtil*** boylarındaki bir çok kavimler mesela; ***Avarlar, Alanlar, Aslar, On-Ogurlar, Kafkasların Dağlı*** kavimleri ***İtil Bulgarları*** ve yine İtil civarındaki ***Fin-Ugarlar, Burtaşlar,*** Kuban havalisindeki ***Macarlar,*** ayrıca ***Kiev*** dolayları ve buralarda yaşayan kavimlerin hepsi ***Hazar Hakanlığının*** idâresine tabi olmuşlardır(17).

Hazarlar da yarı göçebe bir Türk boyu idi. Onların çok büyük bir kısmı şehirlerde oturduğu gibi, yine önemli bir kısmı da geniş otlaklarda oturuyorlardı. Göçebe Hazarlar genellikle keçeden yapılmış çadırlarda oturuyorlardı. Tepesi ***"kubbe"*** şeklinde olan bu çadırlara İslâmî kaynaklarda ***"hargah"*** deniliyordu(18). Ayrıca ***Hazarl.ar "Kara"*** ve ***"Ak Hazarlar"*** olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Ak Hazarlar; gayet güzel parlak insanlardı(19). ***Hazarlar iyi kılınç,*** onların bir kolu olan ***Sâbirlerde*** iyi ***zırh*** imal ve ihraç ederlerdi(20).

[15] İdrisi, ***Nüzhetü'l-Müstak,*** 270b, Krş. Şeşen, R., ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,*** Ankara, 1985, s. 110, Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 146.
[16] Togan, Z.V., İA, V/I. S. 398.
[17] Yücel, M.U., a.g.mk., TÜRKLER, II, s. 447.
[18] el-Istahari, s. 221, el-Kazvini, ***Abâru'l-Bilâd,*** Beyrut, 1960, s. 584, Makdisi, ***Ahsenü't-Tekâsîm,*** tah. M. Mahzum, Beyrut, 1987, s. 276 vd.
[19] İbn Havkal, ***K. Suretü'l-Ard, Dâr-u Mektebe el-Hayat,*** Berut.
[20] Togan, Z.V., a.g.e., s. 102.

Bu kılınçlar Ruslar arasında çok tutulmakta idi. Büyük Hazar toplumu aslen Sabar olan *Semender ve Belencer* adındaki iki ana boydan oluşuyordu. Bunların dışında şüphesiz başka *Türk grupları* da vardı[21].

Eski Hazarlar'ın Dini İnançları:

Hazarlar'ın İslâmiyeti kabul etmelerinden önceki dini inançları, onların örf, âdet ve ananeleri hakkında *İslâm Coğrafyacıları* her türlü takdirin üstünde kıymetli bilgiler vermişlerdir. Nitekim başta **İbn Rusteh** olmak üzere daha bir çok yazarlar, açık açık onların henüz Müslüman olmayanların; *"Türk Oğuzlarının dinine benzer bir dine sahip olduklarını"* bildirmişlerdir[22]. Emin er-Râzi bu konularda bize şu bilgileri vermektedir:

"Hazar ülkesi dahi Türk ülkelerinden biridir. ***Burada oturanlar son derece sevimli ve güzel kişilerdir. Dinleri ise, gündüze, geceye, rüzgara, toprağa, göğe ve her şeye bir uluhiyet atfetmektir. Fakat Göğün Tanrısı diğer tanrılardan daha büyüktür"***[23].

Bu muhtevadaki izahlar bize onların, diğer Türk kavimleri gibi *"Şamanist"*[24] ve geleneksel *"Gök-Tanrı"* dinine bağlı bir kavim olduklarını göstermektedir. Mâmâfih bu konularda yapılan araştırmalar, *Hazarların* aslında eski Türk bozkır dini olan ve *Tanrının birliği,* yani *Gök-Tanrı* itikadına sahip olduklarını ortaya koymuştur. Zira onlar O, yüce

21 Dunlop, D.M., ***The History of the, Jewish Khazars,*** Princton, 1967, p. 13.
22 Gerdezi, ***Zeynü'l-Ahbâr,*** nşr., A. Habibi, Tahran, 1347, s. 278.
23 İbn Fazlan, ***Seyâhatname,*** Çev. R. Şeşen, İstanbul, 1995, notlar, no, 139.
24 Togan, Z.V., İA, VI/I, s. 398.

varlığa *"Tengri-Han"* diyorlardı[25]. Ayrıca onlar diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, tabiat güçlerine ve atalara, dini anlamda saygı gösteriyorlardı[26].

Temel İslâmî kaynaklarda oların bir *Yüce Tanrı*'ya bağlılıkları hususunda çok ciddi bilgiler bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Müslüman *Arapların Hazarlarla* yaptığı harblerin birinde, ashabdan **Abdurrahman b. Rabia el-Bâhili** şehid olmuştu. Abdurrahman'ın kabri üzerine her gece bir *"nur"* indiğini gören *Şamanist Hazarlar,* bunun çok büyük, ilâhi bir olay olduğuna inanmışlar ve bu zatın cesedini gömülü olduğu yerden alarak bir sandukaya koymuşlar ve *Belencer*'e getirmişlerdir[27].

Artık bundan böyle *Hazar Türkleri,* bu büyük Müslümanın yüzü suyu hürmetine, *Gök Tanrı*'dan yağmur ve sıkıntılı işlerinde ondan yardım istemeye başlamışlardı. Bunlar bize bir manada *Hazarların* geleneksel dini inançlarının gücü ve dini yaşayışları, bir *Yüce Tanrıya* olan kuvvetli inançları hakkında çok kıymetli fikirler vermektedir. Zira *Hazarlarda* büyük ilahlarına yukarda da ifade edildiği gibi *"Tengri Han"* diyorlardı[28].

Ne ilginçtir ki büyük *"sahabe"* **Abdurrahman b. Rabia**'ya *Hazar Türklerinin* gösterdiği bu dinî, ilâhi ilginin hem de aynısını, *Turan Yurdunda* Türkler, **Kuteybe b. Müslim**'e göstermişlerdir. Zira bu **Müslüman Fatih,** *Fergane* de

25 Zajaczkowski, A., ***Khazarian Culture and its Inheritors,*** Act. Or. XII. 1961, s. 302, Krş. Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 146.
26 Yücel, M.U., a.g.mk., ***TÜRKLER,*** II, s. 457.
27 et-Taberi, ***Târîhu'l-Umem vel-Mülûk,*** tah. M. E. İbrahim, Beyrut, 1967, IV, s. 156, Kamusku, ***Araplar ve Hazarlar,*** TM., İstanbul, sy. 3, s. 136.
28 Manandian, Beitröge, ***Zur Albanischen Geschichte,*** Leipzig, 1897, s. 30-39, Krş. Togan, Z.V., İA, V/I, 398.

kendi silah arkadaşları tarafından kalleşce öldürülmesini *Türk ululan* bir türlü kabul edememişler ve bundan acı acı yakınmışlar ve şâyed, onun cesedi kendilerine verilmiş olsaydı onu bir sandukaya koyarak ondan manevi yardım isteyeceklerini bildirmişlerdir[29]. Bütün bunlar, ***Hazarlar'***la diğer Türk boyları arasındaki etnik birlik yanı sıra, din birliği, örf, adet, anane, hulasa tarih ve kültür birliğini çok canlı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hazarlar'ın samimi dini inanç ve davranışları bir çok Arap şairine de konu olmuştur. Nitekim **Abdurrahman b. Cemmâne el-Bâhili,** bir şiirinde bununla inadına övünerek şöyle demiştir:

"وإن لنا قبرين قبر بلنجر   وقبرًا بأعلى الصين يا لك من قبر

فهذا الذي عمت فتوحه   وهـذا الـذي يسقى به القطر"

"Bizim Türk yurtlarında iki (kutsal) ***kabirimiz vardır. Bunlardan biri*** *Belencer* ***de bir diğeri ise Çin'dedir. Ah bunlar ne ulu kabirlerdir.***

Çünkü Çin'de yatan kişinin[*] ***fetihleri dünyayı kaplamış, ama bu*** *Belencer* ***deki ise, kendisinden yağmur yağdırması istenilen kudsi bir kişi olmuştur"***[30].

---

[29] Kitapçı, Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*** Konya, 2004, s. 214.

[*] *Bundan maksat büyük Arap Fatihi* ***Kuteybe b. Müslimdir.*** *Cesedi Fergâneye defnedilmiştir (712). Kabri şiirde de ifade edildiği gibi Çinde değil, bugün bile Türklüğün öz yurdu olan* ***Ferganededir*** Z.K.

[30] el-Belâzuri, **Fütuh,** tah. R. M. Rıdvan, Beyrut, 1983, s. 206, el-Hamevi, ***Mu'cemü'l-Buldan,*** Beyrut, 1955, I, s. 490, İbn Kuteybe, ***el-Maarif,*** Mısır, 1960, s. 433.

Dinler Arası Mücadelede Hazar Yurtları:

Her ne kadar ***Hazarlar;*** genellikle geleneksel ***"Gök Tanrı"*** dini ve kendi örf ve âdetlerine çok sıkı bağlı bir Türk kavmi olmuşlarsa da, İslâmiyet'ten önce onların karşısına da birçok din çıkmıştır. Bunların başında ise ***Hıristiyanlık*** gelmektedir. ***Hazar Hakanlığının*** en erken devirlerinden itibaren bu topraklara giren ***Hıristiyanlık,*** önceleri ***Arranda*** yerleşmiş ve burada bir ***"metropolitlik"*** kurmuştur. Nitekim Kuzey Kafkasya da yaşayan ve Hazarların bir kolu olan ***sabarların*** 507'li yıllarda Arran patriği **Kardust'**un faaliyetleri sonucu ***Hıristiyanlığı*** kabul ettikleri görülmektedir.

Arran Metropolitliği, Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olmaya çalışmış ve onların bu yoğun misyonerlik faaliyetleri sonucu ***Versan*** şehrinde yaşayan ***Hazarların*** bir çoğu ***Hıristiyanlığı*** kabul etmişlerdir. Ne var ki onların buna rağmen önceki dinlerinin ***Gök Tanrı*** dini olduğu ve Tanrılarına hala ***"Tangri"*** dedikleri kaynaklarda yer almaktadır[31]. Hıristiyanlar'ın, İslâmiyetten önce Hazarların başkenti olan ***Etilde*** de bir ***"piskoposluğu"*** bulunuyordu[32].

Bunun gibi erken devirlerde ***Hazar yurtlarına,*** küçük ***Yahudi grupları*** ile birlikte ***"Mûsevîlik"***'te girmiştir. ***Mûsevîlik*** daha ziyâde ***Yahudilere*** has, onlara özel milli bir din olduğu için hiçbir zaman militan ve uluslar arası dini arenalarda kendi varlığını kabul ettirmek için ciddi bir misyonerlik faaliyeti içinde olmamıştır. O buralara, daha ziyade bir ***"sığıntı"*** olarak gelen küçük miktarda ***Yahûdi*** asıllı ***"Mûsevî sürgünleri"*** ile birlikte gelmiş ve onların dışında hiç kimsenin fazla bir ilgisini görmemiştir.

---

[31] Yücel, M. U., a.g.mk., ***TÜRKLER,*** II, s. 457.

[32] Brook, K.A., ***Hazar Bizans İlişkileri,*** TÜRKLER, II, s. 476.

Hemen şunu itiraf edelimki; ***Hıristiyanlık*** her ne kadar Hazar yurtlarına ***İslâm dini****nden* çok daha önceki devirlerde girmişse de onun çürümüş, kokuşmuş telkinleri, ***Hazar Türkleri*** arasında fazla bir ilgi görmemiş ve kara cübbeli, kara sakallı Hıristiyan misyonerler, umduklarını bulamamışlardır. Zaten, ***Hıristiyanlık,*** İslâmiyet, Hazar yurtlarına girdikten sonra buralardaki dini cezbesini daha da kaybetmiş ve Hazarlar arasında marjinal bir din olmuştur.

Bununla beraber, Hazar Yurtlarındaki ekonomik refah, bolluk ve bereketten yararlanmak isteyen bir çok Bizanslı ***Hıristiyan tüccarlar*** da buralara koşuşmuşlar başta ***Etil şehri*** veya ***Hanbalık*** olmak üzere burada çok güçlü bir Hıristiyan tüccarlar burjuvazisi oluşturmuşlardır. Ne var ki aynı şeyler ***Yahûdi Mûseviler*** içinde geçerlidir. Kafkaslar ve Hazar Yurtlarına daha ziyade bir ***"sığıntı"*** olarak gelen ***Yahûdiler ve Mûseviliğe*** Hazar Türkleri hiçbir ilgi göstermemişlerdir. Zaten ***Yahûdiler;*** Mûseviliği *"milli bir din"* O, Zât-ı Akdesi *"milli bir ilah"* Arz-ı mevcudu *"milli bir vatan"* olarak kabul ettikleri için hiçbir zaman böyle uluslar arası yoğun bir dini faaliyet içinde olmamışlar ve ***"Mûseviliği"*** tarihi *"Yahûdi ırkçılığını"* korumak için adeta bir kalkan olarak kullanmışlardır.

Bu izahlarımız neylersiniz ki ***Bizans İmparatoru*** **Ermanos** zamanında ***Bizanstan*** koğulan ***Yahûdiler*** içinde geçerlidir. Asırlardır ***İstanbul****'da* varlıklı bir hayat yaşayan ve bir anda ölümle burun, buruna gelen, üstelik kendi yurt ve yuvalarını terk etmek mecburiyetinde kalan bu zavallı insanlar, hem ***Hazar yurtlarındaki*** ekonomik refahtan faydalanmak, hem de ***Hazar Hakanlarının*** gösterdikleri dini hoşgörüden yararlanmak için buralara gelmişler ve ***Etil Şehrine***

yerleşmişlerdir. Onların bir tek gâyesi vardı. O da; güçlü Hazar Hakanlarının kanatları altına sığınmak ve memleketin ekonomik imkanlarından olabildiği kadar yararlanmaktı. Bunların temel İslâmî kaynaklarda sayılarının sadece ve yalnız 4.000 kişi olduğu rivâyet edilmektedir[33] ki bu hiçbir zaman büyütülecek bir rakamda değildir.

Bunlarda, Bizans'tan gelen tüccar Hıristiyanlar gibi; *hiçbir dini gayretin içinde olmamışlar ve **Mûseviliğin,** Hazar Türkleri arasında yayılması için hiçbir dini misyonerlik faaliyetinde bulunmamışlar ve hele hele yüksek Hazar Hakanı ve Hazar aristokratlarının **"Mûsevi"** olmalarını akıllarının ucundan bile geçirmemişlerdir.* Bu onların ticari itibarlarını sarsacak bir durum idi. Zaten temel kaynaklarda bu hususlarda en ufak bir bilgi kırıntısı bulmamız da mümkün değildir.

Onlar da tıpkı Hıristiyanlar gibi Hazar Yurtlarındaki ekonomik refah ve zenginlikten inadına yararlanmak istemişler, azınlık grup olmalarına rağmen, çok güçlü bir tüccar ***"Yahûdi burjuvazisi"*** oluşturmuşlardır. Bunlar Türk örf ve adetlerine göre ***"yabancı"*** ve bir ***"garip"*** gözü ile bakıldıkları için ***Yüksek Hazar Hakanlığından*** çok büyük bir ilgi görmüşler ve çoğu kere kendi dini hüviyetlerini ortaya koymaktan bile çekinmişlerdir.

Bütün bu tarihi gerçek ve realitelere rağmen işin özüne inememiş ve ***Hazar Hakanlarının*** onlara karşı gösterdikleri aşırı şefkati *(Osmanlılarda olduğu gibi)* bir türlü kavrayamamış olan ***İslâm Coğrafyacılarının*** bir kısmı, ne hikmettir bilinmez, Hazar Hakan ve aristokratlarının ***"Yahûdileştiklerini"*** iddia etmişler ve onların hiçbir zaman ***"Mûsevi"*** olduk-

---

[33] el-Hamevî, II, s. 368.

larını da söylemişlerdir[34]. Neylersiniz ki *Müslüman Coğrafyacıların* hiçbir iddia ve delile dayanmayan bu sözleri bir çok bedbaht kimseler tarafından hem *Hazarları,* hem de *İslâm dinini* bu topraklarda boğmak için istismar edilmiş ve *Tarih dede* bir *"Yalancı şâhid"* olmaya zorlanmıştır.

Asıl bundan sonradırki hem bizim kendi tarihçilerimiz, hem de yabancı bilim adamları tarafından Kafkasların bu kartal bekçileri yani Hazar'ları *"Yahûdileştirme"* de bir yarış başlamış ve bu böyle hızını hiçbir şekilde kaybetmeden bugünlere kadar gelmiştir. Bu bize göre bu, *Hazar Hakanları* ve *Hazar Türklerine* karşı yapılabilecek en büyük haksızlıktır. Mâmâfih bu konular üzerinde bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

[34] el-Mesudî, I, s. 178, el-Hamevî, II, s. 368.

II.
İSLÂM'A GİDEN YOLDA HAZAR TÜRKLERİ
Müslüman Arapların Yeni Kafkas Maceraları

İlk Hazar-Arap İlişkilerinin Başlaması:

Her ne kadar *Müslüman Araplar,* **Hz. Ömer** (634-644) devrinde Müslüman gâziler olarak *Belencer* önlerinde Hazarların karşısına çıkmışlarsa da(642)[35] gerçekte Hazarlarla Araplar arasındaki tarihi siyâsi ve askeri münasebetler *"cahiliye devri"* dediğimiz, karanlık devirlere yani miladi IV. asra kadar uzanmaktadır.

Hazarlar; Gök-Türk Hakanlığının, Karadeniz Don-Volga boylarında uç beyleri oldukları o güçlü devirlerde *Azerbaycan, İran ve Arabistan* topraklarına, hem de hiç beklenmedik zamanlarda çok büyük akınlar yapmışlar ve *Araplara* korku dolu, dehşetli günler yaşatmışlardır. *Hazar Türklerinin* bu akınları, câhiliye devri şiirlerine konu olduğu gibi, yine bu en erken devirlerden itibaren *Araplar*'ın zihninde yeni bir *"Türk imajı"*nın doğmasına sebep olmuştur. Ne var ki **Hz. Peygamber**'in *Türkler* ve *Hazar Türkleri hakkındaki* bir çok *hadisleri* ile bu *Türk imajı,* daha bir derinlik ve yeni yeni boyutlar kazanmıştır.

Evet daha ziyade yukarı *Mezopotamya* ve bu bölgelerde yaşayan Arap kabilelerine karşı gerçekleştirilen bu haşin *Hazar akınlarının* en önemlilerden biri Sâsâni hükümdarlarından ve daha ziyade *"Zü'l-Ektâf"* diye anılan **Şapur**

[35] et-Taberi, IV, S. 156, İbnü'l-Esir, ***el-Kâmil fit-Târih,*** nşr., C. J. Tornberg, Beyrut, 1965, III, s. 29.

II. (doğ. 309-379) saltanat yıllarında olmuştur[36]. **Zü'l-Ektaf** devrinde ***İran***'a dalan akıncı ***Hazar Türkleri,*** daha sonra bir yıldırım süratiyle ***Musula*** ulaşmışlar ve çok az bir süre önce güney Arabistan'dan göç ederek buralara yerleşen ***Kudaa*** adındaki büyük Arap kabilesi ve onların çok geniş kollarından biri olan ***Beni Tezyid*** aşiretini yağmalamışlar, onlardan bir çok kimseleri esir almışlar ve onlara telafisi mümkün olmayan zararlar vermişlerdir (350)[37].

Ne var ki kudretli Hazar akıncılarının yukarı ***Mezopotamya***'ya yapmış oldukları bu akınlar, cahiliye devri Arapları arasında, hatta ***Yemen ve Habeşistan***'a kadar yayılan çok geniş coğrafî bölgelerde derin yankılar yapmıştır. Nitekim ***Yemen*** hükümdarı **Ebû Kerib Tuban Es'ad** ***Arabistan***'a askerî seferlerde bulunan bu güçlü kişi bile **İbn Hişam**'ın kaydettiğine göre bir şiirinde oğluna hitap etmiş ve akıncı ***Hazar Hakanı*** için aynen şöyle demiştir:

"والفيل أهلك جيشه   يـــرمون فيها بالصخور

والملك في أقصى البلا د وفي الأعاجم والخزر"

"Asıl fil; Ka'beye saldırmak için kendi arkasından gelen ve kızgın taşlarla mahvedilen ordunun filidir.

Asıl hükümdar ise; uzak ülkelerdeki Türk Hakanı ve Hazar Türklerinin hükümdarıdır[38].

---

[36] ***Sabur Zü'l-Ektaf*** için bkz., İbnü'l-Verdi, ***Tetimme fi Ahbar el-Beşer,*** Beyrut, 1970, I, s. 66, et-Taberi, II, s. 55, 64, III, s. 411, VI, s. 544, İbnü'l-Esir, I, s. 396, 397, Bunyadov, Z., ***Azerbaycan***, VII-IX. Asırlar (Krilce), Bakü, 1989, s. 41.

[37] el-Isfahanî, Ebü'l-Ferec, K. ***el-Ağânî,*** Beyrut, 1970, XIII, s. 80, 81, 82, 83, Krş. Zeydan, C., ***el-Arab Kable'l-İslâm,*** Beyrut, (Tarihsiz), s. 227.

[38] İbn Hişam, ***es-Sîre***, I, s. 26.

Akıncı ***Hazar Türklerinin*** câhiliye devri Araplarının zihinlerinde bıraktığı bu izlenimler daha sonraki asırlar ve İslâmi devirlerde de bütün canlılığı ile devam etmiştir. Nitekim **el-Muktedir Billâh** devrinde (908-932) ortaya çıkan çapulcu ***Karmatilerin*** ele başısı **Ebû Tâhir Süleyman el-Cenâbî,** kendisinin ne yaman bir kahraman olduğunu göstermek için ***Türk*** ve ***Hazar*** kahramanları ile mukâyese etmek ihtiyacını duymuş ve şöyle demiştir:

"سأملك أهل الأرض شرقًا ومغربًا

إلى قيروان الروم والترك والخزر"

"Yeryüzünde doğuda ve batıda ta Kayravan'a kadar yaşayan bütün insanlara, Rum'lara, *Türk'lere ve Hazar'lara* ***baş eğdireceğim".***

Mâmâfih ***Türkler*** ve ***Hazar Türk***'lerinin daha sonraları İslâm dünyasına mal olan bu kahramanlığının ***Arap şiirlerine*** yansıyan ve bizim milli gururumuzu okşayan, çok güzel örnekleri vardır. Nitekim ***Kral Kostantin***'in oğlu **Armanos,** ***İslâm dini***'nin bütün gücüyle ***Hazar***'lar arasında yayıldığı yıllarda düzenlediği bir askeri hareketle ***"Şam"***a kadar ilerlemişti(963). Bu, bütün İslâm dünyasına kara bir kâbus gibi inmişti. Ne var ki devrin değerli âlim şâirlerinden **Muhammed b. Hazm ez-Zâhiri, Armanos**'a meydan okumuş ve yazdığı uzun bir kasidesinde, ***Türkler*** ve ***Hazar Türk***'lerinden oluşan bir ordu ile ona, dünyayı dar edeceklerini, hatta ***Şam***'a karşı, ***İstanbul***'u fethedeceklerini, ***Armanos*** ve askerlerini kurda kuşa yem eeceklerini söylemiştir. Bu değerli Şair, Bizans Kralı **Armanos'**a bir aslan gibi şöyle kükremiştir:

"سنفتح قسطنطينية وذواها ونجعلكم قوت السور والقشاعم
ونفتح أرض الصين والهند عنوة بجيش بأرض الترك والخزر حاطم"

"Biz Kostantiniyye şehri ve onun asillerini mutlaka ele geçireceğiz,

Sizin cesetleriniz: (Ey Armanos) kartal ve akbabalara yem edeceğiz!

O kadar ki Çin ve Hindistan topraklarını da ele geçireceğiz,

Türk ve Hazar Yurtlarından gelen kahraman askerlerle üzerinize çullanacağız"[39].

Bütün bunlar diğer taraftan bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, *Hazar Türk*'leri ve *Türk Hakan*'larının Müslüman olmalarını, İslâm dünyasının ne kadar büyük bir coşku ve memnuniyetle karşılandığını bütün güzelliği ile ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber'in Yüzünü Güldüren Kavim Hazarlar:

Bu akıncı *Hazar Türkleri*'nin, **Hz. Peygamber**'in nübüvvet yıllarında, Onun bir avuç iman eri ile *Medine*'yi, *Kureyş* müşriklerine karşı korumaya çalıştığı en sıkıntılı günlerde, meşhur ***Bedir Harbi*** arefesinde, bilmeyerekte olsalar, *Hz. Peygamber* ve ashabını ferahlattıkları, *Kur'an-ı Kerim*'in vahyine mahzar oldukları, yarınlara, İslâm'ın aydınlığa giden yolda onlara bir kere daha ümit verdikleri görülmektedir.

Bilindiği gibi **Hz. Peygamber**'in çağdaşı ***İran Kisrası*** olan **Hüsrev Perviz** (590-628) zamanında *İran* ile *Bizans*'ın

[39] es-Sübki, ***Tabakat eş-Şâfiyye,*** Beyrut, (Tarihsiz), II, s. 188, İbni Kesir, ***el-Bidaye ven-Nihâye,*** Beyrut, 1966, XI, s. 250.

arası açılmış, neticede İran Kisrası güçlü bir ordu ile Bizans topraklarına girmiş ***Şam ve Kudüs'ü*** ele geçirmekle kalmamış *Kadıköy* (İstanbul) önlerine kadar ilerlemiştir (616)[40].

Bu haberler *Mekke*'ye ulaştığında, ***Kureyş*** arasında geniş yankılar uyandırmıştır. Zira putperest ***İran***'lılar nasıl ***"Ehl-i Kitap"*** olan ***Bizans***'ı yenmişlerse, aynı şekilde putperest Kureyşinde ***"Ehl-i Kitap"*** olan Müslümanları yenebilecekleri ümidine kapılmışlar ve çok yüksek bir morale kavuşmuşlardır[41]. Bu bedbaht gelişmeler diğer taraftan Hz. Peygamber ve arkadaşlarının aşırı derece üzülmelerine sebep olmuş ve çok geçmeden ***Rum Süresi***'nin ilk âyetleri nazil olmuş ve Müslümanlara büyük ümit ve müjdeler vermiştir. Zira bu ayette Allah şöyle buyuruyordu:

"ألم غلبت الروم في أدنى الأرض ومن بعد غلبهم سيغلبون"

"Elif Lâm, Mim! Rumlar (Mekkeye) ***yakın topraklarda*** (Anadoluda) ***mağlup olmuşlardır. Ancak onlar bu mağlubiyetlerinin arkasından*** (hem de) ***birkaç sene içinde mutlaka galip olacaklardır. Birkaç yıl içinde önünde ve sonunda emir Allah'ındır. İşte o gün müminlerin*** (yüzü bir kere daha gülecek) ***ve onlar mutlaka ferahlayacaklardır"***[42].

Ne var ki olaylar, ***Mekke***'li müşriklerin hiç tahmin edemeyecekleri bir şekilde gelişmiş ve ***Kureyş***'in önde gelen İslâm düşmanları, kara talihlerinin zebunu olmuşlardır.

[40] et-Taberi, II, s. 182, Togan, Z.V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş,*** İstanbul, 1981, s. 72, Yazır, H.E., ***Hak Dini Kuran Dili,*** İstanbul, 1960, s. 3796.

[41] Abdullah, Y.A., ***The Glorius Quran,*** London, 1975, p. 1075, Togan, Z.V., a.g.e., s. 72, Turan, O., ***Türk Cihan Hakimiyeti,*** İstanbul, 1969, I, s. 136; Kutub, S., ***fi-Zilâl el-Kur'an,*** İstanbul, 1972, XI, s. 400.

[42] ***Kur'an-ı Kerim, er-Rûm;*** 1-5.

Şöyleki; *İran*'lıların karşısında bu şekilde çok ağır bir hezimete uğrayan *Bizans İmparatoru* **Herakleios,** *Gök-Türk Hakan* **Tong Yabgu**'ya, *Andreus*'un başkanlığında çok kıymetli hediyelerle birlikte bir elçi göndermiş ve kendisini, *İran Kisrası*'na karşı fili olarak desteklemesini istemiştir.

Diğer taraftan mağlup *Bizans İmparatoru, Hazar Yüksek Hakanlığı* ile de temasa geçmiş, *Hazar*'lardan askeri yardım talebinde bulunduğu gibi, ayrıca onlardan yeni, zinde bir ordu ile İran topraklarına girmelerini istemiş ve bu münasebetlerini samimileştirmek için kızı *Eudocia*'yı Hazar Hakanı *Ziebel* ile evlendirme teklifinde bile bulunmuştur[43]. **Herakleios,** Hazar Hakanlığı ile yaptığı bu kapsamlı temaslarında da muaffak olmuş ve Hazar ordularını İran'la savaş etmeye ikna ettiği gibi, yine onlardan 40.000 kişilik bir süvari desteği sağlamıştır.

Bütün bu koordineli çalışmalar tamamlandıktan sonra, üçlü müttefik kuvvetler ayrı ayrı istikametlerden İran topraklarına dalmışlardır. **Herakleios** çoğunluğunu Hazar atlı cengaverlerinin oluşturduğu büyük ordusu ile *Trabzon, Kars ve Ermeniye* istikametinden *İran* topraklarına daldığı gibi **Tong Yabguda** çoğunluğunu, *Hazar Türklerinin* oluşturduğu ve muharebe gücü oldukça yüksek müthiş ordusu ile kuzey doğudan İran topraklarına dalmış ve bütün İran şehirlerini işgal etmiştir. Yine bu sıralarda bu defa asıl Hazar ordusu *Azerbaycan*'a girmiş ve bütün *Sâsâni* topraklarını ele geçirmiştir. Bu; *İran Kisrası* için hezimetten başka bir şey

[43] Koestler, A., ***The Thirteenth Tribe,*** Newyork, 1976, s. 26, Yücel, M.U., a.g.mk., *TÜRKLER,* II, s. 449.

değildi. O sadece harbi değil tac ve tahtını da kaybetmişti (628)[44].

Görüldüğü gibi bu harblerde *Hazarlar* her üç ordunun asıl dinamiğini oluşturmuşlar ve yine görülüyorki büyük *Gök-Türk Kağanı* **Tong Yabgunun** büyük ölçüde müessir olduğu bu geniş askeri harekat sayesinde **Herakleios,** Kuranî bir tabir ile *"Rumlar"* yani *"Ehl-i Kitap"* olanlar, putperest *Perslere* karşı kesin bir zafer kazanmışlardır. Evet yine bu yağız çehreli yiğit *Hazar Türkleri* sayesinde *"Ehli Kitap"*'ın bir kere daha prestiji kurtarılmış ve bu va'd-i ilahi gerçekleşmiştir[45].

Evet *Kur'an-ı Kerim'in; "O gün müminlerin yüzü gülecek ve onlar Allah'ın yardımı ile ferahlayacaklardır!"* diye birkaç sene önce haber verdiği bu büyük olay "Hayır!" cengaver Hazar Türklerinin parlak kılınçları ve bir ilahi Peygamber *müjdesi* "Hayır!" *mucizesi* olarak gerçekleşmiştir. Böylece *Kafkaslar*'ın bu kartal bekçileri, hem de hiç farkına varmadan bir taraftan **Hz. Peygamber** ve ashabının yüzünü güldürdükleri, onları ferahlattıkları gibi, diğer taraftan da Kureyş'in önde gelen azılı müşriklerini kin ve öfkeden çatlayacak bir hale getirmişler onları kahretmişlerdir.

Ne ilginçtir ki **Hz. Peygamber** bu küfür çemberini kırdıktan sonra, çağdaş hükümdarlara *İslâma çağrı"* mektupları yazmak isteyince aklına hemen bu *Heraklious* gelmiş ve o, Hz. Peygamber'in ilk çağrı mektubunu yazdığı kimse ol-

[44] Yumandi, Y.K., ***Hazarlar;*** *TÜRKLER,* II, s. 466, Theophanes, ***The Chronicle of Theophanes Gonfessor,*** Oxford, 1977, s. 447, Brook, K.A., ***Hazar Bizans İlişkileri,*** *TÜRKLER,* II, s. 473-474, Rasonyi, L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1988, s. 114.

[45] Kitapçı, Z., ***Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,*** Konya, 2001, I, s. 212.

muştur[46]. **Hz. Peygamber**'in mübarek mektubunu alan mağrur ***Bizans İmparatoru,*** bu davetin manevi cezbesi karşısında sarsılmış, birkaç satırlık hidayet mektubu onu, **Hz. Peygamber**'in manevi dünyasına çekmiş, tac ve tahtı bir yana Onun huzurunda diz çökmek istemiştir. Ne var ki çevresinden yükselen kara sesler ve homurtular, onun **Allah'ın** hidayetine giden yolda önünü kesmiş ve bu mektubu getiren ulu sahabeye tam bir teslimiyet içinde şöyle demiştir:

"يا أهل هذا الدين إن الله قد كان إليكم محسنًا وكان لدينكم
معزًا وله ناصرًا على الأمم الخالية وعلى كسرى والمجوس وعلى
الترك الذين لا يعلمون."

"Ey bu dinin sahipleri! Allah sizlere şüphesiz çok büyük bir iyilik yapmış ve dininizini yüce kılmıştır. Ona; henüz bu hakikatı bilmeyenlere bu arada Kisra, Mecusiler ve Türklere karşı zafere ulaşmasında sizlere mutlaka yardım edecektir".

Herakleios'un burada yine *Kisra,* yine putperest *Mecûsiler* ve hele hele ***Türklerden*** bahsetmesi bize göre çok ilginç bir keyfiyettir. Zira bu bize *Kur'an-ı Kerim* ve *"Rum Suresi"*nin ilk ayetlerini hatırlatmaktadır.

Hadislere Göre Yeni Türk İmajı ve Hazar Türkleri:

Gerçekte genelde Türklerle ilgili bu ve benzer gelişmeler, sadece Müslüman toplumu değil, Medin Devleti ve onun ***"İlk Halifesi"*** yani ***"Devlet Başkanı"*** olan **Hz. Peygamber**'in çağdaşı büyük devletlere yani ***İran*** ve ***Bizans***'a karşı yeni,

[46] et-Taberî, II, 646, *Ayrıca bu mektup hakkında geniş bir değerlendirme için* bkz. Hamidullah, M., ***İslâm Peygamberi,*** İstanbul, 1972, I, s. 240, ed-Diyarbekiri, ***Tarihu'l-Hamis,*** Beyrut, 1283, II, s. 225.

yeni politikalar tespit etmede çok önemli bir faktör olmuştur. Zira, bu ve benzer olaylar ***Dini***'nin *"devlet"* ve *"Şeriat"*ının bu devletin *"anayasası"* olmasını isteyen bir **Yüce Peygambere,** Türkler'in ne kadar güvenilir, sağlam bir dost, yiğit, kahraman bir millet olduğunu göstermiştir.

Öyle tahmin ediyoruz ki, **Hz. Peygamber de aynen Herakleios** gibi düşünmüştür. **Herakleios,** nasılki kendi dininin düşmanı olan ***İran Kisralarına*** karşı ***Türkler***'in destek ve ittifakını aramışsa, **Hz. Peygamber** de öyle yapmış ve nübüvvetinin ilk yıllarından itibaren Müslüman topluma çok büyük bir ***"boy hedefi"*** olarak gösterdiği ***İran ve Bizans'a*** karşı ***Türkleri*** yanında görmek istemiş ve ***"Muhammed Ümmetine"*** bu yönde yeni yeni bir çok tavsiyelerde bulunmuştur. Zira Hz. **Peygamber**'in; ***"Türkler size dokunmadıkça sakın olaki sizde Türklere dokunmayınız!"*** muhtevasındaki bir kısım hadisleri ve bu hadislerde kıyamete kadar geçerli olmak üzere verilen ilâhi *mesajları,* başka türlü izah etmemiz mümkün değildir.

Gerçekte **Hz. Peygamber**'in ***Türkler*** hakkında bu muhtevada söylediği ve *"Medine şehir devletinin"* çağdaş ***İran ve Bizans***'a karşı takip edeceği politikanın esasını teşkil eden bir çok hadisinin izahı bu kitabın konusu değildir[47]. Ne var ki, ***Hazarların*** aktif bir şekilde tarih sahnesinde görünmeleri ***Kafkaslarda*** çok dinamik güçlü bir devlet olmaları, Kafkasların kapılarını çalan Müslüman Arapların karşısına çok yaman ve kahraman bir millet olarak çıkmaları, hatta onlara kan kusturmaları, hadislerdeki ***"Türklük imajına"*** yeni bir

[47] *Bu konularda çok geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** II. Kitap, Konya, 2004.

boyut ve zenginlik kazandırmış ve Hazar Türkleri bu hadislerin konusu olduğu gibi onlar, İslâm alimlerinin gözünde de bir realite haline gelmişlerdir.

Artık bundan böyle, Türklerle ilgili genel manadaki daha bir çok hadislere, bir kısım sahabeler vasıtasıyla meselâ **Hz. Muâviye** gibi, konunun ***"Hazar Türkleri boyutu"*** ilave edilmiş ve *İslâm Tarihinin* bir çok olayları, **Hz. Peygamber**'in hadisleri açısından bu ***Hazar Türkleri*** ile izah edilmiştir. Ne var ki günümüzdeki bir çok Türk hadis bilginleri ve Türk tarihçilerinin henüz kapısını bile çalmadığı bu durum, bizim için tesbit edilmesi gereken çok önemli bir keyfiyettir.

Mâmâfih, temel hadis kaynakları ve özellikle ilk devir hadis âlimlerinden **Nuaym b. Hammad**'ın (öl. 842) ***Kitab el-Fiten ve'l-Melâhım'ın*** da bu muhtevada hem de şaşılacak derecede bir çok hadis zikredilmiştir. Bu hadislerin bir çoğu diğer hadis âlimleri tarafından ***"tahric"*** edilmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan bizim bu hadisleri bir kalemde inkar etmemiz ve bu günkü hadis bilginlerinin tabiri ile ***"uydurma hadisler"*** olduğunu söylememiz mümkün değildir. Mâmâfih temel kaynaklar, özellikle ***K. el-Fiten*** de yer alan bu hadislerden konumuza uygun olanlar da bazılarının metin ve çevirilerini burada zikretmemiz her halde yararlı olacaktır. Şöyle ki:

"روي عن حذيفة أنه قال: تغلب الترك على الكوفة وتغلب الخزر على الجزيرة وتغلب الروم على الشام."

Ebu Huzeyfe *(onun da* ***Hz. Peygamber'den*** *rivâyet ettiği gibi) O şöyle buyurmuştur:* ***Türkler*** *Kufe'ye,* ***Hazarlar*** *Mezopotamya'ya ve* ***Rumlarda*** *Şam'a (ve buralarda yaşayan insanlara)* ***hakim olurlar"***[48].

"عن معاوية (ر.ع.) قال: قال النبي (صلعم) اتركوا الربضة (يعني الخزر) ما تركوكم."

Hz. Muâviye (r.a.) *den rivâyet edildiğine göre;* **Hz. Peygamber** (s.a.s.) *şöyle buyurmuşlardır:* ***"O çökmüş vaziyette*** (avını) ***bekleyen*** (arslanlar yani Hazarlar) ***size dokunmadıkça sizde onlara dokunmayınız!"***[49]

"عن مكحول (ر.ع.) عن النبي (صلعم) قال: للترك (أي الخزر) خرجتان: خرجة يخربون آذربيجان والثانية: يربطون خيولهم بالفرات لا ترك بعده."

"**Mekhul** (r.a.) *dan rivayet edildiğine göre,* **Hz. Peygamber** (s.a.s.) *şöyle buyurmuşlardır;* ***"Türkler iki büyük çıkış*** (yani akın) ***yapacaklardır. Birincisi*** (Hazar) ***Türklerinin bir çıkış yapmaları ve Azerbaycanı harab etmeleri, ikincisi ise;*** *Türklerin* ***atlarını, Dicle nehrinin kıyılarına bağlamalarıdır. Artık bundan sonra Türk akınlarından söz edilmemiş olur"***[50].

---

[48] İbnü'l-Fakih, ***K. el-Buldan,*** tah. Y. El-Hâdî, Beyrut, 1996, s. 633.

[49] Nuaym b. Hammad, ***el-Fiten,*** tah. M. M. S., eş-Şûrî, Beyrut, 1997, s. 460, no; 1427.

[50] Nuaym b. Hammad, s. 1458, s. 458, no; 597.

عن أبي قبيل عن غير واحد من أصحاب النبي (صلعم) قال:
تخرج الروم في الملحمة العظمى ومعهم الترك وترخان (أي الخزر)
والصقالبة".

Ebû Kubeyl, *onunda bir çok sahabeden rivayet ettiğine göre* **Hz. Peygamber** (s.a.s.) *şöyle buyurmuşlardır;* ***"Rumlar Müslümanlara karşı, kan gövdeyi götüren büyük bir harb yapacaklardır. Onların bu harbinde beraberinde Türkler,*** (Hazar) ***Tarhanı ve Slavlarda bulunur"***[51].

"عن عبد الرحمن بن زيد في حديثه عن النبي (صلعم) أنه قال:
فيبعث الله تعالى على خيلهم (أي الخزر) الموت فيرجلهم، فيكون
فيهم ذبح الله الأعظم لا ترك (أي الخزر) بعدها".

Abdurrahman b. Zeyd, *bir hadisinde naklettiğine göre,* **Hz. Peygamber** (s.a.s.) *şöyle buyurmuşlardır:* ***"Allah onların*** (Hazarlar) ***üzerine bir bela*** (Rusları) ***gönderir ve atlarının*** (askerlerinin) ***hepsi ölür. Sonra onların üzerine Allah büyük bir katliam verir*** (Rus katliamı) ***ve böylece hepsi telef olur gider. Artık bundan sonra*** (Hazar) ***Türklerinden bir daha söz edilmemiş olur"***[52].

Gerçekte bu muhtevada **Hz. Peygamber'**in daha bir çok hadisleri bulunmaktadır. Onların hepsinin, burada metin ve çevirilerini vermek ancak konuyu dağıtmak olur. Ne var ki yukarda metin ve çevirisini verdiğimiz bu hadislerinde **Hz. Peygamber,** ***Hazar Türkleri*** ve ***Azerbaycan*** olayları

[51] Nuaym b. Hammad, s. 462, no; 1435.
[52] Nuaym b. Hammad, s. 146, Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Hazarlar,*** Türk Dünyası TD. Mayıs, 2002, no, 185, s. 38-42.

ile izah edebileceğimiz çok önemli açıklamalarda bulunmuş, bu cümleden olmak üzere O; ***Hazarlar'ı çökmüş bir halde ve bütün dikkati ile avının üstüne atılmayı bekleyen bir arslana benzetmiş ve Müslüman Arapların onların üzerlerine gitmemelerini tavsiye etmiştir.***

Ayrıca O; ***Hazarlar'ın Azerbaycan'a büyük bir çıkış, akın yapacaklarını bildirdiği gibi*** yine, **Ebû Kubeylden** nakledilen bir hadiste, yukarda çok geniş bir şekilde açıklamış olduğumuz ***Bizans, Gök-Türk ve Hazar ittifakı ve onların Perslere karşı yaptıkları harblerin nerede ise, bir özeti verilmiştir. Yine*** **Abdurrahman b. Zeyd**'den gelen başka bir hadiste; ***Hazarların çok büyük bir katliamla feci sonlarına işaret edilmiştirki bu inanılması zor bir durumdur. Zira bu hadisler literatüre geçtikten üç asır sonra ancak Hazarların o feci akibeti gerçekleşmiştir ki bu izahı zor bir keyfiyettir.***

Mâmâfih **Hz. Peygamber**'in bu hadislerini uzun uzun izah etmek ve geniş yorumlarda bulunmak bu kitabın konusu değildir. Ne var ki **Hz. Peygamber**'in bu hadislerinde yaptığı açıklamalar ve ***Hazar Türkleri*** hakkında verdiği işaretler ve bunlara sebep olan olaylar bir tarih muhakemesinde incelendiği ve Hz. Peygamber'in nübüvvet aynasına bakıldığında, bunların bir bir hem de, asırlar sonra gerçekleştiği görülür ki, bundan bir insanın şaşmaması mümkün değildir. Zira bu hadisler, bir manada ***"nübüvveti"*** kıyamete kadar geçerli olan bir ***Yüce Peygamber'***in ancak ***"ilâhi mucizeleri"*** dir ve Onun bu mucizelerinin, yine kıyamete kadar devam edeceğini ortaya koymaktadır.

Ne ilginçtir ki, temel kaynaklarda ***Hazarlar*** hakkında zikredilen bu hadisler ***Üstad Bediüzzaman*** **Said Nursi**'nin de dikkatini çekmiştir. ***Üstad*** bu hadislerin ***"uydurma"*** ola-

bileceği yolunda hiçbir beyanda bulunmadığı gibi, bilakis onları *"sahih"* olarak bilmiş ve muhtevaları itibarı ile Hz. Peygamber'in birer yaşayan mucizeleri olarak görmüş ve bunun böyle bilinmesi ve kabul edilmesini istemiştir. Nitekim *Asrın Mütefekkiri* bu konuyu kendine has imani bir üslupla açıklamış ve bir coşku halinde şöyle demiştir:

*"Hem **nakl-i sahih ile** Hz. Peygamber o **zamanda vücudu olmayan** Basra ve Bağdad'ın **vücuda geleceklerini ve** Bağdad'a **dünya hazinelerinin gireceğini** Türkler ve Bahr-i Hazar **etrafındaki milletler** (Hazar Türkleri) **ile** Araplar'ın **muharebe edeceklerini ve sonra onların çoklukla İslâmiyet'e gireceklerini, Araplar'a Araplar'ın içinde hakim olacaklarını haber vermiş ve haber verdiği de çıkmıştır**"*[53].

Öyleyse geliniz, bu Hadislerin ışığı açısında kısaca *Müslüman Araplar*'ın Hazar ülkelerini nasıl fethettiklerini görelim: Bunlar bir manada bu muhtevadaki hadislerin olaylarla yorumu ve tefsiri olacaktır.

Müslüman Araplar Hazar Yurtlarında:

Hemen şunu itiraf edelim ki; **Hz. Peygamber**'in vefâtından hemen sonra ortaya çıkan sosyal ve siyâsi gelişmeler, bundan da öte bir kısım dini zaruretlerle girişilen yeni fetih hareketleri, ve kazanılan parlak zaferler, *Müslüman Arapları* ister istemez **Hz. Peygamber**'in hadislerinde buyurduğu gibi *Hazar Türkleri* ile karşı karşıya getirmiş ve bu manada O-nun bir büyük mucizesinin de gerçekleşmesine sebep olmuştur.

[53] ***Bu konularda geniş bilgi için mutlaka bkz.*** Kitapçı, Z., ***Bediüzzaman Said Nursî ve Anadolu İman Hareketi***, Konya, 1998.

Gerçekte ***Müslüman Arapların***, **Hz. Ömer** devrinde ***Azerbaycan*** ve hele hele Kafkasya'yı fethe kalkışmalarının sebepleri nelerdir? Bu hâlâ izaha muhtaç bir konudur. Zira Arabistan sınırları dışına ve uzak ülkelere ordular gönderme ve buralar da yeni yeni fetih hareketlerinde bulunmada ne kadar mütereddit davrandığını ve bir karar vermede bocalayıp durduğunu yakından tanıdığımız ***Koca Halife***'nin durup dururken ***Azerbaycan ve Kafkasyaya***, Hazarlar üzerine çok üstün dini ve imani duygularının dışında, son derece ***"amatör bir ordu"*** göndermesi üzerinde önemle durulması gereken bir meseledir.

Öyle tahmin ediyoruz ki **Hz. Ömer**'i bunda haklı kılacak ciddi sebepler olmalıdır. Bunların başında ***İran platosunu*** İslâmın öz yurdu hâline getirmek, kuzeyden mâverây-ı Kafkastan bir fırtına gibi kopup gelen ve ***Arabistan***'ı zaman zaman tehdit eden *Türk-Hazar akınlarını* önlemek ve yine kuzeyden güneye Arabistan'a inen tarihi ***Hazar ticaret yolunu*** kontrol altına almaktı. Bütün bunların ötesinde bir sebep daha vardır. O da; **Hz. Peygamber**'in bir kısım hadisleri ile ortaya koyduğu Türk imajına kazandırılan *Hazar Türkleri*, bir diğer ifade ile onlara karşı gaza ve cihad etmeyi en büyük şeref bilen iman erlerinin, buna hazır olmaları idi.

Bütün bu ciddi sebeplerle ***Kafkasya***'nın fethine karar veren **Hz. Ömer,** sahabenin önde gelen simalarından biri o-lan **Abdurrahman b. Rebia el-Bahili**'nin komutasında bir çoğuda sahabelerden oluşan gönüllü iman erlerini, ***Azerbaycan*** üzerinden Hazarların eski başkenti ***Belencer***'e sevketmiştir[54].

[54] et-Taberi, IV, s. 156, İbnü'l-Esir, III, s. 29.

Ne var ki harp etmeye değil, sadece gaza ve cihad etmeye gelen bu insanlar, çok geçmeden harbetmenin ayrı bir sanat ve meharet işi olduğunu gözleri ile görmüşlerdir. Zira onlar, Hazar akıncılarının üstün manevra gücü ve yıldırım çevirme harekatıyla bir anda şaşkına dönmüşler parlak Hazar kılınçlarının şakırtıları arasında ve birkaç saat içinde eriyip gitmişlerdir (642)[55]. Başta **Abdurrahman b. Rabia** olmak üzere daha pek çok sahabelerden oluşan bu İslâm ordusunun çoğu şehid olmuşlardı.

Selman b. Rabia diğer bir sahabe, meydana atılmış, düşen İslâm sancağını eline almış ve sağ kalan askerleri ile birlikte *Medine*'ye dönmüştür. Ne var ki **Abdurrahman b. Rabia'nın mübarek cesedi** *Belencer* de kalmıştı. Onun kabrinin üstüne inen ilâhi, İslâm nurları çok yakın bir gelecekte *Hazar Yurtlarını* aydınlatacaktı. Evet bu gün bu kanlı harblerden geriye bir tek hatıra kalmıştır. O da *Merv*'de, *Semerkant*'da **Kusem b. el-Abbas**, *İstanbul*'da **Ebû Eyyub el-Ensari** gibi *Belencer*'de de bu büyük sahabe **Abdurrahman b. Rabia el-Bâhili**'nin nur yağan kabri idi. Bu nurlu kişiler, Türk Yurtlarında, ***Peygamber*** varlığının mübarek bir hatırası olarak kalmış ve bu topraklarda ***Müslüman Türk milletinin***, kıyamete kadar nurlu bir misafiri olmuşlardır.

Hazarlar Karşısında Yeni Fetih Orduları:

Müslüman Araplar, daha sonraki devirlerde *Hazar Türkleri* karşısında bir çok defalar şanslarını denemeye kalkışmışlarsa da bundan, ciddi manada hiçbir başarı elde edememişlerdir. Bu böyle *Emevilerden* **Yezid b. Abdü'l-Melik** (720-724) devrine kadar devam etmiştir.

[55] et-Taberi, IV, s. 156, Kamusku, M., ***Araplar ve Hazarlar***, TM., İstanbul, III, s. 136.

Yezid b. Abdü'l-Melik zamanında **Sübeyt b. el-Behranî**'nin komutasında ve çoğunluğu ***Şam***'lı profesyonel askerlerden oluşan bir ordu ***Ermeniye*** üzerinden ***Hazar Yurtlarına*** girmiştir. ***Merecü'l-Hicâre*** (Taş Geçidi) denilen dağlık bir yerde, çoğunluğu ***Kıpçak*** ve diğer ***Türklerden*** oluşan bu ***Hazar ordusu***, Müslüman Arapların işini bitirmiş ve hepsini kılınçtan geçirmişledir (722). Askeri şerefi, askeri şan ve şöhretini bundan da öte bütün askerlerini kaybeden ve kılınç artığı bir bölük askerle, perişan bir halde *Şam*'a gelen **el-Behrânî** ağlarcasına halifeye şöyle demiştir:

"والله يا أمير المؤمنين ما جنبت ولا نكست عن لقاء أعداء الله
وقد نقضت الخيل بالخيل والرجل بالرجل ولقد طاعنت حتى
انقصف رمحي وضاربت حتى انكسر سيفى غير أن الله عز وجل
يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد."

"Ey Müminlerin Emiri Allah'a and ederimki; ben bu Allah'ın düşmanlarına karşı koymaktan çekinmedim. Bizim atlılarımız onların atlıları, bizim yayalarımız onların yayalar ile kıyasıya çarpıştı. Kılıncım kırılana ve mızrağım düşene kadar onlarla harb ettim. (*Fakat başarılı olamadım*). ***Neylersinizki Allah dilediğini yapar ve istediği gibi hüküm verir"***[56].

Daha sonra **Hişam b. Abdü'l-Melik** (714-743) bu ağır yenilgilerin intikamını almak için ***el-Haccac ekolü***nde yetişmiş ve çok değerli cesur ve oldukça tecrübeli bir komutan olan **Cerrah b. Abdullah el-Hakemi**'yi askeri techizat bakımından iyi hazırlanmış ve 30.000 kişilik üstün bir orduyla

[56] İbn A'sem, ***el-Fütûh***, tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992, III, s. 216, İbnü'l-Esir, V, s. 110, 111.

Kafkas cephesine ve buraların kartal bekçileri üzerine sevketmiştir.

el-Cerrah, Hazar yurtlarına kadar uzanan bu seferinde ve yol boyunca bazı kalelerin fethinde her ne kadar başarılı olmuşsa da, değerli genç, Hazar komutanı **Naristik** veya **Martik Han**'ın Hazar asli unsurun yanı sıra *Kıpçak, Oğuz* ve diğer *Türk boylarından* oluşan ordusunun karşısında şaşırıp kalmıştır. Evet **Martik Han,** genç Hazar Prensi, **el-Cerrah**'ın başına bir *Nuh Tufanı* gibi inmiş, Hazar akıncıları Müslüman Arap askerlerinin üstüne öyle bir çullanmışlardır ki; **el-Cerrah** çok geçmeden her şeyin bittiğini görmüş ve şöyle çırpınmaya başlamıştır:

"يا معشر المسلمين هلموا إلى الجنة لا إلى النار هلموا إلى الهدى
لا إلى الخبال هلموا إلى الرحمن لا إلى الشيطان هلموا إلى الجنان لا
إلى النيران."

"Ey Müslümanlar! Cennete koşunuz, ateşe değil! Hidayete koşunuz, bozgunculuğa değil! Rahman'a koşunuz, Şeytan'a değil! Ne olur Allah'ın siz vaad ettiği cennet bahçelerine (*şehid olmaya*) *koşunuz, cehennem ateşine değil!"*[57].

Ne var ki *İhtiyar Komutanın* bu çırpınış ve feryatları hiçbir işe yaramamış 30.000 kişilik Müslüman Arap ordusu şakırdayan Hazar-Türk kılınçları arasında eriyip gitmiş, **el-Cerrah** ise, emsali pek çok maiyet komutanı ile bu hengamede çoktan şehit olmuş ve Tanrısına kavuşmuştur (730)[58]. **el-Cerrah**'ın ordusundan sadece 700 kişi kaçıp kurtulabilmişti.

---

[57] İbn A'sem,III, s. 228.
[58] et-Taberi, VII, s. 70.

Daha sonra **Hişam,** üzüntüsünden gülerce uyumamış, **el-Cerrah**'ın yarıda bıraktığı bu işi tamamlayacak ve Hazarlardan onun intikamını alacak ve *Hazar Hakanının* elinde esir olarak bulunan binlerce Müslümanı kurtaracak dirayetli bir komutan aramış ve en sonunda devrin gerçektende en tecrübeli komutanlarından biri olan **Mervan b. Muhammedi** Kafkas ordusunun baş komutanlığına atamış ve onu ayrıca *Azerbaycan* ve *Ermeniye* valiliğine getirmiştir (732)[59].

Muhammed b. Mervan, bu defa iyi bir hazırlık yaptıktan sonra ekseriyetini *Şam*'lı profesyonel askerlerin oluşturduğu 120.000 kişilik bir ordu ile hareket etmiş ve *Demir Kapı* önlerine gelmiştir. Oradan Hazar yurtlarına dalan **Mervan,** yol güzergahındaki bütün kaleleri yakıp yıkarak ilerlemiş ve en büyük Hazar şehirlerinden biri olan *Semendere*'ye gelmiş ve *Hazar*'ların başşehri olan *Etil şehrine* yönelmiştir.

Bu, *Yüksek Hazar Hakanlığının* hiç beklemediği bir durum idi. Hakanlık hemen teşebbüse geçmiş ve derhal 40.000 kişilik bir ordu hazırlamış ve bu orduyu *Müslüman Araplarla* yapılan harblerde pek başka bir tecrübesi olmadığı anlaşılan **Hazar Tarhan** komutasında *Müslüman Arapların* üstüne sevketmiştir. Müslüman Arapların İtil nehrini geçmeleri ve Etil şehrine hücum etmelerini önlemekle görevlendirilen bu Hazar ordusu, ne yazık ki, **Muhammed b. Mervan**'ın akıl almaz bir deha ve çok büyük bir ustalıkla hazırladığı bir plan gereği pusuya düşürülmüş ve bütünüyle imha edilmiştir. Şöyle ki;

Bir gece yarısı deri tutumlarla 40.000 kişilik bir öncü gücü, İtil nehrinin doğu kısmına geçirmeyi başaran **Mervan,**

---

[59] et-Taberi, VII, s. 90, İbn A'sem, III, s. 252, İbnü'l-Esir, V, s. 177.

hiçbir şeyden habersiz, hatta bir kısmı ava çıkmış ve bir çoğu içtikleri aşırı içki yüzünden sarhoş vaziyette olan, **Hazar Tarhan** ve askerlerinin üzerine hışımla çullanmışlar ve onların derlenip toparlanmalarına fırsat vermeden hepsini kılınçtan geçirmişler ve bir o kadarını da esir almışlardır. Bu esir alınanlar arasında ***Hazar Tarhan*** ve onun yakın arkadaşları da bulunuyordu[60]. Bütün bunlar bir manada **Hz. Peygamber**'in yukarda metin ve çevirisini verdiğimiz hadislerin yorumundan başka bir şey değildi. Zira; *çökmüş vaziyette, avının üstüne atılmak için fırsat kollayan arslanın üzerine gidilmesi Müslüman Araplara çok ağıra mal olmuştu.*

Gerçekte bu çok büyük bir zaferdi. **Hz. Ömer** devrinde başlayan ve daha sonraki devirlerde devam eden ve Müslüman Araplar için zavallı, askerî bir macera olmaktan ileri gitmeyen ***Kafkas seferleri*** böylece ve çok büyük bir askeri zaferle tamamlanmış oluyordu. ***Müslüman Arap***'lara, Hazarların başkenti ***Etil şehrine*** giden yolda, böylece açılmış oluyordu. Zaten ***Yüksek Hazar Hakanlığı*** Etil şehrini çoktan boşaltmış ve şehrin geri bölgelerindeki ormanlıklara çekilmiş ve yarınların kendisine ne getireceğini beklemeye başlamıştı.

Müslüman Fatih'in artık kazandığı büyük zafer tacını başına koyarak, kahraman askerleri ile birlikte, mağrur bir eda ile ***Etil şehrine*** yürümesini ve şehri işgal etmesini hiç kimse önleyemezdi. Fakat o böyle yapmamış ve tarihte çok az bir komutanın yaptığı bir asalet örneği sergilemiş, çelik bir irade ve bir tunç heykel gibi, ***Hazar Hakanının*** karşına dikilmiş, ona bir demir pençe gibi, elini uzatmış, yeni bir kapı açmış ve yepyeni bir yol göstermiştir. Bu demir pençe;

[60] İbn A'sem, III, s. 254.

BARIŞ ELİ, bu yeni kapı; ***İSLÂM*** ve bu yeni yol ise; ALLAH'IN HİDAYETİNE giden yol idi. Öyleyse geliniz, biz şimdi bu yeni hidayet yolu ve onun şerefli ***Hazar Türk Yolcuları ve Hazar Kağanlarını*** görelim.

III.
İSLÂM HİDÂYET GÜNEŞİ HAZAR YURTLARINDA

Hazar Türklerine İslâm Hidâyet Yolunun Açılması:

Gerçekte İslâm Hidâyet çekirdeklerinin en erken devirlerde ***Hazar Yurtlarına*** kimler tarafından atıldığı bizce pek belli değildir. Şayet, Kazanlı büyük Türk âlimi **el-Mercânî**'nin ***Müstefâdü'l-Ahbar*** adındaki değerli eserinde zikrettiği rivâyetler doğru olarak kabul edilirse bu tebliğ faaliyetlerinin **Hz. Peygamber** devrinde buralara gelmiş olan ***"sahabeler"*** tarafından başlamış olması gerekmektedir[59].

el-Mercâni'nin bu rivâyetlerinin münakaşası bir yana, ***Hulefa-i Râşidin*** ve ***Emeviler*** devrinde ***Azerbaycan***'ın büyük ölçüde fethedildiği ve ***İslâm Dini***'nin buralarda köklü bir din haline geldiği, ayrıca yine buralara bir çok ***Müslüman Arap âilesinin*** yerleştiği göz önüne getirilirse komşu ***Hazar*** şehirlerine, ***Belencer, Semender*** gibi İslâm Dini'nin çoktan girmiş olması gerekmektedir. Bu iyimser görüşlerin yanı sıra hemen şunu ifade edelim ki, ***Hazar Yurtlarında*** İslâm Dini, büyük Hazar Hakanı **Hanuka Hanın**[60] Müslüman olmasıyla başlamış ve daha sonraki devirlerde bu topraklarda, gölgesinde herkesin sığınabileceği bir hidâyet ağacı haline gel-

---

[59] el-Mercânî, ***Müstefâdü'l-Ahbâr,*** tıpkı basım, Ankara, 1997, I, s. 52, *el-Mercâni'nin bu rivayetleri üzerinde bundan sonraki* ***"Bulgarlar"*** *bölümde daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır* Z.K.

[60] Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** Konya, 2004, s. 178, *Emevîler devrinde, Müslüman Araplarla kıyasıya bir mücadeleye girişen bu Hazar Hakanının asıl adı İslâmi kaynaklarda geçmemektedir. Onun adının* ***Hanuka Han*** *olduğu anlaşılmaktadır.* Bkz. ***Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi,*** Milliyet, X, s. 5143.

miştir. Şimdi karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. O da, **Hanuka Han** nasıl Müslüman olmuş ve ***Hazar Yurtlarında*** yaşayan insanlara, Allah'ın hidayetine giden yol nasıl açılmıştır?

Hazar Hakanını Müslüman olmayan sevkeden bu ilahi gelişmeler hakkında temel kaynaklarda bizleri tatmin eden çok kıymetli rivayetler bulunmaktadır. **el-Belâzuri**'den öğrendiğimize göre;

"ولما بلغ عظيم الخزر كسرة من وطئ به مروان بلاده من
الرجال وما هم عليه في عدهم وقوهم نخب ذلك قلبه وملأه رعبًا
فلما دنا منه أرسل إليه رسولاً يدعوه إلى الإسلام أو الحرب فقال:
قد قبلت الإسلام فأرسل إلى من يعرضه علي ففعل فإظهر الإسلام
ووادع مروان."

"Hazarların ileri gelenleri, (ve Hazar Hakanı) **Mervanla** ***birlikte ülkesini ezip geçen askerlerin çokluğunu öğrenince, onlardan korktu. Bu arada*** **Mervan** ***ona bir elçi gönderdi ve İslâmiyeti kabul etmesini aksi takdirde savaşa çağırdı. Bunun üzerine*** **Hazar Hakanı** ***elçiye*** *İslâm Dini'ni* ***kabul ettiğini ve onu kendisine daha iyi anlatacak bir*** *âlim* ***göndermesini söyledi.*** **Mervan** ***ona değerli bir kimse*** *(âlim)* ***gönderdi.*** **Hazar Hakanı** ***onun huzurunda Müslüman oldu. Bundan sonra*** **Mervan,** ***onunla kendi ülkesine hükümdar olması şartıyla bir anlaşma yaptı ve Hazar ülkesini terk ederek oradan ayrıldı"***[61].

Mâmâfih bu güçlü ***Hazar Hakanını*** Müslüman olmaya sevk eden bu büyük gelişmeler Türk tarihinin bir çok o-

[61] el-Belâzurî, s. 210.

layında olduğu gibi sadece ve yalnız ilk devir tarihçilerinden **İbn A'sem el-**Kûfî tarafından kaydedilmiş ve çok geniş bilgiler verilmiştir. Onun yaptığı bu çok geniş açıklamalardan öğrendiğimize göre; **Mervan** yukarda da temas edildiği gibi, iyi bir hazırlık yaptıktan sonra ***Şam'***lı profesyonel askerlerin oluşturduğu çok büyük bir ordu ile ***Hazar*** yurtlarına girmiş ve önüne çıkan bütün mukavemetleri bir tank gibi ezerek ***Hazar Hakanlığının*** başşehri ***Etil'***e yönelmiş ve bir büyük İslâm fatihi muzaffer bir komutan olarak ***Hazar Türk Hakanının*** karşısına dikilmiştir. Artık bundan sonra Hazar Türk Yurtları ve *Yüksek Hazar Hakanlığının* kaderi onun dudakları arasından çıkacak bir iki kelimeye bağlı idi.

Zira, Hazar ordusunun büyük bir kısmı kılınçtan geçirildiği gibi, yine çok büyük bir kısmıda esir edilmişti. Bu esir edilenler arasında Hazar orduları baş komutanı **Hazar Tarhan** ve *yüksek Hazar aristokratları* da vardı. Ne var ki hayatında belki ilk defa böylesine ağır bir mağlubiyetin acısını tatmış ***Hazar Hakanı*** derhal harekete geçmiş ve Arap komutanına bir elçi göndererek başta ***Hazar Tarhan*** olmak üzere, aristokrat Hazar beyleri ve Hazar esirlerinin serbest bırakılması için fidye teklifinde bulunmuş ve ***Müslüman Komutan'***ın ne istediğini sormuştur.

Ne ilginçtir ki bu değerli Arap komutanı bu güzel fırsatı İslâm namına değerlendirmiş ve elçiye: ***"Hazar Hakanından" hiç bir şey istemediğini ve sâdece onun mutlaka Müslüman olmasını istediğini söylemiş, aksi halde onun ülkesine yürüyeceğini, onu öldüreceğini, ülkesini elinden alacağını ve yerine bir başkasını "Yüksek Hazar Hakanı" yapacağını bildirmiş"*** ve bu günlerin tabir ile çok zorlu bir ultimatom vermiştir.

Mâmâfih *Hazar Türk Hakanı* iyi bir durum muhakemesi yaptıktan sonra bu meseleyi daha bir ciddi ve samimi olarak düşünmüş ve kalbinin karanlık kapılarının İslâm hidayet nurlarına karşı aralandığını ve gönlünde ilahi bir kıpırdanmanın başladığını hissetmiş ve Müslüman olmaya karar vermiştir. **İbn A'sem** daha sonraki hayırlı ve mutlu gelişmeleri bize şu şekilde anlatmaktadır:

"فأرسل خاقان إلى مروان فقال: أيها الأمير إني قد قبلت الإسلام وأحببت ولكن وجه إلي برجل من أصحابك يشرحه لي."

"Türk Hakanı bundan sonra Arap komutanı Mervan'a bir elçi gönderdi ve şöyle dedi:

"Ey komutan! Ben çağrınıza uydum, İslâm dinini kabul ettim, ayrıca onu çok sevdim, fakat bana senin arkadaşlarından bini gönder ki, o bana İslâm dini'ni açıklasın *(böylece gönlümde ferahlamış olsun)".*

Mervan, *bunun üzerine Türk Hakanına, en değerli âlimlerden biri olan* **Nuh b. Sâib el-Esedî ile Abdurrahman b. Fulân el-Havalânî**'*yi göndermiş ve onlardan, Hazar Türk Hakanını samimi bir şekilde İslâm dinine davet etmelerini istemiştir.* **Hazar Hakanı,** *Müslüman âlimlerden İslâm Dini hakkında geniş bilgiler edinmiş, İslâm ve iman etmenin şartlarını öğrenmiş ve onlardan Müslüman olduktan sonra da şarap içme ve ölü hayvan eti yemeye müsade etmelerini istemiş, ancak bu takdirde Müslüman olabileceğini söylemiştir: Oysa* **el-Esedi** *dürüst şahsiyetli bir İslâm âlimi idi. Hakanın bu tekliflerini kabul edemiyeceğini bildirmiş ve şöyle demiştir:*

"Ben ne Allah'ın haram kıldığını helâl ve ne de, helâl kıldığını haram sayacak bir kimse değilim. Din bir nasihattir. Nasihatin ise hulus-u kalple ve doğrulukla yapılması gerekir" *demiş ve bundan sonra tercümana dönerek aynen şöyle söylemiştir:*

"Lütfen efendinize söyleyiniz! İslâm Dini'nde helâl olan bir şeyi haram ve aslında haram olan bir şeyi de (kişinin isteği üzerine) helâl kılmak diye bir şey yoktur. Eğer o, Müslüman olursa bu takdirde onun ölmüş hayvan eti yemesi, kan içmesi, domuz eti yemesi artık kesinlikle haramdır. Allah'ın adı zikredilmeden kesilen her hangi bir hayvan etini yemekte haramdır". *Hazar Hâkânı, **el-Esedî**'nin bu samimi izahlarını duyduktan sonra:*

"Siz gerçekten de samimi bir Müslümansınız!" *demiş ve bu değerli Müslüman Arap alimlerinin huzurunda İslâm Dini'ni kabul etmiştir* (730)[62].

Bu müzakereler şüphesiz haftalarca sürmüş ve en sonunda büyük ***Hazar Hakanı*** Müslüman olmuştur. Bu, diğer taraftan ***Müslüman Fatih'in*** aynı zamanda İslâm namına kazandığı çok büyük bir zaferdi. Değerli Arap komutanı **Mervan;** yeni Müslüman olan bu ***Türk Hakanının;*** Hazar yurtlarını terk etmeden önce, bir kere daha huzuruna çıkmış ve aralarında yeni din kardeşliğinin tezahürü olmak üzere çok güzel şeyler olmuştur. Bu cümleden olmak üzere bu iki kişi samimi bir din kardeşi olarak birbirlerini kucaklamış, ayrıca ***Hazar Hakanı,*** **Mervan**'a çok kıymetli hediyeler vermiş, daha sonra bu ***"iki dost"*** samimi bir şekilde vedalaşarak birbirinden ayrılmışlardır.

Mervan, ***Hazar Hakanının mülk ve saltanatına dokunmamış ve onu eskiden olduğu gibi Hazar yurtlarının "Hakanı" olarak yerinde bırakmıştır***[63]. Yine bu karşılıklı

---

[62] İbn A'sem, III, s. 254.
[63] İbn A'sem, III, s. 255.

anlaşmaya göre, **Nuh b. Sâib el-Esedî ile Abdurrahman b. Fulan el-Havalânî** bu iki büyük İslâm fakihi *Etil* şehrinde kalacak, Hazarlar arasında İslâm Dini'nin yayılması gibi, çok şerefli bir göreve devam edeceklerdi. Bundan sonra **Mervân** Hazar yurtlarını terk etmiş ve *Ermeni*'ye taraflarında yeni yeni fetih hareketlerine girişmiştir(64).

Asıl bundan sonradır ki; ***Hazar Hakanı*** *(Hanuka Han)*, Hazar yurtlarında Müslüman idare ve *İslâm Dini*'nin yeni temsilcisi olmuş ***İslâm Dini***'nin yayılması ve yerli halkın bu yeni İslâmî gelişmelerle idare edilmesi, tamamen onun inisiyatifine bırakılmış ve ayrıca onun mutlak hükümranlığına gölge düşürecek hiçbir tasarrufta bulunulmamıştır. Gelişmelere bir de bu yönleri ile bakıldığında ***Müslüman Fatih***'in ne kadar mükemmel bir adam olduğu ve İslâmî yüce gayeler taşıdığı bir kere daha ve bütün önemi ile ortaya çıkmaktadır. Böyle bir davranışın Emevî'ler devrinde bir başka örneğini bulmamız mümkün değildir.

Bu diğer taraftan, ***Yüksek Hazar Hakanlığı*** ile Araplar arasında ve yarınlara giden yolda yapılmış bir dostluk ve barış anlaşması iri. Mâmâfih Emevi halifelerinden **Hişâm b. Abdü'l-Melik** ve **Mervân b. Muhammed**'in bütün iyi niyet ve hayırlı teşebbüsleri ile başlayan bu dostluk münasebetleri, sonraki yıllar ve devirlerde daha da gelişmiş, sosyal, ticari, dini yeni, yeni muhtevalar kazanmış ve Abbasiler döneminde ise zirvelere tırmanmış ve bu böyle, bütün canlılığı ile **el-Muktedir Billah** (908-933) devrine kadar devam etmiştir. Bundan sonraki sayfalarda bu konular üzerinde bir kere daha durulacaktır.

64 İbn A'sem, III, s. 255.

Gerçekte yüksek ***Hazar Hakanının*** bu ilk devirlerde *"Müslüman olması"*, Türk-İslâm tarihinin en önemli olaylarından biridir. Artık bundan sonradır ki ***İslâm Dini*** için Kafkaslar ve ***Hazar Yurtlarında*** yeni bir altın devir başlamıştır. Zira, Türk Hakanının Müslüman olmasıyla; Hazar Türkleri için Allah'ın hidayetine giden bütün yollar açılmış ve başta Hakan olmak üzere saray halkı, Hakanın yakın çevresi ve yerli halktan ***İslâm dini***'ne karşı bir koşuş başlamıştır. Özellikle saray halkı ve Hakan'ın yakın çevresinin Müslüman olmalarında büyük fakih ve İslâm alimlerinden **Nuh b. Sâid el-Esedî** ile **Abdurrahman b. Fulan el-Havalani,** bu çok değerli iki Müslüman âlimin çok büyük hizmetlerinin olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Nitekim bu hayırlı gelişmelere işaret eden **İbn A'sem** şöyle demektedir:

"Sadece Hakan, Hazar hükümdarı Müslüman olmakla kalmamış, onunla birlikte ailesi, yakın çevresi, Hazar aristokratları, ayrıca şehir halkından pek çok, *(binlerce)* ***kişi Müslüman olmuşlardır"***(65).

İbn A'sem'in bu değerli tespitleri, Hazar yurtlarında ***İslâm Dini***'nin ne kadar baş döndürücü bir şekilde yayıldığını göstermesi bakımından bizim için çok büyük bir önemi bulunmaktadır. ***İslâm dini,*** daha sonraki yıllarda Hazar yurtları ve Hazarlar arasında, Hazar şehir ve kasabalarında yayılmaya, bütün hızı ile devam etmiş ve Hazar Yurtları İslâm'ın bir öz yurdu haline gelmiştir. Ne var ki bütün bu dini gelişme, tarihi realite ve İslâmî hakikatlere gözlerini kapayan pek çok tarihçiler, hem de istisnâsız bir şekilde, ***Hazar Hakanı*** ve *Hazarların Müslüman olmalarını,* bir türlü kabul edememişler, bu konularda aslı, esası olmayan bir kısım görüş-

65 İbn A'sem, III, s. 255.

ler ileri sürmüşler ve dolayısıyla Hazarları, *Yahudi emellerinin insafına* bırakmışlardır. Onların bu ortak görüşlerine göre;

"Hazar Hakanının Müslümanlığı çok sürmemiş ve Arapların çekilip gitmelerinden sonra eski dinine dönmüş bundan da öte "Yahudiliği" kabul etmiş ve "Mûsevi" olmuştur. Böylece de İslâmiyet gerek Hazarlar arasında gerekse bu topraklardaki diğer kavimler arasında güçlü bir şekilde yerleşme fırsatı bulamamıştır"[66].

Bu ve benzer görüşlerin ne kadar sathi ve geçersiz olduğunu bizim bu çalışmamız bütünüyle ortaya koymaktadır. Gerçekte Hazar Yurtlarına *İslâmiyet;* Müslüman Fatihlerin ele geçirdiği diğer ülke ve şehirlere nazaran çok daha şanslı bir şekilde girmiştir. Evet *Hazar Hakanının,* kaderin garip bir cilvesi, hem de hiç beklenmedik bir zamanda Müslüman olması, bu topraklarda İslâm dini için bir altın devir olmuştur. Zirâ; *Hazar Hakan,* ailesi, yakın çevresi ve Hazar aristokratlarının Müslüman olmaları ile İslâm dininin önü, yani halka giden bütün yollar açılmış ve bundan sonra buralarda yaşayan binlerce, on binlerce kişi Müslüman olmuşlardır.

Etil'de yüksek Hazar Hakanlığı saray ve yakın çevresinde başlayan İslâmlaştırma hareketi daha sonra dalga, dalga bütün şehir merkezine yayılmış ve baş döndürücü bir

[66] Kurat, A.N., a.g.e., s. 36, Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 152, Togan, Z.V., Giriş, s. 71, Turan, O., ***Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi,*** İstanbul, 1969, a.g.e., I, s. 153, Artamanov, M., ***The History of the Hazars,*** Leningrad, 1962, Soloman, G. A., ***History of the Jews,*** Philedelphia, 1952, Ayrıca bkz., Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** s. 87, Karaşemsi, R.S., ***Hazar Türkleri Avrupa Devleti,*** İstanbul, 1976, s. 198, Yücel, M.V., a.g.mk., ***TÜRKLER,*** II, s. 448.

tebliğ ve irşad faaliyeti başlamıştır. Öyle ki bu hummalı faaliyetler, daha sonra ***İslâm dini***'nin, Hazar yurtlarında ki istikbali ve yarınlara giden yolda ***Etil şehrini*** parlak bir ***üssü*** ve güçlü bir ***İslâm merkezi*** haline getirecektir.

Hazar Şehirlerinde İslâmiyet: Etil Şehri:

Bilindiği gibi ***Etil Şehri,*** Emevi ordularının ***Belencer*** şehrini ele geçirmelerinden sonra, ***Hazar Hakanı*** ve devlet idarecileri tarafından ***İtil nehrinin Hazar denizine*** döküldüğü yerde kurulmuş bir şehir idi. Daha sonraki devirlerde bu şehir gelişmiş, güzelleşmiş, mamur ve kalabalık bir şehir olmuştur. Temel İslâm Coğrafyacılarının eserlerinde ***Etil şehri*** ve bu şehrin sosyal siyasi ve dini yapısı hakkında çok ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Onların bu ortak rivayetlerinden anlaşıldığına göre şehir: **Kırgızların** ***oturduğu bölgelerden akıp gelen,*** **Kimaklarla, Oğuzlar** ***arasından geçen ve bu iki Türk kabilesine sınır olan"***[67]. ***İtil nehrinin mansabında ve onun "Doğu"*** **ve** ***"Batı" yakasında kurulmuş mamur, müreffeh, zengin ve güzel bir şehir idi"***[68].

Yüksek Hazar Hakanı ve Hazar aristokratları şehrin ***"Hazaran"*** denilen ***"Batı kesiminde"*** oturuyorlardı. Burası kısmen yayvan surlarla çevrilmiş ve dört kapısı vardı. Bunlardan biri nehre, biride karalara açılıyordu. Ayrıca beyaz tuğladan yapılmış muhteşem bir bina olan, Yüksek Hazar Hakanlığının sarayı da, burada bulunuyordu. **el-Istahriye** göre bu kısım; ***"sadece hükümdarlara, askerlere ve saf Hazarlara*** (Hazar aristokratlarına) ***aitti"***[69].

[67] el-Istahari, s. 221.
[68] el-Istahari, s. 221, ***Hudûdu'l-Âlem,*** s. 162, el-Kazvîni, s. 584, el-Makdisi, s. 360.
[69] Istahri, s. 157.

Etil şehrinin *"Doğu yakası"*na gelince; burada alt sınıflara mensup Hazarlar oturuyorlardı. Halkın evleri çoğu kere *"hargahtır"*. Hargahlar; İdrisiye göre; *Türkler tarafından inşa edilen çadırlardır*[70]. Bu hargahlardan bile onların *"Türk"* olmalarını gerektirmektedir. İslâm Coğrafyacılarının söz birliği edercesine bildirdiklerine göre burası; çeşitli kavimler özellikle ***Slavlar, Ruslar*** ve hele hele ***Müslüman Arap*** tüccarlarının büyük koloniler halinde bulundukları canlı bir ticaret merkezi idi[71]. **el-Mesûdî**; ***"Etil şehrinde Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve cahiliye dinlerine mensup kişiler*** (Şamanist Türkler) ***inde bulunduğunu kaydetmektedir***[72].

Etil Şehri Bir Müslüman Şehri Oluyor:

Yukarda da ifade edildiği gibi, ***Hazar Hakanı*** ve yakın çevresinin ***İslâm Dini'***ni kabul etmelerinde ayrı bir emeği ve hizmeti olan **Nuh b. Sâip el-Esedî** ile **Abdurrahman b. Fulân el-Havalâni**'nin, Hazar Hakanı ile **Muhammed b. Mervan** arasında yapılan karşılıklı anlaşma sonucu, Etil şehrinde kalmaları ve İslâmî faaliyetlerine burada devam etmeleri uygun görülmüştü. İşte ***Etil şehrinde*** ve ***Hazar Türkleri*** arasında İslâm Dini'nin yayılmasında bu büyük zatların çok büyük hizmetleri olmuştur.

Zira her biri büyük bir âlim, İslâmi ilimlerde belki *"Fakih"* derecesinde bir kimse olan bu yüce faziletli olgun kişiler ***Hazar Hakanının*** çok büyük destek ve himayesi ile, ***Etil şehri ve Hazar Türkleri*** arasında ***İslâm Dini'***nin yayılması için canla başla çalışmışlar ve bir çok kimsenin Allah'ın hidayetine kavuşmasını ve Müslüman olmalarını sağlamışlardır. Bu İslâm mücahitlerinin hummalı gayret ve faaliyetleri sonucu, ***Etil şehri*** kısa zamanda bir İslâm şehri olmuş ve buralarda bir çok ***cami ve mescidler*** inşa edilmiştir.

[70] Şeşen, R., ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,*** Ankara, 1985, s. III.
[71] el-Istahrî, s. 222, el-Kazvini, s. 584, İbn Havkal, s. 330.
[72] el-Mesûdi, I, s. 176, Şeşen, a.g.e., s. 45.

Bunlardan en önemlilerinden birisi de; *şehrin batı yakası, yani yüksek* ***Hazar Hakanlığının*** *bulunduğu yerde* ***"Cuma Camii"*** *olarak inşa edilmiş çok büyük bir cami idi. Onun bir çok müezzini ve çok yüksekçe yapılmış bir minaresi vardı, bu minare Hakanlık sarayından bile görülüyordu.* Bir diğer ifade ile, bu minareden gümbür, gümbür okunan ezan sesleri saray halkı tarafından çok rahat bir şekilde işitiliyordu.

Gerçekte ***Etil şehrinde*** İslâm Dini'nin yayılması ve burasının kısa zamanda bir İslâm şehri olmasında daha sonraları buralara gelip yerleşen Müslüman ***Arap*** ve yine Müslüman ***Harzemli Türk*** tacirlerinin çok büyük hizmetleri olmuştur. Zira Hazar yurtlarındaki çok canlı ticaretten yararlanmak isteyen Müslüman Arap ve Harzemli Türk tacirleri, ***Etil şehrinin*** kapıları İslâm Dini'ne açıldıktan sonra, buralara koşmuşlar ve Etil'de çok güçlü ***"ticari koloniler"*** oluşturmuşlar, bundan da öte çok güçlü bir tüccarlar burjuvazi haline gelmişlerdir. Öyleki bu tüccarlar burjuvazisinin asıl varlığı yüksek ***Hazar Hakanlığı*** tarafından dahi kabul edilmiştir.

Mâmâfih ***Etil şehrinde,*** daha ziyade ticaret ve sanatla uğraşan bu Müslümanların başında yine ***Hakan*** tarafından tayin edilen ***Huz*** veya ***Hazz*** adında bir Müslüman bulunuyordu[73]. Şehirde hatta bütün Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanların hukuki işleri bu ***"Müslüman vazifeliye"*** havale edilmişti. Ondan başkasının Müslümanların işlerine bakması ve onların aralarındaki

[73] el-Hamevî, II, s. 369, Krş., ***İbn Fazlan Seyahatname,*** s. 83.

anlaşamamazlıklar da bir hüküm vermesi düşünülemezdi[(74)].

İşte bu Müslüman tüccarlar sınıfının Etil de, İslâm Dini'nin yayılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur. Ayrıca onlar, Etil ve çevresinde doğu ve batı kısmında bir çok cami ve mescit yaptırmışlardır. Zaten Etil de çok erken devirlerde yaptırılmış ve Müslümanların Cuma ve bayram namazlarının kıldıkları büyük bir *"camileri"* vardı[(75)]. Bu camiin yüksekçe bir minaresi olduğu gibi birden fazla da müezzini bulunuyordu. Bu camiin yanında ayrıca okullar vardı. Küçük çocuklar ve yeni mühtediler, bu okullarda *Kur'an-ı Kerim* okumasını öğreniyorlardı.

Gerçekte *Etil şehri,* bir taraftan İslâmiyet'e gönül vermiş kimselerin halk arasında yaptığı tebliğ ve irşadlar, diğer taraftan Müslüman tüccarların gayretleri sonucu yukarıda da ifâde edildiği gibi, kısa zamanda büyük güzel, o coğrafyada eşi ve benzeri olmayan bir İslâm şehri olmuştur. Müslümanlar şehrin hem "*Batı*" hem de *"Doğu"* kesiminde oturuyorlardı ve sayıları ise bir hayli kalabalıktı. **İbn Rüsteh**'ye göre; *"Müslümanların bu iki şehirde de mescitleri imamları müezzinleri ve mektepleri* (Kur'an okulları) *vardır"*[(76)].

İslâm Coğrafyacıları bu devirlerde (VIII. ve IX. asırlar) nerede ise ittifak edercesine sâdece Etil şehrinde bulunan Müslümanların sayılarının 10.000 kişi olduğunu bildirmişlerdir ki, gerçek sayının bu rakamın çok daha üstünde olması gerekmektedir. Ayrıca bu Müslümanların; dini vecibelerini yerine getirmek için 30 kadar cami inşa ettikleri yine İslâm

[74] ***İbn Fazlan Seyahatname,*** s. 83.
[75] el-Mesûdî, I, s. 180, Krş. İbn Fazlan,***Seyahatname,*** s. 78.
[76] İbn Rüsteh, s. 140.

Coğrafyacılarının rivayetleri arasındadır[(77)]. Sonraki devirlerde hem Müslümanların hem de bu şehirde inşa edilmiş olan camilerin sayıları artmış ve eskilerine ilâve olarak yeni, yeni bir çok cami ve mescitler yapılmıştır.

Etil Şehrinin Sosyal ve Ticari Yapısı:

Etil şehri, özellikle Abbasîlerin gelişme ve yükselme devirlerinde büyük bir ticâret şehri olması yanı sıra, çeşitli din, kültür ve bunları temsil eden insanların toplandığı bir *"mozayikler"* şehri olmuştu. Bu mozayiğin temel unsuru Müslüman ***Hazar Türkleri*** idi. Ne var ki şehir halkı arasında bir çok ***Bizans Hıristiyanları*** olduğu gibi, sayıları çok az olan üstelik Bizanstan koğulmuş olan ***Yahudiler*** de vardı[(78)]. Fakat ***Etil şehrine*** gelip yerleşen bu yabancı unsurların en önemlileri şüphesiz Müslüman ***Arap tüccarları*** idi.

Onlar, ilk fetih yıllarından itibaren buralara gelmişler, buralarda çok güçlü bir koloni oluşturmuşlar hatta diğer Hazar şehirlerine bile dal budak salmışlardı. Bu tüccar Müslümanlar şehre, Müslüman ***Hazar Hakanının*** adalet, emniyet ve güvenliği sağlamadaki üstün başarısı, her tarafa yayıldıktan sonra gelip yerleşmişlerdi. Zira, Arapların kendi sözlerine göre; ***"hiçbir ürünü olmayan bir yerde böyle bir şehrin meydana gelmesi ancak bu canlı ticaret sayesinde mümkün olmuştur"***[(79)].

Diğer taraftan bu Müslüman tacirler, asıl sermaye sahipleri ve bugünlerin tabiri ile bir nevi yabancı yatırımcı kimselerdi. Öyle ya, yabancı yatırımcılar için huzur, emni-

[77] el-Istahrî, s. 221, İbn Havkal, s. 334.
[78] Togan, Z., İA, V/I, V/I, s. 398.
[79] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersleri,*** Ankara, 1975, s. 80.

yet, barış ve iş güvenliğinin sadece günümüz için değil, o günlerinde en önemli bir meselesi olduğu, böylece bir kere daha ortaya çıkmaktadır.

Mâmâfih ***Hazar denizi,*** bu ticari faaliyetler sonucu bir açık deniz haline geldiği gibi, ***Etil şehri*** de, çeşitli ülkelerden gelen Müslüman Arap ve diğer tacirlerin bu ticari faaliyetleri için nerede ise koca, açık bir liman haline gelmişti. Müslüman tüccarlar bu deniz yolu ile mallarını Hazar yurtlarına taşıdıkları gibi, oradan aldıkları malları da yine bu deniz yolu ile diğer komşu ülkelere ulaştırıyorlardı.

İdrisi öğrendiğimize göre; **"Etil halkı da *bu denizden yararlanıyor,* Cürcan *ve diğer sahil bölgelerine ticari seferlerde bulunurlardı. Bu tüccarlar İtil nehrinde hafif gemilerle yolculuk yaparlar ve bu nehir yoluyla* Bulgar ülkesine, *oradan batıya giden yola girerek* Karadenize *kadar ulaşırlardı*[80].**

Ne var ki Hazar ülkesinde ***balık zamkından*** başka, fazla bir şey üretilmezdi. **el-Istaharinin** de ifâde ettiği gibi, Hazar ülkesine getirilen ***bal, bal mumu,*** vs. oraya ***Ruslar*** ve Müslüman ***Bulgarlar*** tarafından taşınıyordu. Her tarafta görülen ve ***"haz"*** denilen bir çeşit derilerde, ***Ruslar, Bulgarlar*** tarafından bu nehirler vasıtasıyla getiriliyordu. Bilindiği gibi bu işlenmiş derilerin başka yerlerde bulunması mümkün değildi[81]. Bunlara kıymetli ***kürkleri, yumuşak deve yünü, Slav ülkelerinden gelen kadın ve erkek köleler*** gibi diğer ticâret mallarını da ilâve etmemiz gerekmektedir[82]. Bunlar İtil nehri vasıtasıyla Etil şehrine getirilirdi. Burada onlar; Arap tacirleri tarafından satın alınır ve İslâm ülkelerine gönderilirdi. Müslüman ***Arap*** ve ***Harzemli*** tüccarlarının bu alış verişlerden çok büyük kazanç ve paralar sağladıklarından hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

[80] Şeşen, R., a.g.e., s. 111.
[81] el-Istahrî, s. 222.
[82] İbn Havkal, s. 334.

Semender Saksın ve Diğer Şehirlerde İslâmiyet:

İslâm Dini, Etil şehrinde üstelik çok sağlam bir şekilde yerleştikten sonra, bir taraftan Müslüman tacirler, diğer taraftan buna gönül vermiş ve insanları Allah'ın hidâyetine ulaştırmanın çok büyük bir hayır ve sevap olduğuna inanan olgun Müslümanlar vasıtasıyla ***Semender, Sarığsın, Saksın*** gibi diğer büyük Hazar şehirlerine girmiş ve buralarda yaşayan bir çok ***Hazar Türk***'ü hiçbir mukavemet göstermeden Müslüman olmuşlardır.

Semender'e gelince; ***Etil*** ile ***Bâbü'l-Ebvâb*** (*Demir Kapu*) arasında, Bâbü'l-Ebvabtan dört günlük mesafede bağlık bahçelik, zengin, yeşil ve tam bir Hazar şehri idi. Z.V. Togan'a göre; ***Semender ve Belencer*** bu isimle anılan Türk kabilelerinin ismini taşımaktadır[83]. Evleri bir biri üstüne örülmüş güçlü ağaçlardan yapılmıştı. Üzüm asmaları ve bağları ile meşhur bir şehir idi.

Daha önce ***Hıristiyan*** ve çok az bir grupta olsa ***Yahudilerin*** bulunduğu bu güzel şehre, İslâmî Fetihlerden sonra diğer bir çok Hazar şehirlerinde olduğu gibi, İslâm Dini de gelmiş, ilahi cezbesini bir çok kimselere kabul ettirmiş ve çok güzel bir İslâm şehri olmuştur. Burada ***Hıristiyanların*** *kiliseleri* ve ***Yahudilerin*** *havrası* yanı sıra, ***Müslümanlar*** da bir çok *cami ve mescit* yaptırmış, Hazarlara mahsus dini müsamaha ve hoşgörünün en iyi bir şekilde yaşandığı çok güzel bir İs-

[83] Togan, Z.V., İA, s. 398.

lâm şehri olmuştur[84]. **El-Isaharî;** ***"şehir halkının büyük bir kısmının Müslüman olduğunu ayrıca onların cami, mescid ve okullarının bulunduğunu bildirmiştir"***[85].

Yine bu devirlerde İslâm Dini'nin kök saldığı Hazar şehirlerinden birisi de ***Saksındır.*** Onun bir ***Oğuz Türkmen Şehri*** olduğu anlaşılmaktadır. **El-Kazvini**'nin iyimser ifadelerinden öğrendiğimize göre **Saksın;** ***"kalabalık, nehirleri, ağaçları ve hayratı bol bir şehir idi. Bura halkının Oğuzların 40 kabilesinden meydana geldiği rivayet edilmektedir. Şehir de sayısız yabancı tüccarlar bulunuyordu.*** **Saksın** ***halkı Müslüman olmuş ve çoğu*** **Ebû Hanife** ***mezhebine gelmişlerdi. Aralarında Şâfiî mezhebinde olanlar da vardı. Ayrıca burada her mezhep mensubunun namaz kıldıkları bir camileri vardı. Bunlar, bayramlarda imamları ve minberleri ile şehir dışına çıkarak genişçe bir yerde namazlarını kılarlardı"***[86].

Bu bakımdan daha sonraki devirlerde (IX. asır) ***Semender*** şehrinin yerine ***Saksın*** geçmiş ve burası gelişerek bütün Türk dünyasının en büyük şehri olmuş, ilim ve kültür hayatıda çok zenginleşmiştir. Zira daha sonraki devirlerde (1130) ***Saksın***'ı ziyaret eden İspanyalı gezgin **el-Granâti**'nin gezi notlarından öğrendiğimize göre; **Saksın** tam bir İslâm şehri idi. Çünkü **el-Granâti** buraya geldiğinde bütün şehir halkı âlimlen sanatkarlar, esnaflar onun etrafında toplanmışlar, ona büyük bir ilgi göstermişlerdir. Onun bu rivayetleri şehirdeki dini hayatın ne kadar canlı olduğunu göstermektedir. Zira **el-Granâti** burada bir Müslümanla karşılaşmıştı.

[84] İbn Havkal, s. 333, el-Makdisi, s. 175, el-Hamevi, III, s. 253.
[85] el-Istahari, s. 222, İbn Havkal, s. 333, el-Hamevi, III, s. 253.
[86] el-Kazvîni, s. 599.

"Bu dini, bütün Müslüman; ona, bir balık yakaladığını ve acı, acı onun karnından altın büyük bir bilezik çıktığını ve bileziğin sahibini arayıp bulmak için senelerdir ağladığı ve göz yaşı döktüğünü söylüyordu Çok büyük bir sıkıntı içinde olduğu her halinden belli idi[87].

İslâm dininin bu erken devirlerde dal budak saldığı en önemli Hazar şehirlerinden birisi de ***Sarığşen*** (Sarı Şehir'dir). ***Sarığşen*** şehri de Hazar yurtlarındaki İslâmi gelişmelerden nasibini almış ve çok güzel bir Hazar şehirlerinden biri olmuştur. **Gerdezi** bize bu Hazar şehri hakkında şu bilgileri vermektedir: ***"Bunların en büyük şehirler*** (inde biride) ***Sarığşendir. Bu şehir düzlükte kurulmuştur. Buralardaki ağaçların çoğu haleç*** (*kayın ağacı*) ***dır, başlıca ticaret malıdır, Horasan'a kadar getirilir. Onların bir çoğu Müslüman olmuşlardır". Bu Müslümanlarında Sarığşende bir çok cami, mescid ve Kur'an okulları açmış olmaları gerekmektedir***[88].

Samkür'e Yerleştirilen Müslüman Hazarlar:

Hazarlar arasında ***İslâm Dini,*** daha sonraki yıllarda bütün hızıyla yayılmaya devam etmiş ve Hazarlardan bir çoğu kendi arzuları ile Müslüman olmuşlardır. Hatta bazı hallerde ***İslâm dininin*** ilahi cezbesine kendini kaptıran bu insanların bir ***"hak din"*** arayışı içine girdikleri, kendi yurt ve yuvalarını terk ederek komşu ülkelere meselâ ***Azerbaycan***'a hicret ettikleri görülmektedir. Bundan maksadımız ***Şemkür***'e göç edip gelen ***Hazar Türkleri***dir. Nitekim **el-Belâzuri**'nin kıymetli rivayetlerinden öğrendiğimize göre;

[87] el-Granâti, ***Tuhfetü'l-Elbâb,*** nşr., G. Ferrand, J.A., Juillet, Sektember, 1925, s. 116.
[88] Gerdîzî, ***Zeynü'l-Ahbar,*** nşr. A. Habibi, Tahran, 1347, s. 272.

"Eski bir şehir olan Şemkûr; el-Mutasım ve *daha sonraki Abbâsi halifelerinin kuvvetli Türk asıllı generali; İrminiyye, Azerbaycan ve Simsat genel valisi Büyük Boğa tarafından h. 240/854 yılında tamir ettirilmiş ve İslâm Dini kabul etmek isteyen Hazarlardan büyük bir zümreyi de buraya yerleştirmiştir*[89]. *Ayrıca o; Berzaa tüccarlarından bazılarını da buraya nakletmiş ve şehre "el-Mutevekkiliye" adını vermiştir.* Böylece *Şemkür* daha ilk devirlerde büyük çoğunluğun Hazar asıllı göçmen Türklerin oluşturduğu bir İslâm şehri hüviyyetini kazanmış oluyordu.

Hazar Yurtlarının İç Kısımlarında İslâmiyet:

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi ***İslâm Dini,*** büyük şehirlerde ve medeni Hazarlar arasında üstün başarılar kazanmış ve yerli halk büyük çoğunluklar halinde Müslüman olmuşlardır. Oysa dini gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. İslâmiyet buralarda kendini temsil edecek imani bir cemaate kavuştuktan sonra, onun cazibe sahası süatle genişlemiş, kırsal kesimlerde ve İslâm'ın asıl merkezi olan büyük şehirlerden uzak kuş uçmaz kervan geçmez yerlerde, kendi halinde yaşayan bir çok gariban kimseler ***"Müslüman olmuş"*** ve çok huzurlu bir dini hayat yaşamışlardır.

Bundan maksadımız çok değerli Abbasi Halifesi **el-Vâsık Billah**'ın (842-847), ***Yecüc ve Mecüc*** seddinin nerede olduğu ve o günkü durumunu tesbit etmek üzere gönderdiği kalabalık bir keşif heyeti ve onların yolculuğu sırasında ortaya çıkan dini gelişmelerdir.

[89] el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldân,*** çev. M. Fayda, İstanbul, 1987, s. 291.

Bilindiği gibi **el-Vâsık,** rüyasında ***Zü'l-Karneyn*** seddinin yıkıldığını, dolayısıyla kıyamet şartlarından biri olan *Yecüc* ve *Mecüc*'un ortaya çıktığını görmüş ve bundan dehşete kapılarak meselenin tahkikini istemiştir. Halife bunun için ***Harzemli,*** büyük Türk ve *astronomi alimi* **Muhammed b. Musa el-Harzemî ile,** ***Türkçe*** de dahil otuz üç dil bilen ve halifeye gelen ***Türkçe mektup ve Türk*** heyetlerinin konuşmalarını tercüme eden meşhur, **Sellâm et-Tercüman**'ı, durumun tahkiki için görevlendirmiş ve bunun için, bütün masrafları halife tarafından karşılanmak üzere çok kalabalık bir heyeti ***Hazar yurtlarına*** göndermiştir.

Heyetin on sekiz ay süren, uzun ve maceralı yolculukları ve bu sırada başlarından geçen ilginç olaylar bu kitabın konusu değildir. Ne var ki ***Ermeniye*** ve ***Tiflis*** yoluyla hareket eden heyet, Hazar Yurtlarına girdikten sonra buralardaki gezileri sırasında, kuş uçmaz, kervan geçmez köy ve kasabalarda yaşayan ve medeni çevrelerden oldukça uzak bir çok ***Hazar Türk***'ü ve diğer insanların Müslüman olduklarını, kendi hallerinde namaz kıldıklarını ve ***Kur'an-ı Kerim*** okuduklarını görmüşlerdir ki bu bize göre şaşılacak bir keyfiyettir. İsterseniz biz bundan sonra sözü **Sellâm et-Tercüman**'a bırakalım;

"Hazar Tarhan'*ının* (Bölge Vâlisi) *yanında bir gün, bir gece kaldıktan sonra Seddin bulunduğu dağın yakınındaki şehirlere vardık. Birde ne görelim. Bu şehirlerde* Arapça *konuşan bir kavim bulduk. Bunlar* ***Kur'an*** *okuyorlardı. Mescidleri ve mektepleri vardı. Bizim nereden geldiğimizi sordular. Biz onlara* ***"Halifenin elçileri olduğumuzu söyledik.*** *Onlar hayretle* ***"Halife ha?"*** *diyorlardı. Bizde* ***"Evet Halife"*** *dedik.* ***Halife ihtiyar mı genç mi?***

*Dediler. "Genç" dedik. **Nerede oturuyor?** dediler, bizde **"Irak'ta Samarra" denilen bir şehirde oturuyor"** dedik. Onlarda; **"Biz bunu hiç bilmiyorduk"** demişlerdir"*[90].

el-Vâsık'ın bu heyeti 836'lı yıllarda gönderdiği göz önüne getirilirse, ***İslâm Dini***'nin Hazar yurtlarında kazandığı bu başarının ne kadar büyük olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ne var ki Hazar ülkesi, sınır boyları, medeni çevreler, "Hayır!" İslâm'ın cezbe sahalarından oldukça uzak bu yerlere, ***İslâm Dini*** nasıl girmiş ve ta bu kadar uzaklarda yaşayan bu insanlar nasıl Müslüman olmuşlardır? Onların Müslüman olmalarında, kimlerin emeği geçmiştir? Bu ve bunun gibi, daha bir çok soruya cevap vermemiz mümkün değildir.

Hazar Beylerinin Müslüman Olması:

Bütün bunlar ***İslâm Dini***'nin bu devirlerde Hazar yurtlarında kazandığı baş döndürücü gelişmeler ve onun nerelere kadar uzandığı hakkında bize çok güzel fikirler vemektedir. ***İslâm Dini***'nin lehine olan bu hayırlı gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamış ve sınır boylarındaki ***Hazar Tarhanları,*** hatta ***Hazar Hakanları*** dahi Müslüman olmuşlardır. Hazar aristokra ve Hakanlarının Müslüman olmalarına esas olan bu hayırlı olayı **İbnü'l-Esir** kitabında büyük ayrıntıları ile zikretmiş ve ***Hazar Hakanlarının*** *"Musevî"* olduklarını iddia eden zamanımız tarihçilerine çok daha önceden bir cevap vermiştir.

Nitekim, **İbnü'l-Esir**'in hicri (355-965) yılı olayları arasında zikrettiğine göre; bu sene ***Orta Asya***'dan yine kalabalık ***Türk göçleri*** olmuş ve bu göçebe Türkler, büyük dalgalar

[90] el-Makdisi, s. 360.

halinde ***Hazar yurtlarına*** gelip yerleşmeye başlamışlardı. Bu yeni göçebelerin büyük ölçüde Aral gölünün kuzey bölgelerinde yaşayan ve fakat henüz Müslüman olmamış ***Oğuz kitleleri*** olması gerekmektedir. Son derece huzursuz olan bir kısım Oğuz boyları kurtuluş Hazar yurtlarına sığınmada buluyorlardı. Aksi halde ***Selçukluların*** büyük ceddi olan **Dukak**'ın Hazarların hizmetine girdiği veya bir kısım ***Oğuzların,*** Hıristiyan oldukları yolundaki ulu orta rivayetleri başka türlü değerlendirmemiz mümkün değildir.

Oysa bu göçebe ***Oğuz Boylarının*** mutlaka durdurulması gerekiyordu. Bunun için sınır boyundaki ***Hazar Vâlisi,*** kardeş Müslüman ***Harzem*** idarecilerinden kendilerine yardım etmelerini istemiştir. Ne var ki Harzem idârecileri buna yanaşmamışlar ve onlara;

"قالوا أنتم كفار فإن أسلمتم نصرناكم فأسلموا إلا ملكهم فنصرهم أهل خورزم وأزالوا الترك عنهم ثم أسلم ملكهم بعد ذلك."

*"**Sizler henüz kafirsiniz! Eğer Müslüman olursanız biz size ancak o zaman yardım ederiz"** demişlerdir. Bunun üzerine **Hazar Hakanı** hariç bu sınır boylarında yaşayan Hazarlar ve Hazar beylerinin hepsi Müslüman olmuşlardır. Bundan sonra **Harzemler** onların yardımına koşmuşlar ve bu (yağmacı Oğuz) Türklerini oradan uzaklaştırmışlardır*[91].

İbnü'l-Esir; Harzemli Müslüman askerler sayesinde bu büyük sarsıntıdan kurtulduktan sonra asıl ***Yüksek Hazar Hakanı'nında Müslüman olduğunu bildirmektedir***[92]. Hadd-

[91] İbnü'l-Esir, VIII, s. 565.
[92] İbnü'l-Esir, VIII, s. 565.

i zatında bu toplu bir ihtida olayı idi. Bu bakımdan bizim; İslâm Dini'ne girme yarışına katılanlara üst düzey devlet ileri gelenleri Hazar aristokratları, ordu komutanları ve daha bir çok Hazar Türkünü de ilâve etmemiz gerekmektedir.

Hazar Hakanı ve bu vesile ile ***Hazar***'ların büyük bir çoğunlukla ***İslâm dini***'ni kabul etmelerinde Hazar Müslüman idaresi, bu arada ***Harzemşah***'ın, İslâm namına gösterdiği bu samimi ilginin çok büyük bir etkisi olduğu hiçbir zaman gözardı edilmemelidir. Mâmâfih bu rivayetler aynı zamanda komşu Oğuz yurtlarından, ***Hazarlar, İtil boyları, Karadeniz*** koridorları ve ***Bulgar bölgelerine*** olan ***Oğuz göçlerinin,*** Hazarların bu İslâm olma sürecinde de hâlâ devam ettiğini ve büyük mal varlıkları ile göç eden bu Oğuzların, zaman zaman hem ***Harzem***'liler ve hem de ***Hazarlar***'a büyük problemler çıkardıklarını göstermektedir.

Diğer taraftan bütün bu izahlar ***"İslâm Dini"***'nin Yüksek Hazar Hakanlığı ve Hazar aristokratları arasında hâlâ bir realite olduğunu da ortaya koymuştur. Bu bakımdan bu güzel ve hayırlı gelişmeleri, onların *Yahudiliği* açısından izah etmemiz de mümkün değildir. Zira dini ve siyâsi arenada Etil'deki tüccar ***Yahudiler*** hiçbir zaman ön saflara çıkararak kendilerini göstermek istemedikleri gibi, ***"Mûsevîlik"***'in propagandası da yapmamışlardır.

IV.
MÜSLÜMAN HAZAR DEVLETİ VE YENİ SOSYAL YAPININ DİNİ ÖZELLİKLERİ

İslâmi İdareye Giden Yolda Yeni Hazar Devleti:

Yüksek Hazar Hakanının bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde izah edildiği gibi, Emevi komutanlarından **Mervan b. Muhammed**'in samimi telkinleri ile İslâm Dini'ni kabul etmesinden sonra, İslâmiyet Hazar aristokratları arasında büyük ilgi görmüş ve başta büyük ***"Hazar Hakan"*** âilesi, yakın çevresi, saray erkanı ve şehir halkı büyük bir çoğunlukla Müslüman olmuşlardır. Böylece ***Kafkaslar*** ve uzun asırlardır buraların kartal bekçileri olan ***Hazar Türkleri*** arasında yeni bir ***"Türk İslâm Devleti"*** de doğmuş oluyordu.

Gerçekte ***İslâm dini*** Hazar Yurtlarında sadece bir din olarak değil, bir yaşayış tarzı, bir din, iman bütünlüğü, bütün bunların dışında bir idâre bir sistem olarak girmiştir. ***Hazarlar*** Müslüman olduktan sonra, ***Şamanist Türkler*** ve diğer din mensupları mesela ***Hıristiyan ve Mûsevilere*** göre, daha medeni ve daha faziletli bir hayat yaşamaya başlamışlardır.

Zira temiz olmak, temiz giyinmek, temiz yerlere basmak, örtünmek, kadın ve erkek için bir zaruretti. Domuz eti yemeleri kan ve içki içmeleri kesinlikle yasaktı. Yeni hayatları bir ibadet ekseni etrafında şekilleniyordu. Onlara ata binmeleri kılınç kullanmaları, ok atmalar, gaza ve cihat etmeleri tavsiye ediliyordu. Bütün bunlar, Müslüman bir Hazar Türk'ünü, diğer dini guruplardan bir anda farklı "Hayır!" onu üstün ve yüce kılan dini meziyetlerdi.

İslâm Dini fertlerin özel hayatında yaptığı bu köklü değişiklikler yanı sıra *Hazarların* geleneksel devlet idârelerine de tesir etmiş, İslâmî devlet idaresine giden yolda büyük değişiklikler olmuş, yeni yeni, toplumsal dini dinamikler oluşmuş ve bu yönde çok büyük mesafeler alınmıştır. Bilindiği gibi *Hazar Hakanlığı* devlet idare ve teşkilatında, aslında *Gök Türkler*'in bir devamı olmakla beraber, kendine has bazı gelişmeler göstermiş ve çoğu kere eski Türkler ve Bizans İmparatorlarında görülen *"Şerik Hükümdarlar"* gibi onlar arasında da *"Çifte Hakanlık"* sistemi uygulanmış ve *Hazar Kağanlığı* "*iki yetkili*" kimse tarafından idare edilmiştir[93]. Bunun esasında *"Hazar Hanı"* yani *"Bilge Vezir"*, ayrıca kahraman, ata binen kılınç kuşanan büyük *"Hazar Hakan"*ı vardı.

Yüksek Hazar Hakanı Müslüman olduktan sonra da işte bu *"Çifte Hakanlık"* sistemi dinî bir muhteva kazanmış, devlet idaresi İslâmî ve fakat demokratik bir teamüle kavuşmuş, ***daha açık bir ifade ile güçlü bir İslâm devleti olmuş*** ve İslâm Dininin, özünden kaynaklanan yeni bir dinamizmle bu böyle yaklaşık iki asır devam etmiştir, İslâm coğrafyacıları, başta **İbn Havkal** olmak üzere bu *"Çifte Hakanlık"* sistemi, büyük *"Hazar Hakanı"* ve onun temsilcisi *"Hazar Hanı" "Bilge Vezir"in* kimler tarafından ve nasıl seçildiği ve buna bağlı gelişmeleri şu şekilde anlatmaktadır:

"Hazarlarda son söz ve ülkenin yönetimi en büyük** "Hazar Hakanı" **na aittir. Bir de ondan sonra gelen** "Hazar Hanı" **vardır. Hakan, devlet idaresinde** "Hazar Hanı"**ndan daha büyüktür. Hazar Hanı'nı ayakta tutan ve her türlü yetkiyi verende odur. Hazar Han'ı öldüğü ve yerine yeni bir hükümdar tayin etmek istedikleri zaman Hazar Hakanı; ona** "Han" **olacak kimseyi huzuruna çağırır, (bir merasim düzenlenir) ***Ona Allahı hatırlatır, nasihatte bulunur devlet idaresinde yapması ve yapmaması gereken şeyler, karar ve icraatlarında hak, adalet ve doğru yoldan ayrılmamasını, aksi takdirde nasıl bir vebal ve günaha gireceğini bir bir anlatır. Bazı hallerde** "Han" **tayin etmek istedikleri kimse, bir hata yüzünden başına gelebilecek günah ve felaketler kendisine hatırlatılınca o kişi; fazla dindarlığı dolayısıyla** "Hanlık" **teklifini kabul etmediği de olurdu"***[94].

Bu konuşmaların son derece *İslâmî bir muhtevada* olması bizim dikkatimizi çekmektedir. Diğer taraftan yüksek *Hazar Hâkânı* vefat ettiği zaman aynı, yarı dini merasim bu defa *Hazar Hanı* tarafından *Yüksek Hazar Hâkânı* için yapılır böylece yüksek ***"Hazar Hakanı seçilmiş olur ve büyük altın tahtına da oturtulurdu"***[95]. Ne var ki bu Yüksek Hazar Hakanı'nın halkın, yani *Hazarların* gözünde çok büyük bir itibarı ve saygısı olurdu. Han'da dahil, herkes Onun huzuruna çıkınca, yüzünü toprağa sürer, ona baş eğerdi. Sonra oturmaya izin verilinceye kadar ayakta dururdu[96].

İslâmî kaynaklarda bunlardan asıl Hakan'a *"Büyük Hakan"* el-Hameviye göre *"İlek"*[97] diğerine ise, onun vekili *"Halife Hakan"* denildiği bildirilmektedir. İslâmî kaynaklarda onun ünvanının *"Bak"* veya *"Beh"* olduğu zikredil-

[93] Kurat, A.N., a.g.e., s. 35, Divitçioğlu, S., *Kök Türkler*, İstanbul, 1987, s. 130.

[94] İbn Havkal, s. 334.
[95] el-Istaharî, s. 224.
[96] İbn Havkal, s. 335, el-Istaharî, s. 224.
[97] el-Hamevi, II, s. 367.

miştir ki bu Türkçe hâlâ bir idari ünvandan *"Bey"* kelimesinden başka bir şey değildir(98).

Büyük Hazar Hakanı; *"Aşina"* sülâlesinden geldiği ve Türklerin geleneksel inançlarına göre *"İlâhî Menşe'li"* sayıldığından(99) onun halk nazarında; toplumlar üstü, çok ayrı, saygın, yüce bir yeri vardı, insanları, sosyal seviyesi ne olursa olsun huzuruna kabul etmezdi. Ancak her dört ayda bir gezintiye çıkardı. Devlet işlerini ve halkı, *"Büyük Hakan"* namına işte bu *"Halife Hakan"* yani **Hakan Bek** *"Bilge Vezir"* idâre ederdi. Rivayetlerden *Hâkân Bek*'in çok büyük yetkileri olduğu anlaşılmaktadır. **İbn Fadlan** bu konuda şunları söylemektedir;

"Orduya kumanda ve onu sevkeden, memleket işlerini yürüten, halk arasına çıkan ve harbe giden** Hâkân Bek'dir. **Her gün mütevazi, sakin ve mahçup, yalın ayak bir vaziyette, elinde bir sopa** (meşale) **olduğu halde** Büyük Hakan'ın **huzuruna çıkar. İçeri girip selam verince önünde bu meşaleyi yakar. Bunu yaktıktan sonra Hakân'ın sağındaki taht üzerine durur.** Hakan Bek'e **de** Kündür Hakan **vekalet eder. Anlaşmalar ve tayinler yapmak cezalar vermek, memleketin idaresiyle meşgul olmak Hakan Bek'in vazifesidir"(100).

Kaynaklarda Yüksek Hazar Hakanının çevresinde **Hakan Bek**'in dışında yüksek idari görev ve unvan taşıyan iki kişiden daha bahsedilmektedir. Bunlardan birisi ***"İlşâd"*** diğeri ise ***"İşa"*** dır. **Gerdezinin** ifadelerinden ***"İlşad"***'ın

---

98 ***İbn Fazlan, Seyahatname,*** s. 80, Krş. el-Hamevi, II, s. 368.
99 Togan, Z.V., ***İbn Fadlans Reisebericht,*** Leipzing, 1939, s. 268.
100 el-Hamevi, II, s. 368, 369, Krş. el-Istahri, s. 224.

"Beylerbeyi"(101) ***"İşa"***'nın ise **İbn Rusteh**'e göre ***"Hazar ordularının baş komutanı olduğu anlaşılmaktadır***(102).

Bütün bunlar, Hazar devlet geleneğinin ne kadar güçlü devlet idâresinde herkesin ayrı bir yeri ve ünvanı olduğunu göstermektedir. Hazar Hakanlarının, ***İslâm dini***'ni kabul etmelerinden sonra, şüphesiz bu çifte hakanlık sisteminde pek fazla bir değişiklik olmamış ise de, onların görev ve yetkileri yeni yeni dini boyutlar kazanmıştır. Buna sebepte ***Etil şehrinin*** sosyal ve dini dokusunun hem de çok süratli bir şekilde değişmesi idi.

Müslüman Hazar Toplumunun Yeni Dini Dinamikleri:

Mâmâfih, ***Belencerden*** sonra ***Hazar Devletinin*** idari merkezinin ***Etil Şehri***'ne taşınması ve ***Etil şehrinin,*** Hazar denizi ve bu deniz ticâretini kontrol eden stratejik bir yerde kurulması, dolaysıyla canlı bir ticâret merkezi olması, ***Etil şehrini*** diğer semavi dinler için de çok çekici bir yer haline getirmiş ve neticede, burası ***Hıristiyan*** ve ***Yahudi*** gurupların 'adeta bir uğrak yeri olmuştur. Bu bakımlardan ***Etil şehri,*** geniş manada Hazar yurtları; o devirlerde örneği çok az ülkede görülen çeşitli din ve dini cemaatlerin buluştuğu, birleştiği, kaynaştığı ve her şeyden önce birlikte yaşamayı öğrendikleri canlı, dinamik bir mozayikler ülkesi haline gelmiştir. İşte İslâm dininin, Hazar Yurtlarında ve Yüksek Hazar Hakanlığında ***"devlet olma"*** süreci başladığı sıralarda bu mozayiğin temel unsurlarını teşkil eden büyük dini gruplar şunlardı:

---

101 Gerdezi, s. 272.
102 İbn Rüsteh ***el-A'lâk en-Nefise,*** nşr., M. J. De Goje, Leyden, 1892, s. 139.

1. ***Çoğunluğunu yerli halk ve Hazarların oluşturduğu geleneksel Gök Tanrı dinine bağlı Şamanist Türk toplumu idi. Bunların sayıları milyonlarla ifade ediliyordu.*** Devleti idare edenler bunlar olduğu gibi devletin aslı, temeli de bunlara dayanıyordu. Fakat ***İslâm Dini*** Hazarlar arasında süratli bir şekilde yayılmaya başladıktan sonra bu durum değişmiş ve ***Müslüman Hazarlar*** birinci derecede etkin bir varlık haline gelmişlerdir. Bu bakımdan

2. ***Müslüman Hazarlardır. Çoğunluğunu Müslüman Hazar Türklerinin oluşturduğu asıl kütleki bunların ülke genelinde sayıları o yüz binlerle ifade edilmekte idi.*** Bu güçlü Müslüman Hazar toplumuna, daha ziyade bir tüccarlar burjuvasını oluşturan sayıları sınırlı ve son derece etkin Müslüman ***Arap kolonisi*** de ilave etmemiz gerekmektedir.

3. ***Müslüman Türk varlığından sonra Hazar toplumunun diğer temel dinamiği ise; Hıristiyanlar idi.*** İslâm Dini'nin Hazar yurtlarında çok güçlü bir şekilde yayıldığı bu devirlerde, Kafkaslarda Hıristiyanların ***"yedi piskoposluğu"*** olduğu bildirilmektedir[103]. Bunlara Bizanstan göç ederek Hazar yurtlarına, özellikle ***Etil şehrine*** yerleşmiş Hıristiyan toplumu, ***tüccarlar sınıfını*** da ilave etmemiz gerekmektedir.

4. ***Hazar toplumundaki bu iki büyük dini gruba; şu veya bu vesile ile Hazar Hakanlığına sığınmış olan*** *"Yahudiler"*i ***de ilâve etmemiz gerekmektedir.*** Bunların sayıları, bir çok kaynaklarda ve defalarca vurgulandığı gibi sadece 4.000 kişi idi.

5. ***Bunların dışında İslâmî kaynakların cahiliyet ehli dedikleri Şamanist Türkler vardı.*** Onların yanı sıra ***Bulgar***

[103] Tolstov, S.P. Stedam, ***Drevney Horezmiyskoy Sivilitatsii***, Leningrad, 1948, s. 229.

Türkleri, Sakâlibe denilen ***Slav ve Ruslar*** da bunların önemli unsurları arasında idi.

Hazarlar büyük çoğunlukla ***Müslüman olduktan*** sonra Hazar toplumunun yapısal dinamikleri daha da değişmiş, Müslüman cemaat başta ***Etil şehri*** olmak üzere Hazar toplumu ve devlet idaresinde daha etkin bir kuvvet bir güç haline gelmiştir. Hazar toplumunun sosyal ve dini dokusunu dile getiren Orta Çağ İslâm coğrafyalarının nerede ise ittifak halinde şu cümleleri tekrar etmişlerdir: ***"Hazarlar içinde en büyük gurup Müslüman ve Hıristiyanlardır. Onlar içinde putperestler de vardır. Fakat en az gurup Yahudilerdir***[104].

Dini Cemaatler ve Şehir Meclisi:

Fakat burada asıl üzerinde durulması gereken bir nokta daha vardır. O da toplumun asıl temel dinamiklerini oluşturan bu dini cemaatlerin bir nevi ***tüzel kisilikleının*** Yüksek Hazar Hakanlığı tarafından kabul edilmesi ve onları temsil eden bir kişinin ***Hakan Bek***'in yanında bulunması ve bir nevi ***"şehir meclisi"*** yani devlet idaresinde görev alması idi. Bunlardan meselâ **el-Mesûdi** kendi devrinde Müslüman toplumun Yüksek Hazar Hakanlığı makamındaki temsilcisinin (IX. asır) **Ahmed b. Kûye** adında bir Müslüman olduğunu kaydetmektedir[105]. Bunun gibi Hıristiyanların da böyle ***Yüksek Hazar Hakanlığı*** nezdinde bir temsilcileri bulunuyordu.

Ne var ki, çok küçük bir dini toplum olan ***Yahudiler;*** kendi aralarından bir temsilci çıkaramadıkları için, Hakan'ın yakın çevresinden biri veya aristokrat bir ***Hazar Türk'***ü on-

[104] el-Hamevi, II, s. 368, İbn Havkal, s. 118.
[105] el-Mesûdi, I, s. 179.

ların temsilciliğini kabul etmişti. Kaynaklarda bu yüksek seviyeli ***Hazar Türk***'ünün ismi bildirilmemektedir. Bu Hazar Türkü görevi icabı ***Yahudi toplumu*** ile içli dışlı olmuştu. Bu özelliği dolaysıyla ona ***Yahûdileşmiş*** bir ***Hazar meliki*** veya hükümdarı gözü ile bakılıyordu(106).

Ne yazık ki; bu basit olayı kendi düşünce ve milli tarihleri acısından yorumlayan başta modern ***Yahudi tarihçileri*** meselâ **M.D. Dunlop** olmak üzere bir çok yabancı tarihçiler bu durumu istismar etmişler ve bütün ***Hazar Hakanları, Hazar Aristokratları*** ve bir dereyece kadar ***Hazar Türklerini*** adeta bir ***"Yahûdileştirme kampanyasına"*** girişmişlerdir ki doğrusu bu, kuru kalem bir tarih yobazlığından başka birşey değildir. Neylersiniz ki Hazar Hakanlarını Yahudileştirme hayır! ***"Musevi"*** yapma çabalarına aklı başında bir çok ***Türk tarihçileri*** de çanak tutmuşlardır ki, bundan sonraki sayfalarda bu konu üzerinde bir kere daha durulacaktır.

Mâmâfih, Hazar toplumunun asıl mozayiği olan bu dini cemaat temsilcilerinin ***Hazar Hakanlığı*** tarafından kabul edilmesi, muslüman Hazar devletinin bugünkü mânâda ne kadar demokratik bir zihniyet sergilediğini bütün güzellikleri ile ortaya koymaktadır. Bunlar bir manada halkın temsilcileri idi. Evet, devlet idaresinde despotizm ve oligarşinin her türlüsünün geçerli olduğu ve *''demokrasi", "insan hakları"* ve *"dîn hürriyetinin"* ağıza bile alınmadığı büyük imparatorluk ve küçük krallıklar devrinde, Müslüman Türk Hazar devletinde yerli halkın son derece demokratik bir şekilde idare edilmesi şaşılacak bir keyfiyettir.

[106] el-Mesûdi, I, s. 178.

Devlet idâresinde söz sahibi olan bu cemaatlerin temsilcileri, büyük ***Hazar Hakanının*** bir nevi vekili olan ve kaynaklarda adı ***Hakan Bek*** olarak zikredilen ***Hazar Hanının*** başkanlığında toplanırlardı. Bu dini toplumların meseleleri kadar, ülke meselelerinin de konuşulduğu bir ***"Şehir Meclisi"*** idi. Yüce Hazar Hakanına arzedilecek meseleler önce ve daha Hakan Bek'in başkanlığında toplanan bu *"Şehir* Meclisi"nde tartışılır sonra yine ***Hakan Bek*** tarafından büyük bir edeb, erkân, saygı ile, hattâ yalın ayak yüce ***Hakan***'a arzedilirdi.

Hazar Hakanının Dini Cemaatlere Karşı Durumu:

Ne var ki, ***Yüksek Hazar Hakanlığının*** bu dini cemaat ve onların temsilcilerine karşı eşit mesafede durduğu, inadına hakkaniyetli ve adil davrandığı, birini diğerine hiçbir zaman tercih etmedikleri, hatta bazı ciddi meselelerde iradesini keskin bir kılınç gibi ortaya koyduğu görülmektedir. Bunun tarihe geçen çok önemli örnekleri bulunmaktadır. Şöyle ki;

Ortodoks varyantlı Hıristiyanlar; ***Etil***'de Müslümanlardan sonra, ***Yahudilere*** göre en güçlü ve müteassıp bir toplum idiler. Belki de, bundan dolayıdırki ***Konstantin; "Slav Havarisi"*** lakabını taşıyan ve Avrupada, Slavlar arasında bu dini yaymak için uğraşıp didişen apostal ***Krill***'i Hazar yurtlarına göndermiştir. ***Krill,*** 860'lı yıllarda, büyük bir hevese kapılmış ve Hazarlar arasında misyonerlik yapmak için ***Etil şehrine*** gelmiştir. Bu fanatik Hıristiyan kişinin ***Kırım***'da, başarılı olmak için ***"Hazarcayı"*** öğrendiği dahi, rivayet edilmektedir.

Hazar Hakanı tarafından çok iyi bir şekilde karşılanan *Krill, Hakan*'ın huzurunda bir ***Müslüman din alimi*** ve bir ***Musevi hahamı*** ile dini münazaralar da bulunmuş ve sözde onların üstesinden gelmiştir. Fakat buna rağmen ***Hakan,*** Hıristiyanlığa iltifat etmediği gibi bu ateşli ***"Slaw Havarisi"***ne pek fazla yüz vermemiştir[107].

Böyle bir uygulamanın Müslümanlar içinde çok acı bir örneği bulunmaktadır. O da *Etil*'deki, Hakan'lık sarayının pençelerinden görülen ve saray halkının ***ezan sesini*** duymalarını sağlayan ***"Ulu Cami"***in zarif minaresinin yıktırılması ve zavallı müezzinin haksız yere öldürülmesidir. Öyle tahmin ediyoruz ki buna sebepte yukarıda adı geçen ***"şehir meclisi"*** ve bunun üyesi olan ***Hıristiyan Cemaatin*** fanatik zorba temsilcisinin ***Hakan Bek***'e tesir etmiş olmasıdır. Şöyle ki;

Ortodoks mezhebinden olmaları sebebiyle zaten Hıristiyanların en aşırısı olan bu güruh ve temsilcisinin ağır baskı ve tesiri ile ***Etil*** şehrinde adı geçen müessif minare yıkma ve müezzinini öldürme olayı Hazar yurtlarındaki ***Hıristiyanların*** bir yüz karası olarak tarihe geçmiştir. Aksi takdirde dünyanın her hangi bir köşesinde bir kilisenin velevki Müslümanlar tarafından yıktırılmış olsa bile, bunun acı faturasının *Etil*'deki bir cami ve onun zavallı müezzinine ödettirilmesi, ancak müteassıp Hıristiyanların tarih boyunca yapa geldikleri çarpık zihniyetin böyle garip tezahüründen başka birşey değildir.

[107] Kuzgun, Ş., a.g.e., s. 92, Kurat, A.N., a.g.e., s. 36, Runciman, H.S., ***Orta Çağların Başında Avrupa da Türkler,*** Belleten, Ankara, 1943, VII, s. 46-57, Yücel, M.U., a.g.e.mk., TÜRKLER, II, s. 457.

Mâmâfih temel kaynakların bu yöndeki rivâyetlerinden de anlaşıldığına göre; *"Etil'de Müslümanların namaz kıldıkları ve Cuma günleri toplandıkları güzel bir camileri vardı. Hazar Hakanı* (310/922) *yılında, Müslümanların* ***Dâru'l-Bâbunec*** te[108] *bir kiliseyi yıktırdıklarını duyunca işte bu cami'in yıkılması ve müezzinin de öldürülmesini emretmiş ve şu tehditte bulunmuştur;*

"-Eğer İslâm ülkelerindeki diğer kiliseleri Müslümanların yıkmayacaklarından endişe etmemiş olsaydım, şüphesiz bu camiyi tamamen yıktırdım"[109]. Mâmâfih bütün bunlar cemaatler arası dini dengelerin korunması ve ***"Şehir Meclisi"***nin kararlarının uygulanmasında yüksek ***Hazar Kağanlığının*** ne kadar hassas davrandıklarının ayrı bir delili olmalıdır.

Yeni Adalet Mekanizmasının Kurulması:

Yüksek ***Hazar Hakanlığında*** *İslâm dini*'nin ***"Devlet Olma"*** süreci başladıktan sonra adli mekanizmada da çok büyük değişiklikler olmuş ve dini manada ***İslâm***'ın özüne uygun, ayrıca o devirlerde bir başka ülkede, bir eşi ve benzeri olmayan bir devlet düzeni kurulmuştur.

Yüksek *Hazar Hakanlığı* bunun gibi, insanlar arasında hak, adalet ve kişilerin dini duygu, düşünce ve inançlarına göre hareket ediyor din ve vicdan hürriyetine çok büyük bir önem veriyordu. Bundan daha da ilginci, Hakanlığın idaresinde yaşayan gerek ***Müslüman*** gerekse ***Hıristiyan ve Mu-***

[108] ***Dâru'l-Babunec;*** *Her ne kadar* Z. V. Toğan *burasının* ***İspanyada*** *bir yer olduğunu söylemekte ise de* (***Giriş***, s. 77) *buranın nerede olduğu bilinmemektedir. Ancak burasının Hazar Hakanlığına yakın, civar ülkelerden birinde bir yer olması belki akla daha uygun gelmektedir* Z.K.

[109] ***İbn Fazlan, Seyahatname,*** s. 84, el-Hamevî, II, s. 369.

seviler, hatta Şamanist Türkler, diğer putperestler, ***Ruslar,*** sosyal hayatlarını kendi din kitaplarına göre düzenliyor onun hükümlerine göre amel ediyor, ona göre yaşıyorlardı. Cemaatler arası ferdi ve hukuki münasebetler (muamelât) ise, her cemaat namına müstakil kararlar veren "***Kadı***"lar veya "***Hâkim***"ler yürütüyorlardı. Bunların ilk devirlerde sayıları ***üçtü***. Daha sonra ihtiyaçların çoğalması ve cemaatlerin büyümesi sonucu kadıların sayısı da artmış önceleri "***yedi***"[110] daha sonra da "***dokuz***" kişi olmuşlardır[111].

el-Mesûdi'ye göre bu hâkimlerden "***ikisi***" *Müslüman cemaatin,* "***İkisi***" *Hıristiyan* ve diğer "***İkisi*** ise *Yahudilerin,* geriye kalan "***bir***" kadıda *Sakâlibe* denilen *Sılav, Rus* ve *Cermenlerin* hulâsa *putperestlerin* işine bakıyorlardı. **el-Mesûdi,** bunun sebebini şöyle açıklamaktadır:

"وهي قضايا عقلية فإذا ورد عليهم ما لا علم لهم به من
النوازل العظام اجتمعوا إلى قضاة المسلمين فتحاكموا إليهم وانقادوا
إلى ما توجبهم شرعة الإسلام."

"Cahiliyet ahkamı akıl ile kurulmuş hükümlerdi. Putperestler bilmedikleri mühim meseelerde karşılaşınca Müslümanların kadılarına baş vurur onların kararlarına göre hareket ederdi"[112].

Bu yüksek hâkimlerden Müslümanların işlerine bakan kadılar ***"Kur'an-ı Kerim"***e, Hıristiyanların işlerine bakanlar ***İncil'e,*** Yahudilerin işlerine bakanlar ise "***Tevrat***"a el basarak, onun hükümlerine göre kararlarını veriyorlardı, ***Şamanist Türkler,*** hatta putperestler, aralarındaki ihtilaflarda Müslüman kadılara baş vururlar ve onların verdikleri kararlara göre amel ederlerdi. Bu da İslâm dini ve Müslümanların; ***Şamanist Türkler*** ve gayr-i müslim putperestler nezdinde bile adaleti dağıtmada, ne kadar saygın bir yeri olduğunu göstermektedir.

el-Hamevi mahkeme usulleri ve uygulama ile ilgili bizlere şu kıymetli bilgileri vermektedir; *"Halkın şikâyetlerini dinlemek için belli bir gün tayin edilirdi, Ogün her kadı mahkemenin görüldüğü binada yerlerini alır ve* ***Müslüman, Hıristiyan*** *ve* ***Yahudilerden*** *şikâyet sahipleri kendi kadılarına gider, şikâyetini ona söyler, o da elindeki* ***"Mukaddes Kitab"*** *a göre kararını verirdi. Ancak bu dîni cemaat hakimlerinin yanında Hakan'ında bir temsilcisi bulunurdu. Ne var ki bu temsilci hiç bir şeye karışmaz ve Kadının kararına hiç bir müdahalede bulunmazdı. Hakim ve Kadıların verdikleri kararlar, olumlu veya olumsuz bu* "***Temsilci***"*ler vasıtasıyla Hakan'a ulaştırılır ve böylece derhal uygulamaya konulmuş durdu"*[113].

Mâmâfih bütün bunlar, ilk Müslüman Türk Hazar Hakanlarının adalet terazisini tutmada ne kadar hassas davrandıklarını bütün incelikleri ile gözler önüne sermektedir. Değil o çağlarda, bu gün bile medeni dünyanın bir çok ülkelerinde böyle bir uygulama örneği yani, kişisel haklar, din ve vicdan özgürlüğü bulmamız mümkün değildir.

Yeni Müslüman Cihad Ordusunun Kurulması:

Müslüman Hazarların İslâm olma sürecine girdikten sonra yaptıkları en önemli değişikliklerden birisi de; ekseriyetini ***Orta Asya*** ve ***Harzemden*** gelen Müslüman ***Oğuz***

[110] ***Hududu'l-Alem,*** s. 162, el-Mesûdi, I, 179, el-Istahri, s. 221, İbn Havkal, s. 119.
[111] el-Hamevi, II, s. 368.
[112] el-Mesûdi, I, s. 179.

[113] el-Hamevi, II, s. 368.

Türklerinin oluşturduğu cihad ordusu idi. Bunlar çeşitli vesilelerle ifade edildiği gibi *"Erîsiyye"* denilen *"paralı askerler"* di. Bunlar bize Osmanlı ordusundaki *"Yeniçeri"*leri hatırlatmaktadır.

Hazar yurtlarında ***İslâm dini*** ve ***Müslümanlar*** böyle güçlü bir varlık haline geldikten sonra, buralarda İslâmiyet namına yeni hayırlı bir gelişme daha olmuştur. O da şüphesiz, yüksek ***Hazar Hakanlığı*** tarafından gayr-i müslimlerle harbetmek, Müslümanların hukukunu korumak ve İslâm Dini 'ni çok daha güçlü bir hale getirmek için paralı yeni bir ***"Cihad Ordusu"***nun kurulması idi. Bu özel İslâmî cihad ordusunun adının kaynaklarda ***"Erîsiyye"*** olduğu bildirilmektedir[114].

Erîsiyye denilen bu cihad ordunun sayısını, her ne kadar **el-Mesûdi** 7.000 zırhlı, başlarında miğfer, yalın kılınç süvarilerden oluştuğunu söylemekte ise de[115], temel coğrafi kaynaklarda bu ordunun sayısının ittifak edercesine 10,000 kişi olduğu zikredilmektedir[116]. **el-Hamevi** bunların sayısının 12.000 asker olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca **el-Hamevî** bu rakamın standart olduğunu, bunun hiç bir zaman eksilmediğini, her hangi bir sebeple ölen, yaralanan veya sakatlanan olursa onların yerine derhal yeni kimselerin alındığını kaydetmektedir[117].

Temel kaynakların bu konularda verdikleri bilgilerden bu özel cihad ordusunun büyük bir kısmının *"göçebe Türkler"*den oluştuğu anlaşılmaktadır. Zira bu eserlerde onların Harzem tarafından geldikleri; ***"çok güçlü, kuvvetli, kahraman ve yiğit insanlar olduğu"*** zikredilmiştir[118]. Temel kaynakların genellikle ***Oğuzları*** bu şekilde tavsif ettikleri ve hele hele Harzem'in bu devirlerde kalabalık Oğuz kitlelerinin bir sığınak yeri olduğu göz önüne getirilirse "***Erîsiyye***" denilen bu cihad ordusunun ***Harzem***'den Hazar yurtlarına yol bulan "***bu göçebe Oğuz Türkler***"inden kurulmuş olması gerekmektedir. Nitekim **el-Bekri** de aynen şöyle demektedir; ***"Hazar askerlerinin çoğu Harzemden göç eden Müslüman*** (Oğuz) ***lardır. İslâmiyetin ilk zamanlarında Harzemde iç kargaşalıkları çıkmış ve bunlar Hazar ülkesine sürgün edilmişlerdir. Bu askerler kahraman oldukları için Hazarların yanında itibar görüp orada kalmışlardır"***[119].

Bu ordu güçlü kuvvetli, boyu bosu yerinde profesyonel askerlerden kurulmuş kahraman yiğit kişiler iman erleri idi. Onların bir tek gayeleri vardı. Oda; ***Allah yolunda gaza ve cihad etmek ve İslâm Dini'ni bu topraklarda aziz ulu kılmaktı.*** Nitekim onlar, özellikle Hazar ordusundaki ***Harzemliler*** İslâm dini'ni ***Doğu*** Avrupa ülkelerine kadar götürmüşlerdir[120]. Müslüman ***"Erîsiyye"*** ordusunun baş komutanı ise; ***Hazar Hakanının*** yanında özel bir yeri ve rütbesi olan ***"İşa"*** idi. Bu takdirde ***İşâ***'nında dini bütün, yiğit, kahraman bir Müslüman, bir gaza ve cihad eri olması gerekmektedir. Mâmâfih bu konularda geniş açıklamalarda bulunan **İbn Rusteh** bize şöyle demektedir:

[114] el-Mercânî, I, s. 56, el-Mesûdi, *Mürûc*, I, s. 179, Krş., ***İbn Fazlan, Seyahatname***, notlar, s. 118.
[115] el-Mesûdi, I, s. 179.
[116] İbn Rusteh, s. 139.
[117] el-Hamevi, II, s. 368, Krş. el-Istahari, s. 221.

[118] el-Mesûdi, I, s. 179, el-Mercani, I, s. 56.
[119] el-Bekrî, ***el-Mesâlik vel-Mesâlik***, s. 456.
[120] İnan, A., a.g.e., s. 198.

"Orduyla sefere ve akına çıkan "İşâ"dır. Sefere daimi askerleri ile çıkar. Hazarlar (askerlek) *güzel yiğit insanlardır. Bir tarafa sefere çıkarken süslü ve tam techizatlı bayraklar, terradeler, mükemmel ve müzeyyen silahlar, bayraklar, mızraklar, metin zırhlarla mücehhez olarak çıkarlardı. Bunlar, Hazar Hakanına sonsuz bağlı ve ondan maaş alırlardı"*(121).

İşte *Yüksek Hazar Hakanlığı* tarafından kurulan bu İslâm ordusuna, *İşa* komuta eder, sancaklarla donatılmış ordusunun başında süslü silaları ile katılır, sırtına zırh giydiği gibi, göksünde *"sine bend"* göğüslük taşırdı. Harblerde alınan ganimetler ordugahta toplanır vergille *İşa*'ya getirilir. O da bunları mücahid gazilere paylaştırırdı. Her ne kadar, **W. Barthold** bu konularda yaptığı uzun izahlarında bunların bizzat *Harzem*'li olduklarını söylemişsede(122) bu eksik bir tesbittir.

Bu karışık Müslüman ordusunun şüphesiz çok büyük bir bölümü *Burtaşlı* mücahid Türk askerleri olduğu gibi çok önemli bir kısmınında Etil şehrindeki diğer Müslüman Hazarlardan oluştuğu ve böylece onların parlak devirlerde sayılarının 12,000'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Hazar Hakanlarının düşmanları ile yaptıkları harblerde genellikle bu *"Erîsiyye ordusu"*na güvendikleri kaydedilmektedir. Mâmâfih, gayr-i müslimlerle harbetmek üzere kurulan bu yeni ordunun Yüksek Hazar Hakanlığı ile anlaşmalarla tesbit edilmiş bazı hakları bulunuyordu. **el-Mercânî,** bunları şöyle sıralamaktadır;

[121] İbn Rusteh, s. 139, 292.
[122] Barthold, W., a.g.e., s. 80.

1- *Dini vecibelerini namaz, oruç vs. gibi serbestçe yerine getirmek, mescid ve okullar açmak, ezan okuyup namaz kılmak, Cuma ve Bayram namazlarında birlikte olmak.* Bu bir manada, *"Erîsiyye"* denilen bu ordu mensuplarının İslâm Dini ve onun vecibelerini yerine getirmede ne kadar hassas davrandıklarını göstermektedir. O kadar ki, her hangi bir neferin bir defaya mahsus olmak üzere dahi, günlük namazlarını geçirmesi mümkün değildi.

2- *Hükümdarın maiyyetinde ve sâdece kâfirlere karşı cihad etmek, Hazar Hâkânları ile Müslümanlar arasında bir harb çıkacak olursa, bu harblere iştirak etmemek ve kendi dindaşlarına karşı harbetmemek.*

3- *Yüksek Hazar Hakanlığı nezdinde temsil edilmek.* Bunun için de *Hakan*'ın vezirlerinden bir kişinin mutlaka *"Erîsiyye"*den olması idi(123).

Mâmâfih **el-Mesûdi,** kendi zamanında *Erîsiyye* denilen bu ordunun yüksek Hazar Hakanlığı nezdindeki temsilcisinin **Ahmed b. Kûye** olduğunu, Hazar Hakanlarından başka, bu havalideki doğu hükümdarlarının hiç birisinin bu şekilde paralı askerlerinin bulunmadığını kaydetmektedir(124). el-Mesûdî'nin bu rivâyetleri bize, diğer taraftan **Ahmed b. Kûye**'nin dini bütün, Müslüman bir *Hazar Türkü* olduğunu göstermektedir. Zira Müslüman Türklerden kurulan bu cihad ordusuna bir başkası, yani Türk olmayan birinin komuta etmesi zaten düşünülemezdi. Yine **el-Mesûdi** bu cihad ordusunun *kâfir Ruslara* karşı yaptığı bir cihadı da, şu şekilde anlatmaktadır;

[123] el-Mercânî, I. s. 56-57. el-Mesûdî, I, s. 179.
[124] el-Mesûdi, I, s. 179.

*"Bir defasında **Ruslar**, Hazar denizine girmişler, buralarda yaşayan Müslümanları büyük ölçüde öldürmüşlerdi. Erîsiyye askerlerinin komutanları **Ruslar**'ın dindaşlarına yaptıkları, zulümleri öğrenince Hazar Hakanına gelmişler ve;*

***"-Bizi bunlarla baş başa bırak! Bunlar müslüman kardeşlerimizin ülkelerini yağmalamışlar, çocuklarını esir almışlardır"** demişlerdir.*

*Hazar Hakanı onların bu istekleri karşısında duramamış ve **Ruslarla** harbetmelerine müsade etmiştir. **Erîsiyye**'ler harbetmek için Rusların üzerine yürümüşlerdir. Onlar 15.000 kişi idi iki taraf arasındaki harb üç gün devam etti. Nihayet Allah Müslümanları galip kıldı. Rusların büyük bir kısmı kılınçtan geçirildiği gibi büyük bir kısmıda Hazar denizinde boğulup gitti. Onlardan ölenlerin sayısı 30,000 kişi idi. Ancak 5.000 kadar Rus askeri kaçıp canını kurtarabilmişti. Ruslar bundan sonra bir daha Hazar Müslümanlannın karşısına asla çıkmamışlardır"*[125].

Böylesine canlı ve heyecanlı bir ordunun ***Hazar Hakanları*** tarafından kurulması ve onların ücretlerinin muntazam olarak ödenmesi, ***Hazar Hakanları***'nın ayrıca ***İslâm dini*** ve Müslümanlara verdikleri önemi göstermektedir. ***Hazar Hakanları*** bu ordu ile bir çok kereler cihada çıkmışlar, ***Tuna boylarında*** at koşturmuşlardır. Onların ünleri dalga, dalga yayılarak ***Bizans***'a kadar ulaşmıştır. İslâm'ın hayrına olan bütün bu gelişmeleri; Hazar Hakanlarının *"Mûsevi"* oldukları ve ***"Yahudiler", "İslâm dini terkettikleri"*** gibi dipsiz iddialarla bağdaştırmak nasıl mümkün olur? Bu izahı zor bir keyfiyettir.

[125] el-Mesûdî, I, s. 179, krş. Gerdezi, s. 272.

V.
YENİ HAZAR DEVLETİNİN İSLÂM DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ
Hazar Hakanları ve İslâm Halifeleri

Siyâsî Dostluk İlişkilerinin Başlaması:

Hazar Hakanlığı bu **şekilde** ve yarı demokratik bir ***İslâm Devleti*** olduktan sonra, ***İslâm Halifeleri*** ile siyâsî dostluk ilişkilerini geliştirmeye ayrı bir özen göstermiş ve bu manada ***sıhriyet bağları*** kuracak kadar ileri gitmiştir. ***Hazar Hakanları, İslâm Halifeleri*** ile olan siyâsi dostluk ilişkilerinde ***İslâm realitesini*** (Yahudilik değil) ön planda tuttukları gibi, diğer komşu hükümdar ve krallarla olan ilişkilerinde de olabildiği kadarı ile, bu dini ilişkilerini her zaman ön planda tutmuşlardır. Nitekim, ***Hazar Hakanı***'nın bir ***Rus*** (Sakâlibe) ***prensesi*** ile evlenmesi ve bu evlenmede ondan ***İslâm Dinine*** girmesini şart koşması ve ***Rus prensesinin Müslüman olması,*** İslâmiyetin Yüksek Hazar Hakanlığı nezdinde ne kadar etkin bir din olduğunu göstermesi bakımından çok önemli bir keyfiyettir[126].

Gerçekte ***Hazarlar***'ın İslâm camiasına girmelerinden sonra ***Müslüman Araplarla*** ilk dostluk ilişkileri ***Emevi'***-lerden **Muhammed b. Mervan**'la başlamıştır. Bilindiği gibi, Hazar yurtlarını fetheden ve mağrur ***Hazar Hakanına*** baş eğdiren bu değerli ***Arap Komutanı;*** ona ilk dostluk elini uzatmış, o ve yakın çevresinin ***İslâm dini***'ne girmelerinden sonra onu yine ***"Hazar Hakanı"*** olarak kendi ülkesinde bırakmış, onu sarayında ziyaret etmiş ve daha sonra samimi

[126] Turan, O., a.g.e., I, s. 70.

bir ***İslâm kardeşliği*** içinde onunla kucaklaşarak ayrılmıştır. Böylece yarı Müslüman Hazar Devletinin, Müslüman Emevilerle ilk siyasi ilişkileri de dostaâne bir hava içinde başlamış oluyordu[127].

Evet; *Emevi Halifelerinden* **Hişâm b. Abdü'l-Melik ve Mervân b. Muhammed**'in iyi niyet ve güzel teşebbüsleri ile başlayan bu dostluk münasebetleri, sonraki devirlerde daha da gelişmiş, sosyal, siyâsî, dini, askerî ve ticari yeni, yeni muhtevalar kazanmış ve bu böyle ***Emevî'ler devletinin*** yıkılmasına kadar devam etmiştir. Bu iyi niyet ve dostluk ilişkileri bütün Emevî'ler devrinde devam etmiş ve ***Emevî***'lerle ***Hazar***'lar arasında hiçbir ciddi proplem çıkmamıştır.

Abbâsiler'in Hazarlarla Yeni İlişkileri:

Abbâsiler kanlı bir ihtilâl ile iktidara geldikten sonra Abbâsi Halifelerinin Hazarlarla ilişkileri yeni bir boyut kazanmış ve fiili bir vakıa haline gelmiştir. Zira; ***Abbâsi Halifeleri, Hazar Hakanları*** ile olan bu dostluk münasebetlerini geliştirmeye ayrı bir özen göstermişler, hatta onlarla ***"sıhriyet**-akrabalık bağları"* kuracak kadar ileri gitmişlerdir. Bunun önemini ilk kavrayan ve bunu bir devlet politikası haline getiren ***el-Mansur*** olmuştur.

Buna sebepte, Abbâsi devletini gerçek manada kuran ve ilk Abbâsi Halifelerinden biri olan **el-Mansur**'un, (754-775)[128] ***Hazarlar***'a çok ayrı bir önem vermesi, İmparatorluğun kuzey hudutlarında, emniyet ve huzurun sağlanmasının ancak bu yalın kılıç ***Hazar***'larla dost geçinmekle mümkün

[127] Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları***, s. 177.

[128] es-Süyûti, ***Tarihu'l-Hulefâ***, Mısır, 1952, s. 259, el-Hudarî, ***Tarihu'l-Ümem el-İslâmiyye***, Mısır, 1934, s. 53, Funk, C., ***el-Mansur***, İA, VII, s. 295-300.

olacağına inanmış, olmasıdır. Zira ***Hazar***'lar bu sıralarda (762) ***Ermeni***'ye ye beklenmedik bir akın yapmışlar Ermeni'lerde dahil pek çok Müslümanı öldürmüşlerdir[129]. ***Yeni Halife*** bu cümleden olmak üzere, Kafkasların bu kartal bekçileriyle ***"sıhriyet bağlarının"*** kurulmasının uygun olacağını düşünmüş ve bunun için *Ermeniye Vâlisi* **Yezid b. Üseyd**'e çok özel bir mektup yazarak onun, *"Hazar Hakanının Kızı"* veya aristokrat bir *Hazar Hatunu* ile evlenmesini istemiştir. O; *Yezid*'e yazdığı bu metubunda şöyle diyordu:

"أما بعد فإن بلاد أرمنية لا تستقيم ولا تصلح إلا بمصاهرة ملك الخزر والرأي عندي أن تصاهر القوم حتى تستقيم البلاد وإلا فإني خائف عليك وعلى جميع عمالك من الخزر. فإنهم إذا أرادوا واجتمعوا غلبوا، فانظر ولا تخالف أمري واجتهد في مصاهرة الخزر والسلام."

Bundan sonra derimki; Ermeniye ve gerisindeki ülkelerde barış ve emniyet ancak Hazarlar ve Hazar Hakan'ları ile sıhriyet bağları kurmakla sağlanabilir. Bana göre senin ilk işin bir an önce Hazar'larla sıhriyet bağları kurmak ve ülkede huzuru sağlamak olmalıdır. Aksi halde sen ve bu topraklardaki senin bütün memurlarının geleceğinden, Hazarlar bakımından çok büyük endişeler duyuyorum. Çünkü Hazarlar öyle bir kavimdir ki; onlar bir şey yapmak istediklerinde hemen bir araya gelirler ve sonunda bunu mutlaka elde ederler. Bunu iyi düşün ve benim bu yöndeki emrime karşı çık-

[129] et-Taberî, VII, s. 649.

ma. Hazar'larla akrabalık için elinden ne geliyorsa yap. Al-lah'ın selamı senin üzerine olsun"[130].

Yezid b. Üseyd'in Hazar Prensesi İle Evlenmesi:

Bunun üzerine **Yezid** derhal teşebbüse geçmiş ve Hazar Hakanı **Toator Han**'ın[131] kızına bir dünürcü göndererek ona talip olmuş ve onunla dillere destan bir düğünle evlenmiştir[132]. Bu devirlerde Hazar saraylarından *Arap*'lara gelin olarak giden Türk kızlarının cehizi ve arabaları son derece kıymetli ve yüklü olurdu. Bu arabaların kapıları altın ve gümüşle kapalı, içleri samur derilerle süslenmiş ve altın işlemeli kumaşlarla örtülmüştü. Türk törelerine göre düğün alayı ve cehizleri muhteşem olurdu. Bunların taşınması için nerede ise bir kervan düzülür ve düğün alayının yolculuğu aylarca sürerdi. Fakat bizim burada asıl söylemek istediğimiz bu asil ***Türk Prensesi***'nin ***Müslüman Vâliye*** bu vesile ile sergilediği asil dini tavır, "Hayır!" bundan çok öte bir imanî haykırışta bulunması ve böylece herkesi hayret ve dehşet içinde bırakması idi. Şöyle ki;

Hazar Prensesi'nin düğün kafilesi, o devirlerde meşhur hudut kapısı olan ***"Berzaa"*** ya geldiğinde o; burada konaklamış ve ***Müslüman Vâliye*** bir ***"ulak"*** göndererek yeni bir iman tazeliğinde bulunmuş ve kendisine; ***İslâmı, onun emir ve yasaklarını öğretmek için kadın mürşidler göndermesini ve Kur'an-ı Kerimi yüzünden okumayı öğrenmek istediğini ve aksi halde onunla zifafa girmiyeceğini söylemiştir.***

[130] İbn A'sem, ***el-Fütûh***, Beyrut, 1986, IV, s. 293.

[131] İbn A'sem, IV, s. 293.

[132] Kmosko, M., ***Araplar ve Hazarlar,*** T.M. 1935, III, s. 132-155, Dunlop, M.D., p. 47,87,179, Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 147, Pectors, P., ***Les Khazars dans la Passion de S. Albo de Tiflis,*** Paris, 1934, s. 33.

Mamafih temel İslâmi kaynaklardan sade **İbn A'sem el-Kûfî** bu mektubun metnini ve ***Hazar Prensesi***'nin iman tazeliğini zikretmiş ve ***"asrın düğünü"*** diyebileceğimiz bu muhteşem düğünü bütün ayrıntıları ile kitabına kaydetmiş, böylece ***Türk-Hazar*** tarihine çok büyük bir hizmette bulunmuştur. Zira onun, bu konudaki müstesna ve parlak rivâyetleri bir düğün ve düğün alayını değil, aynı zamanda ***Hazar Türlerinin*** ulaştığı sosyal refah seviyesi ve bundan da öte bir büyük kültür ve medeniyeti de yansıtmaktadır.

Bu bakımdan biz, **İbn A'sem**'in bu konudaki rivâyetlerinin olduğu gibi çevirisini vermeyi daha uygun buluyoruz. Zira onun bu açıklamaları, sadece Yüksek Hazar Kül.tür ve Medeniyetini gözler önüne sermekle kalmamış aynı zamanda Hazar Yurtlarında esen ***İslâm Hidâyet Fırtınası*** hakkında da bizlere çok köklü fikirler vermiştir.

İbn A'sem'in Rivâyetleri:

Mâmâfih **İbn A'sem** bize, bu asrın düğününü o parlak üslubu ile şöyle açıklamaktadır;

*"**el-Mansur**'un mektubu **Yezid**'e ulaşınca o, Hazar Hakanı **Toator Han**'a bir dünürcü heyeti göndermiş ve kızı **"Hatun"** ile evlenmek istediğini bildirmiştir. **Hazar Hakanı,** bunu uygun buldu ve yüz bin dirhem mihir ile nikahları kıyıldı. **Hâtun** daha sonra büyük bir düğün alayı ile İslâm ülkesine yola çıkarıldı. Ona yakın âile çevresinden onbinlerce kişi eşlik ediyordu.* Ayrıca 4.000 ***kısrak,*** 1.000 ***katır,*** 10.000 ***Hazar devresi,*** 1.000 ***iki horgüçlü Türk devresi*** ve 20.000 ***koyun vardı.***

*Bunların yanı sıra, üzerlerinde **Türk kubbesi** çadır bulunan ve kağnılarla çekilen **on araba** hazırlanmıştı. Bu arabaların*

kapıları süslü altın ve gümüşten yapılmıştı. İçi samur kürk ve ipekli atlas kumaşlarla süslenmişti. Bunlara yirmi araba daha eşlik ediyordu. Bunlar altın gümüş süslemeli eşyalar kap kacak ve zinetlerkıymetli kumaşlar vs. yüklenmiş cehiz arabaları idi.

Böylesine büyük hayırlar ve kalabalık bir düğün alayı ile birlikte yola çıkan düğün alayı ve Hazar Hakanının kızı, İslâm ülkesine ulaştı. Onlar, ***Berzaa'ya*** *yakın bir yere geldiğinde burada konakladı. Daha sonra* ***Hazar Prensesi, Yezid'e,*** *bir* ***"ulak"*** *gönderdi ve şöyle dedi;*

"Bana Müslüman kadınlardan bir grup gönder. Onlar bana İslâm dinini bir güzel öğrettikleri gibi, Kur'an-ı Kerimi de yüzünden okumayı öğretsinler. Ben bunları öğrendiğim takdirde ancak sen benimle zifafa girebilirsin."

Bunun üzerine ***Yezid*** *ona,* ***Berzaa'****daki Müslüman kadınlardan bir grup gönderdi. Onlar, Türk Prensesine;* ***İslâm dinini, onun emir ve yasaklarını öğrettikleri gibi, Kur'an-ı Kerim'i yüzünden güzelce okumayı da öğrettiler. Türk Prensesi ne zamanki İslâm dini ve Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrendi belindeki "kınılç" ve göksündeki "hançeri" çıkarıp bir yere astı.***

Bundan ***Yezid, Hatun'****un kendisine yaklaşmak için izin verdiğini anladı. Onun izni ile odasına girdi. Bir de ne görsün bu dünyalar güzeli Türk Hazar Prensesi son derece süslü ve el pençe onu bekliyordu"*[133].

Yezid'le, ***Hazar Prensesi*** bu şekilde ve çok muhteşem bir düğünle Berzaada evlendikten sonra, onlar mutlu bir evlilik hayatı yaşamış ve bu Hatunun ondan ***iki erkek çocuğu***

[133] İbn A'sem, IV, s. 293, Krş. ***el-Belâzuri, Futhu'l-Buldân,*** çev. M. Fayda, Ankara, 1987, s. 300, Kitapçı, Z., ***Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları,*** Konya, 1996, s. 56.

dünyaya gelmiştir[134]. Ne var ki onların bu mutlu yılları pek uzun sürmemiş ve iki yıl sonra bu ***Hazar Prensesi*** öldüğü gibi, ondan kısa bir süre sonra da iki küçük erken evladı da ölmüştür. Bu kara haberler, bir biri arkasından ***Hazar Hakanına*** ulaştığında o, bunların bir zehirleme sonucu öldürüldüklerine inanmış ve hazırladığı bir ordu ile dolu dizgin, Kafkaslardan İslâm ülkelerine girmiş, ***Demir Kapu*** (Derben)'ten geçerek ***Berzaa*** üzerine yürümüş buralarda önüne çıkan Müslüman Arap askerlerini acımasızca kılınçtan geçirdiği gibi, buralardan her türlü tartı, ölçü ve sayının üstünde ganimetler ele geçirmiştir[135].

el-Mehdi ve Hayzuran Hâtun:

el-Mansur'dan sonra Hilâfet makamına oğlu **el-Mehdi** geçmiştir (775-785)[136] **el-Mehdi,** halife olduktan sonra babasının yolunda yürümüş ve ***Hazarlarla*** daha önce başlatılmış olan siyasi münasebetlerin gelişmesine ayrı bir önem vermiş, ***Hazar Hakanları*** ile siyasi dostluk münasebetleri ve sıhriyet bağlarını geliştirmek istemiş ve bunda başarılı da olmuştur. Onun zamanında hilâfet saraylarında bir çok ***Hazar Hatun***'u boy göstermiş ve onlar hilâfet camiasının en gözde kadınlarından biri olmuşlardır. Bunların en önemlilerinden birisi de **el-Mehdi'**nin eşi, **Hayzuran Hâtun** idi.

Hayzuran Hatun, sadece **el-Mehdi'**nin saygı değer bir eşi olarak kalmamış, aynı zamanda devlet idaresinde son derece etkili, yetkili, sözü tutulur, iradesi geçerli, saygı değer bir ***Hazar Türk Hatunu*** olmuştur. ***Abbâsi Devleti,*** bu ***Hazar Türk Hatunu*** sağ olduğu sürece oğlu namına, onun tarafın-

[134] İbn A'sem, IV, s. 293.
[135] İbn A'sem, IV, s.293.
[136] es-Süyûti, s. 271, el-Hudari, a.g.e., s. 87.

dan idare edilmiştir. Bu asil Türk Hatun'un, daha sonra **el-Mehdisden** *"iki erkek çocuğu"* dünyaya gelmiştir. Hazar Türklerinin kanı dolaşan bu iki kardeş, daha sonra biri *"el-Hadi"* diğeri ise *"er-Reşid"* lakabı ile halife olmuşlardır. Bu **Hayzuran Hâtun** için son derece şerefli ve büyük bir mazhariyet idi. Zira; Abbâsi hilafetinde bunun örneği, yani kendisi bir halifenin eşi, yani *"Ümmü'l-Veled"* ve iki erkek çocuğunu ikiside *"Halife"* olan bir Halife eşi bulmamız kolay, kolay mümkün değildir[137].

Görüldüğü gibi **el-Hadi**'nin vefatından sonra Hilafet makamına **Harun er-Reşid** geçmiştir (786-809)[138]. Abbâsi hilafetine tarihte eşi ve benzeri az bulunan bir ihtişam ve azamet devri yaşatan ve yaklaşık bir çeyrek asır bu koca imparatorluğu idare etmiş ve ünü cihanı tutmuş olan **Harun er-Reşid,** ana yönünden asil bir ***Hazar Türkü*** idi. **Harun er-Reşid** halife olduktan sonra, ***Hazar Hakanları* ile *Abbâsi halifeleri*** arasındaki bu kabil sıhriyet bağları da gelişmiş ve daha manalı olmuştur.

Artık bu devirlerde, iki devlet arasında yüksek seviyeli ziyaretlerde başlamış bulunuyordu. Bu sıkı temasların tabii bir sonucu **Harun er-Reşid**'in değerli veziri **Fazl b. Yahya el-Bermeki**[139]'nin Hazar Hakanının *"kızı"* **Sitit** veya *"kız kardeşi"*Arapça kaynaklardaki adıyle *"Seyide Hanım Sultan"* ile evlenmesi uygun görülmüştür. Bu hayırlı gelişmelerde, **Harun er-Resid**'in anası **Hayzuran Hatun'un** çok önemli bir

[137] el-Mercânî, I, s. 18, Krş. Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler,*** s. 209, İbn Kesir, ***el-Bidaye,*** X, s. 163, ***İbn Kesir; el-Mehdinin*** Hayzuranla olan mutlu evlilikleri hakkında geniş bilgiler vermektedir.

[138] es-Suyûti, s. 383, el-Hudari, a.g.e., s. 102.

[139] *Bermeki ailesinin Türklüğü hakkında geniş münakaşalar için bkz.* Kitapçı, Z., ***İslâm Hidâyet Güneşi Doğu Turan Yurdunda,*** Konya, 2004, s. 162.

rol oynadığıda asla göz ardı edilmemelidir. Hazar Hakanının kızı muhteşem bir düğün alayı ve çok kıymetli hediyelerle ***Bağdad***'a gitmek üzere yola çıkarılmıştı. Düğün alayına ise, ***Hazar Hakanı***'nın maiyet erkanı ve Türk aristokrat tabakasının en önde gelen temslicileri olan ***Hazar Tarhanları*** da eşlik ediyordu[140].

Ne var ki bu çok güzel teşebbüsler her iki taraf içinde daha sonra bir felâket olmuştur. Zira bu ***Hazar Prensesi,*** hilafet saraylarına olan yolculuğu sırasında ***Berzaa***'ya geldiğinde sebebi bilinmeyen bir nedenle ansızın ***vefat*** etmiştir. Kızının Araplar tarafından zehirlenerek öldürüldüğüne inanan ve bundan çok büyük bir infiale kapılan ***Hazar Hakanı;*** çok güçlü bir ordu hazırlamış ve ***Bâbü'l-Ebvab'tan*** geçerek İslâm ülkelerine saldırmış ve onbinlerce kişiyi öldürmüş; bir o kadarını da esir etmiştir[141].

Harun er-Reşid'in ölümünden kısa bir zaman sonra ***el-Memûn*** halife olmuştur (813-833)[142]. Kaynaklarda onun, bu hilâfetinin ilk yıllarında **Cürcâniye**'den Hazar yurtlarına yeni bir sefer yaptığı ve bir çok yeri ele geçirdiği ayrıca sınır boylarındaki Hazar hanlarını, ***İslâm dini***'ne çağırdığı bildirilmektedir. Diğer taraftan zaten, **Merâcil** adında bir Türk anasından dünyaya gelen **el-Memûn;** Türkler ve Türk büyüklerine gösterdiği yakın ilgi ve onları İslâm'a çağırmakla tanınmıştır.

[140] et-Taberi, VIII, s. 269.

[141] et-Taberi, VIII, s. 270, Krş. el-Ibri, ***el-Muhtasar,*** s. 129, Âsım, N., Arif, M., ***Osmanlı Tarihi*** (Medhal) İstanbul, I, s. 74, el-Yakûbi, Tarih, II, s. 446, 517, 518.

[142] es-Suyûti, s. 306.

Bu bakımdan o; halife olduktan sonra, Hazar hakanları ile bir hayli bozulmuş olan söz konusu ilişkileri düzeltmek için yoğun bir çaba göstermiş ve bunda başarılı da olmuştur. Artık onun Hilâfeti döneminde iki taraf arasındaki yüksek seviyeli ziyaretlerde tekrar başlamış oluyordu. Nitekim o devrin saraya yakınlığı ile bilinen büyük Arap edibi **el-Câhız,** bu hususta şöyle demektedir;

"Birgün el-Memun'un vezirlerinden *Fazl b. Sehl'in* ***yanına geldim. Bir de ne göreyim, Hazar Hakanının elçisi orada idi.*** *Elçi* ***hâlâ Hakanın kız kardeşinin ölümünden bahsediyordu"***[143].

el-Mutasım Devri, Hazarları ve Aytaok:

Daha sonra **el-Mutasım** *"Halife"* olmuştur (833-842)[144] ***el-Mutasım'***da, ona yönünden damarlarında *Türk kanı* dolaşan bir ***Abbâsi Halifesi*** idi. **el-Mu'tasım**'ın halife olmasının, *Orta-Asya Türklüğü* kadar *Hazar Türkleri* içinde ayrı bir manası vardır. Zira Hazar Türklerinin ne yaman ve kahraman bir kavim olduğunu çok iyi bilen **el-Mutasım;** ***Bağdad*** ve hilâfet ordusunun kapılarını ***Orta-Asya Türkleri*** kadar, onlara da açmış ve ***Hazar Türkleri*** onun devrinde hilâfet ordusunun en önemli vurucu birliklerinden biri olmuştur.

el-Mutasım daha sonra, bu *Türkler* için ***Samarra*** şehrini inşa ettiğinde[145], hilâfet ordusundaki *Hazar birliklerine* ayrı bir özen göstermiş ve onlarıda ***Samarra'***ya yerleştirmiştir. Samarra'daki ***Türk birliklerinin*** yerleşim bölgeleri hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren **el-Ya'kubi;** ***Hazarlar'ın***

143 el-Kayravâni, ***Züheru'l-Âdab,*** I, s. 253.
144 es-Suyûti, s. 333, el-Hudari, a.g.e., s. 229.
145 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler,*** s. 266.

Samarrada Türk mahallelerine komşu bir yere ve kendi adları ile anılan müstakil bir mahalleye yerleştirildiklerini bildirmektedir[146].

Hilâfet ordusundaki bu ***Hazar Türkleri*** yanı sıra, bu devirlerde hilâfet ülkelerine çeşitli vesilelerle Hazar yurtlarından bir çok yetenekli ***Türk gelmiş*** ve onlar hilâfet camiasının en önde simaları, hilâfet ordusunun en gözde komutanları ve devlet hizmetinde en yüksek mevkilerde emeği geçen en etkin kimseler olmuşlardır. Bunlardan biri de belki de en birincisi, ***Aytak*** idi. Bu güçlü, kuvvetli, kahraman görünüşlü ***Hazar Türkü;*** **el-Mutasım**'ın daha ilk şehzâdelik yıllarında dikkatini çekmiş, onu yakın çevresine almış ve özel olarak kurduğu ***"Türk muhafız birliğinin"*** komutanı yapmıştır. Değerli İslâm tarihçisi **et-Taberi** bize, bu hususta şu bilgileri vermektedir:

"إن أيتاخ كان غلامًا خزريًا فاشتراه المعتصم في سنة (١٩٩)
وكان لأيتاخ رجلة وبأس فرفعه المعتصم حتى ضم إليه من أعمال
السلطان أعمالاً."

"Aytak, Hazar asıllı bir köle idi *(Bağdad'ta bulunuyordu)* ***el-Mutasım onu 814 'lü yıllarda satın aldı*** (ve ***çevresine yerleştirdi. O; kahraman yiğit yapılı, yiğit görünüşlü ve gözünü budaktan sakınmayan cesur bir adamdı. el-Mutasım'ın zamanında şanı yüceldi ve el-Mutasım, Hilafet makamına ait bir çok görevleri ona devretti"***[147].

Aytak'ın daha sonra yıldızı parlamış ve **el-Mutasım** devrinin diğer Türk asıllı komutanları yani, **Afşin, Boğa,**

146 el-Ya'kubi, ***K. el-Büldan,*** nşr., De Goeje, Leyden, 1892, s. 262.
147 et-Taberi, IX, s. 166.

Aşnas, Vasıf gibi, o da, devrin en şanlı, en kahraman komutanlarından biri olmuştur. **Aytak**'ın **el-Mutasım**'ın yanında her zaman ayrı ve özel bir yeri vardı. **el-Mutasım**'ın devlet işlerinde sağ kolu ve verdiği emirleri çoğu zaman o yerine getirirdi(148). Nitekim O; ***Samarra***'yı inşa ettikten sonra, Türk asıllı komutanlar için inşa ettirdiği dört muhteşem saraydan birisini de bu ***Hazar Türk***'üne yani, ***Aytak***'a hediye etmiştir.

el-Vâsık ve Hazarlar:

el-Mutasım dan sonra ***"Hilâfet"*** makamına **el-Vâsık** geçmiştir (642-847)(149). **el-Vâsık** zamanında da **Aytak**'ın yıldızı parlamaya devam etmiş ve hilâfet ülkelerinde halifeden sonra ünü en fazla duyulan çok etkin bir komutan ve devlet adamı olmuştur(150). Fakat bizim konumuzla ilgili burada zikretmek istediğimiz bir başka husus daha vardır. O da; **el-Vâsık**'ın ***"Halife"*** olmasından sonra ***Ye'cûc veMe'cuc Seddinin*** yeri ve yapısı hakkında bir şeyler öğrenme merakına kapılması ve bu seddi araştırmak üzere, Türk asıllı büyük saray astronomu **Muhammed Musa el-Harezmi** ve **Sellâm et-Tercüman** da dahil kalabalık bir heyetle Hazar yutları ve hele hele o bölgenin askeri Hazar valisi olan **Tarhan'a** göndermesidir. **Sellâm et-Tercüman;** adından da anlaşıldığı gibi sarayın özel seviyeli tercümanlarından birisi idi. Onun aslen bir ***Hazar Türkü*** olduğu zikredilmektedir(151). Onun ***Türkçe*** bildiği ve Hazar yurtlarını çok yakından tanıdığı için çok özel olarak bu keşif heyetinin başında Hazar yurtlarına gönderildiği anlaşılmaktadır.

---

148 el-Hudarî, a.g.e., s. 340.
149 es-Suyûti, s. 340, el-Hudarî, a.g.e., s. 248.
150 et-Taberi, IX, s. 166.
151 Kafesoğlu, İ., a.g.e, s. 158.

Sellâm et-Tercüman 50-100 kişiye yakın kalabalık bir heyetle Hazar yurtlarına gitmiş ***Yecûc ve Me'cûc'un*** yerini bulmak için buralarda uzun süre gezip dolaşmış ve üstelik bu Arap delegasyonu ***Hazar Tarhanının*** çok yakın ilgi ve himayesini görmüştür(152). Bütün bunlar **Hazar-Arap** münasebetlerinin **el-Vâsık** döneminde de çok iyi bir durumda olduğunu göstermektedir.

el-Mütevekkil ve Aytak:

el-Vasık'tan sonra ***"Hilâfet"*** makamına, **el-Mutasım**'ın Türk asıllı, son derece dindar, gönlü ve kalbi *"Peygamber sevgisi"* ile dop-dolu eşi **Şuca Hatun** dan doğma **el-Mütevekkil** geçmiştir (847-861)(153). **el-Mütevekkil** devrinde, **Aytak**'ın yıldızı daha da parlamış askerî ve idari sahaladaki yüksek şahsiyetinin gölgesi nerede ise bütün ***"Bağdad"***'ı kaplar bir hale gelmiştir[154]. Değerli tarihçi **et-Taberi**, onun bu heybetli durumunu birkaç cümle ile özetlemiş ve şöyle demiştir:

"فلما ولى المتوكل كان أيتاخ في مرتبته إليه الجيش والمغاربة
والأتراك والموالي والبريد والحجابة ودار الخلافة."

"el-Mütevekkil halife olduğunda, Aytak, ordu ve devletin en zirvesinde ve hilâfet ordularının baş komutanı idi Asıl *"ordu"* ***ayrıca;*** *"el-Mağaribe"*, *"Türkler"* ve ***bütün*** *"Mevâli"* ***birlikleri tamamen ona bağlı idi. Ayrıca*** *"el-Berîd"* ve *"el-Hicabe"* ***bakanlığı onun elinde olduğu gibi, Hilafet sarayı ve Halifenin korunması görevi de ona verilmişti***(155).

---

152 el-Makdisi, ***Ahsenü't-Tekasim,*** s. 360.
153 es-Suyûti, s. 346, el-Hudarî, a.g.e., s. 254.
154 Kitapçı, Z., et-Türk fi ***Müellefât el-Câhız,*** Beyrut, 1972, s. 153.
155 et-Taberi, IX, s. 166.

Görüldüğü gibi, hilâfet makamında her ne kadar **el-Mütevekkil** bulunuyorsa da, devletin askeri ve idari bütün dizginleri **Aytak'ın** elinde idi. Halife ona bir ***"Baba"*** gözü ile bakıyordu. Ayrıca o; ***Mekke*** ve ***Medine*** gibi kutsal şehirlerin valisi ve bir diğer ifade ile buralarda emniyet ve huzurun temin edilmesinden sorumlu tek kimse idi. Nitekim bu ***Hazar Türkü,*** 848 ***yılında*** hac için *Mekke*'ye geldiğinde yer yerinden oynamış bu kutsal şehirlerin bütün camilerinde, minber ve mihraplarda, *Cuma* ve *Bayram* namazı hutbelerinde onun için dualar edilmiştir(156). Ne var ki **el-Mütevekkil** onun bu etkin kişiliğinden korkmuş ve bir suikastla onu öldürtmüştür(849)(157).

Hazar Devlet Adamları Abbâsilerin Hizmetinde:

Gerçekte Abbasî halifeleri ile ***Hazar Hakanları*** arasında başlıyan bu sıcak ve samimi ilişkiler dolayısıyla başta ***Bağdad*** olmak üzere hilâfet şehirlerine yeni bir **Türk akımı** başlamıştır. Bunlar Kafkasya, Hazar yurtlan ve Bulgarlardan geliyorlardı. Mamafih **el-Mercâni,** bu hususlardaki iyimser yorumlarında daha da ileri gitmekte ve Abbasî halifelerinin Hazar Türklerinden binlerce köle celbettiklerini bunlara önce iyi bir dini eğitim verildiği. ***Tefsir, Hadis, Fıkıh*** gibi temel İslâmi ilimler öğretildiği, onların hafız-ı Kur'an olduklarını daha sonra ***Tarih, Şiir, Edebiyat, Coğrafya, Hesab*** vs. gibi akli ilimler öğretildiğini, ayrıca bunların bir çoğunun da devlet işlerinde yüksek mevkilere geldiklerini kaydetmektedir(158).

[156] et-Taberi, IX, s. 167.
[157] Kitapçı, Z., ***et-Türk,*** s. 153, krş. et-Taberî, IX, s. 168 vd.
[158] el-Mercâni, I, s. 31.

Bu şekilde hilâfet merkezine gelen ve İslâm halifesinin çok yakın güven ve itimadını kazanan Hazar Türklerinden birisi de **İshak b. Kundacık** idi. O, Abbasî halifelerinden **el-Mutemid Alellâh** (870-892) zamanında *"emir-orgeneral"* rütbesine kadar yükselmişti. Onun yüksek Hazar Hakanı **Hakan Bek'in** vekili olan **Hakan Kûn-dür'ün** oğlu olduğu rivayet edilmektedir. Çünkü "***kundaç***"; "*kündür*" kelimesinin küçültülmüş şekli idi.

Evet **İshak b. Kündacık, el-Mutemid** devrinin en ulu komutan ve en büyük devlet adamlarından biridir. Devlete olan bu yüksek hizmetlerinden dolayı bir çok defalar kendisine tâc ve hillatlar giderilmiştir. O, aynı zamanda, yaman bir "***okçu***" idi. Şair ve İlim adamlarına iltifat ve iyilikleri ile tanınmıştı. Bu bakımdan devrin büyük şâirlerinden biri olan **el-Buhtürî,** onun şahsına hitaben bir çok medhiyeler yazmış ve bu büyük ***Hazar Türkünü*** göklere çıkarmıştır: Nitekim bir şiirinde **el-Buhtûrî** onun için şöyle demektedir;

"إن يرم أسحق بن كنداجق أرض فكل الصيد في جوف الفراء

قــد ألــبس التاج المعاود لبسه في الحــالتين مملكًا ومزهرًا"

"İshak b. Kündacık, okunu bir yere çevirmeye ve atmaya görsün. Bütün av hayvanları ondan kaçacak delik arar.

Onun başına ululuk tacı konuldu. Bu tâc ona hem idareci ve hem de komutan olarak ne kadarda güzel olmuştur"(159).

[159] el-Mercâni, I, s. 18.

el-Muktedir Billah'ın Elçilik Heyeti ve Hazarlar;

Abbasî Halifelerinden el-Muktedir Billah (908-932) zamanında ***Kafkasya, Hazar;*** yurtları ve ***Bulgarlarla*** olan siyasî ve dini münasebetler bir kere daha pekiştirilmiş ve bu zaten mevcûd olan dostâne münasebetlere yeni bir canlılık kazandırmıştır. Buna çok güzel bir örnek olmak üzere **el-Muktedir**'in bundan önceki bölümlerde çok ayrıntılı bir şekilde izah edildiği gibi, ***Bulgar*** yurtlarına **İbn Fazlan**'ın başkanlığında çok güçlü bir Arap delegasyonu göndermiş olmasıdır. Değerli Abbasî hilafesinin bundan asıl maksadı ise, daha önce başlatılmış olan bu güzel münasebetlerin bundan böyle aynı minval üzere devam etmesini sağlamaktı. Nitekim **İbni Fazlan**'ın seyahat notlarında ***Hazar Türkleri*** hakkında vermiş olduğu kıymetli bilgiler bizim bu görüşlerimizi güçlendirmektedir.

Diğer taraftan **el-Muktedir**'in yakın çevresinde bir çok, ***Hazar Türkü*** bulunuyordu. Bunlardan biride **Abdullah b. Baştu** (Beş Tuğ) **el Hazerî** idi. Baştu: bu değerli Abbasî Halifesi zamanında ***Bulgar Türk Hakanının*** özel temsilcisi olarak bir elçilik heyeti ile birlikte ***Bağdad***'a gelmiş ve **el-Muktedir**'in hizmetine girmiştir. O, belki de **el-Muktedîr**'in nezdinde Hazar Müslümanlarını temsil eden yüksek seviyeli bir kimse idi[160]. **el-Muktedir,** onu üç kere ***Mısır*** valiliğine atamıştır. Bu şekilde **el-Muktedir**'in yakın çevresinde bulunan ***Hazar Türkleri*** arasında **Tekin et-Türki** ile **Bâris** es-Sakâlibi, Türkçe adı ile ***Pars Bulgari***[*] de bulunuyordu. Bu kişiler Hazar ve Kafkas ülkelerini çok iyi bildikleri için, İbn

[160] ***İbn Fazlan, Seyahatnâme,*** s. 24.
[*] *İbn Fazlan genellikle* ***"Bulgar"****dan* ***"Sakâlibe"*** *olarak bahsetmektedir.* ***Bâris*** *ise Türkçe* ***"Pars"*** *adındaki bir yırtıcı hayvan ismidir.*

Fazlan'ın Bulgar yurtlarına olan o meşhur seyahatinde ona yol arkadaşı olmak üzere görevlendirilmişlerdi[161].

Buraya kadar olan açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, ***Emevîler*** devrinde başlayan ***Arap-Hazar*** ilişkileri, ***Abbasîlerin*** gelişme ve yükselme devirlerinde bütün çekiciliği ile devam etmiş ve bu münasebetle bir çok ***Hazar Türkü*** İslâm'ın taht ve baht şehri ***Bağdad***'a gelmişlerdir. Diğer taraftan bütün bu gelişmeler ve dostluk münasebetleri; Hazar Türklerini, ***Yahudileştirme*** yarışına giren ve onların, güçlü ***Abbâsi Hilafeti*** ile ***Bizans devleti*** karşısında iyi bir alternatif olmak üzere hem de bir din ve ırk olarak ***"Yahudi"*** olmayı tercih ettiklerini ileri süren **A.N. Kurat** gibi daha bir nice tarihçilerin bu görüşlerinin ne kadar saçma ve sathî olduğunu ortaya koymaktadır[162].

[161] ***İbn Fazlan, Seyahatnâme,*** s. 24.
[162] Kurat, A.N., a.g.e., s. 36.

VI.
HAZAR HAKANLARININ YAHUDİLİĞİ MESELESİ
VE
BİZANS'TAN KOVULAN YAHUDİLER

Bizanstan Kovulan Yahudiler Hazar Yurtlarında;

Hazar yurtlarında İslâmiyet'in yayılışı ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olan ***Hazar Devleti*** hakkında yaptığımız bu geniş araştırma ve incelemelerden sonra şimdi de konumuz açısından çok önemli olan bir diğer husus üzerinde durmak istiyoruz. O da, ***Türk Hazar Kağanlığına*** yapılan haksızlıklar, daha açık bir ifade ile bu müslümam Hazarları, ***"Yahûdileştirme çabaları"*** ve bu uğurda yapılan ve çoğu halde aslı esası olmayan kasıdlı iddialardır. Bu kabil yazılarda, ne yazık ki Hazar Kağanlığının ***"Müslümanlığı"***, hatta bir dereceye kadar ***Türklüğü*** hiç bir zaman nazar-ı itibara alınmamış, onlara ***"Yahûdileşmiş bir Türk toplumu"*** gözü ile bakılmıştır.

Haddi zatında milâdi IX. asra kadar ***Kafkaslar*** ve hele hele ***Hazar Kağanlığında*** bir ***"Yahudi cemaati"*** ve bugünlerin tabiri ile etkin bir ***'Yahudi Lobisi'***'nden söz etmemiz mümkün değildir. Ne var ki ***İtil nehri*** mansabında kurulan ***Etil şehri,*** Türk Hazar Kağanlığının idâri merkezi olması yanı sıra, ***parlak*** ve ***zengin*** bir ticâret şehri haline geldikten sonra, buraya da diğer yabancı insanlar gibi bir kısım ***Yahudiler*** de gelip yerleşmişlerdir. Büyük *İslâm Halifesi* **Harun er Reşid** zamanında (786-809) artık kendilerinden bahsedilen bu ***Yahudilerin***[162] daha önceleri buraya gelip yerleşen diğer

---

[162] el-Mesûdi, I, s. 178.

Arap, Rus, hattâ ***Bulgar*** ve ***Harzem Türkleri*** gibi, tüccarlar sınıfından olması gerekmekkedir.

Ancak, ***Hazar Kağanlığına*** asıl ***Yahudi göçü*** hicri (332/943) senesinde olmuştur. Zira, *Bizans İmparatoru* **Ermanos**, İstanbuldaki ***"Yahudiler"***in, kim olursa olsun kesin bir şekilde ***"Hristiyan olmalarını"*** istemiş, aksi halde bunların kendi ülkesinden, defolup gitmeleri, yoksa boyunlarının vurdurulacağını bildirmiştir. İşte onun bu zulmünden korkan ***Yahudiler,*** kendileri için sığınacak hiç bir ülke bulamamış ve en sonunda Müslüman ***Hazar Kağanlığına*** sığınma mecburiyetinde kalmışlardır. Bu da Müslüman Hazar Hakanlarının diğer kutsal dinler ve bu dinlerin mensuplarına karşı çok geniş bir hoş görü ve dini tolerans sahibi olduklarını göstermektedir. Bu bakımdan onların daha sonraları büyük bir cihan imparatorluğu kurmuş olan ***Osmanlı Türkleri*** ile bu dini tolerans ve hoş görü bakımından büyük bir benzerlik içinde oldukları görülmektedir.

Zira, **İspanya'**dan koğulan ***Yahudileri,*** Osmanlı Sultanlarının kendi topraklarına getirip yerleştirmelerinden, asırlarca önce, ***Hazar Hakanları,*** Bizans İmparatorluğunun zulüm ve ağır baskısından kaçıp kurtulmak isteyen Yahudileri de kendi ülkelerine gelip sığınmalarına müsade etmişlerdir. Diğer ecnebi unsurlar gibi ***Yahudilerde*** burada, memleketin her türlü ticari ve ekonomik nimetlerinden yararlanarak tam bir serbestlik içinde müreffeh bir hayat yaşamışlardır.

Hazar Yurtlarındaki Yahudi Lobisi'nin Faaliyetleri:

Evet bu şekilde milâdi X. asrın ilk yarısında Hazar ülkesine gelen bu ***Yahudiler'***in çok kalabalık bir kitle olduğu da zannedilmemelidir. Her ne kadar **Ş. Kuzgun,** bu

konularda yaptığı geniş araştırmalarında hem de çok mübaleğalı bir şekilde bunların sayılarını kitle nüfusunun % 30 veya % 20'lere ulaştığını, iddia etmekte ise de[163] bunlar aşırı mübaleğadan da öte gülünç iddialardır. Çünkü muasır İslâm Coğrafyacılarının hepsi, başta **el-Hamevi** olmak üzere bunların ısrarla sayılarının sadece ve yalnız 4.000 kişi olduğunu rivayet etmektedir[164]. Çünkü değil **el-Hamevi, el-Istahari** gibi daha bir çok İslâm Coğrafyacısının hem de defalarca ***"bu toplumda en az grubu olan Yahudilerdir"*** demeleri, bu gerçeği bütünüyle ortaya koymaktadır. Nitekim Müslüman coğrafyacılar ortak bir dille aynen şöyle demişlerdir:

"والخزر مسلمون ونصارى ويهود وفيهم عبدة أوثان وأقل

الفرق اليهود وأكثرهم المسلمون والنصارى."

"Hazarlar arasında *Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler* ***vardır. Ayrıca*** *putperestler (Şamanist Türkler)* ***de bulunur. Ne var ki bunların en azı*** *Yahudiler* ***ve en çoğu ise*** *Müslüman* ***ve*** *Hıristiyanlardır"*[165].

Ne var ki, doğuştan tüccar olan ***Yahûdi*** zekâsı, ***"Musevîlik"*** dini ile birleşmiş ve onlar bir ticâret şehri olan ***Etil***'de kısa zamanda müreffeh bir toplum haline gelmişlerdir. Zengin ***"Yahudi varlığı"*** bununla da yetinmemiş ***Hazar Türk Kağanlığı*** ve Türk aristokrat çevrelerine yaklaşmak istemiş ve en sonunda yüksek Hazar Hakanlığının koruyucu şemsiyesi altına girmeye muvaffak olmuşlardır[166]. Temel İslâmi kaynaklar başta **el-Mesudi'**nin ***"Hazar Hakanlarının Yahu-***

---

[163] Kuzgun, Ş., a.g.e., s. III.

[164] el-Hamevi, II, s. 368, İbn Havkal, s. 325, el-Istahari, s. 217.

[165] el-Istahari, s. 108, el-Hamevi, II, s. 368, İbn Havkal, s. 327.

[166] el-Mesûdi, I, s. 178.

dileşmesi" ile ilgili rivayetlerinin bize göre izahı bu olmalıdır.

Temel kaynaklardaki bu kabil rivayetlerin bir başka sebebi daha vardır. O da, bundan önceki sayfalarda da dile getirildiği gibi, zaten küçük bir grup olan bu ***Yahudilerin*** yardımcı veya ***"Halife Hakan"*** başkanlığında toplanan meclise yani yüksek Hazar Hakanlığı nezdindeki ***"temsilciliğe"*** kendilerinden bir aday seçmemeleri ve Yahudi toplumunu yüksek Hazar Hakanlığı katında, Hakanın yakın çevresinden bir ***İkinci Hakan*** *"Bilge Yezir"* tarafından temsilciliğinin kabul edilmiş olmasıdır.

İşte temel coğrafi kaynakların sanki ittifak edercesine Hazar Hakanlarının ***"Yahudileştiklerini"*** söylemeleri bundandır. Daha açık bir ifade ile ***Hazar Hakanlarının*** onlara, hiçbir kraldan beklemedikleri bir şekilde ilgi göstermeleri, yardım ve iyiliklerde bulunmaları onlara barınacakları bir yurt vermeleri, bundan da öte ***İkinci Hakanın,*** yüksek Hazar Hakanlığı nezdinde onları temsil etmiş olmasıdır. Yoksa bu rivayetler ***Hazar Hakanlarının*** fiili manada ***"Yahudileştiği" ve Yahudiliği bir yaşayış tarzı haline getirmeleri*** anlamında değildir. Zira bir ***Hazar Hakanının,*** hakanlığa ait Türk örf, adet, anane, gelenek, görenek, hatta bütün devlet protokolünü bırakarak tam bir ***"Yahudi"*** gibi yaşamaya kalkışması insan havsalasının kabul edeceği bir şey değildir.

Bu rivayetler, ***Hazar Hanının*** şüphesiz ***"din"*** olarakta ***"Müseviliği"*** seçtiği anlamına da gelmemelidir. Zaten ***"Musevilik"*** bütün tarih boyunca sâdece ve yalnız **Yahudilerin** ihtiras ve emellerine hizmet eden ***"milli bir din"*** olmuş ve ***Yahudilerin*** dışında hiç bir yabancının, ***Hıristiyanlık*** ve ***Müslümanlığın*** aksine bu dine girmelerine müsâde edilmemiştir. Tarihin bu hükmü, şüphesiz ***Hazar Hanları*** içinde geçerli bir hükümdür. Zira bunlar nasıl ***"Mûsevî" Hazar Hakanlarıdır*** ki? ***"Museviliği"*** kabul etmelerinden sonra onların dini hayatlarında, imanlarının gereği, ibadet ve yaşayış tarzı vs. hiçbir değişiklik olmadığı gibi, onların fiili olarak ***"Mûsevi"*** olduklarına dair bir işaret ve iman alameti de yoktur. Kaynaklarda bu hususlarda hiçbir ***"olay"*** zikredilmediği gibi, onların ***"Mûsevi"*** olduklarına dair hiçbir ***"olay"*** veya buna sebep olan kişinin ***"adı"*** da zikredilmemiştir. Bunun tam aksine, İslâmi kaynaklarda ***Hazar Hakanlarının*** çeşitli zamanlarda ***"Müslümanlığı kabul ettiklerini"*** gösteren bir ***"çok olay"*** ve ***"rivâyetler"*** bulunmaktadır.

Mâmâfih, büyük İslâm Coğrafyacılarının başta **el-Hamevî** olmak üzere görüşleri de bu doğrultudadır. **el-Mesûdi**'nin bir ***Hazar Hakanı*** için ***"Musevi dinine girdi"*** demesi beklenirken ***"Hazar Hanı Yahudileşti"*** demesi, bu kelimeleri seçerek kullandığını göstermektedir(167). Zira bir kişinin ***"Yahûdileşmesi"*** ile ***"Mûsevî dinine girmesi"*** ayrı ayrı şeylerdir. İşte bu basit olay, bizim kanaatimize göre; bir bardak suda kopartılmak istenen fırtına, daha açık bir ifâde ile, Hazarları ***"Yahudileştirme çabalarının"*** esâsını teşkil etmektedir. Oysa: asıl mesele, bizim bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğumuz gibi; bir ***Hazar Hanının,*** Yahudilerin tesiri altında kalarak, *Etil'*deki Yahudi grubunun; Yüksek Hazar Kağanlığı nezdinde ***"temsilciliklerini"*** kabul etmesi keyfiyetinden başka bir şey değildir.

Diğer taraftan; zaten 4.000 kişiyi geçmeyen bir ***"Yahudi toplumu"*** ve onların ***"Yahudiliğe"*** özendirmesi sonucu bir

[167] el-Hamevi, II, s. 368.

Hazar Hanının "*Musevîlik*" dinine girmiş olması dahi, Hazar Türklerinin o günkü toplum yapısı bakımından bir mânâ İfâde etmediği gibi, hatta bu "***Yahudi***"lerden şayet bazılarının idarî kademelerde boy göstermelerinin dahi hiç bir önemi ve kıymeti yoktur. Bu adetâ koca ***Hazar Denizinin;*** içine dökülen bir bardak siyah mürekkebin, onun rengini değiştireceğini iddia etmek gibi garip bir şeydir.

Hazar Türklerini Yahûdileştirme Yarışı:

Hakikat-ı halde gerçek durum bu olmasına rağmen, İslâm Coğrafyacılarının, bu konulardaki ulu orta beyanlarına[168], takılıp kalan ve onlara, kelimenin tam anlamı ile ***"mal bulmuş mağribi"*** gibi sahip çıkan bir kısım ecnebi yazarlar, preyi deve yaparcasına bu işi büyütmüşler, değil bir iki üst seviyeli Hazar yetkilisini belki bütün Hazar Türklüğünü büyük bir tehalükle "***Yahûdileştirme***" yarışına girişmişlerdir. Evet bu yönde yapılan yayınlar ve bazı yazarlar, konuyu öylesine saptırmışlardır ki, onların bu ulu orta zırvaları karşısında, insanın asıl gerçeği iddia etmesi dahi zorlaşmaktadır.

Bu yazarlara göre Hazarların aristokrat sınıfı: "***Kağanları, Beyleri, Hanları,*** hulasa "***Saray Erkân***" ve daha bir çok kişi, güya İslâm dininden "***irtidâd***" ederek tamamen bu "***Musevîlik***" dinine girmişlerdir. Hazar Türkleri ve Türk aristokrasisini "***Müsevîleştirmede***" o kadar ileri gidilmiştirki onlar; ***Hazar Hakanları*** ve onların İslâmi icraatları, Abbasi Halifeleri ile olan samimi ilişkilerini bir kalemde inkâr etmişler ve ***Hazar Hakanının*** Müslümanlığının çok fazla sürmediğini ve Müslüman Arapların buralardan çekilip gitmelerinden sonra onunda "***Musevîlik***" dinine girdiklerini söy-

[168] Mesela bunlardan biri olan el-Bekri, bkz. ***El-Mesâlik vel-Memâlik,*** s. 456.

lemişlerdir. Hatta bundan da öte onlar; konuyu başka, başka yönlere çekerek üç yüz senelik ***"Hazar Kağanlığını"*** nerede ise bir "***Yahudi Devleti***" olduğunu iddia etmek cesaret ve bedbahtlığına düşmüşlerdir[169].

Bu bedbaht yazarların, bir kısmının ***"Yahudi asıllı"*** olmaları ayrıca üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Hatta bu ücretli Yahudi asıllı yazarlardan biri olan **M.D. Dunlop** bu konuda sözüm ona "***The History of the Jewish Khazars;*** **Yahudi Hazarların Tarihi"** adında sözde çok ilmi bir kitap yazmıştır. Bu ***Yahudi Yazar*** kitabında; *değil Hazar Kağanlarını belki bütün Hazarları, Türk olmak şöyle dursun bir Yahudi olarak takdim etmiş, onların gerçek ırkı hüviyetlerini izah etmekten kaçındığı gibi bir etnik terim olarak Türk kelimesini kullanmaktan bile sinsice çekinmiştir*[170].

Hazarları Yahûdileştirmede Türk İlim Adamları:

Mâmâfih **Ş. Kuzgun**'un; hem de çok büyük bir iyimserlikle yaklaştığı ecnebi yazarların bu aşırı, *Hayır*! bize göre tortu niteliğindeki sözüm ona görüşlerine, makul bir yorum bulmak için bir hayli zorlandığı belki de yorulduğu görülmektedir[171]. Bu arada hemen şunu ifade edelim ki; *Hazar Hakanı* **Yusuf'un; Hasday b. Şabrûta** yazdığı mektubun doğruluğu hâlâ, münakaşa konusu olduğu gibi, bütün Hazar

[169] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Artamanov, M., ***The History of the Hazars,*** Leningrad, 1962, Soloman G., A ***History of the Jews,*** Philedelphia, 1952, Koestler, A. ***The Therteenth Tribe,*** Newyork, 1976, Kutschera, H.F., ***Die Chasraren,*** Wien, 1910, Milman, H.H., ***The History of the Jews,*** Lodon, 1863, Karaşemsi, R.S., ***Hazar Türkleri Avrupa Devleti,*** İstanbul, 1934, s. 22.

[170] Dunlop, M.D., ***The History of the Jewish Hazars,*** Princeton, 1967.

[171] *Bu konularda geniş bilgi ve lüzumsuz izahlar için bkz.* Kuzgun, Ş., a.g.e., s. 96, 112.

Hakanlarının *"Mûsevîliği"* için, ciddi bir delil olarak kabul edilmesi de yeterli değildir.

Bu cümleden olmak üzere bizim burada zikredebileceğimiz bir diğer tarihçimizde **A.N. Kurattır.** Ne var ki bu değerli tarihçimizin de bu kasıdlı yayın ve yazarların aşırı bir şekilde tesiri altında kaldığı müşahede edilmektedir. Onların bu nasipsiz beyanlarına karşı, makul ve mantıklı bir izah tarzı bulmak için kendini bir hayli zorlayan bu değerli tarihçimiz şu mesnetsiz yorumda bulunmuştur;

"Hazarların üst tabakasının Musevîliği kabul ederken siyâsi mülâhaza ile hareket etmiş olmaları da mümkündür. Komşuları olan Bizans'ın "Hıristiyan" ve diğer bir büyük komşusu olan Abbasî Hilâfetinin "Müslümanlığı" karşısında, Hazar beyleri, büyük dinlerden üçüncüsü olan "Museviliği" benimsemekle Bizans ve Abbasilerin siyasi nüfuzlarından uzak kalacaklarını düşünmüş olmaları mümkündür"[172].

Eğer bu mantık doğru olsaydı, **Hazar Kağanlarının** sayıları 4.000'i geçmeyen Yahudi toplumu ve onların sözüm ona, özünü çoktan kaybetmiş ve bâtıl bir din olan *"Musevîliğe"* yönelecekleri yerde, Bizans imparatorluğunun karşısında, o çağların en güçlü imparatorluğu olan dinamik *Abbasî Hilâfetinin* yanında yerlerini almaları gerekirdi. Nitekim *Hazar Kağanları* da siyâsî ve hele hele dinî tercihlerini buna göre yapmışlar *"Abbasi Halifeleri"* ile dini ve sosyal ilişkilerini geliştirme yoluna gitmişler ve *"Sıhriyeti bağları kurmayı"* bunun için etkin bir vasıta olarak kullanmışlardır.

Zira bu cümleden olmak üzere bir taraftan soylu Hazar Hâtunları hilâfet saraylarına intisab ettiği gibi, diğer taraftan pek çok *Hazar genci,* hilafet ordusundaki şerefli yerlerini almış ve Hilâfet ordusunda özel *Hazar birlikleri* oluşmuştur. Hazarlardan bu devirlerde yine bir çok devlet adamı ve üstün subay, komutan yetişmiştir. Nitekim **İshak b. Kündacık** kendi devrinin Hazar asıllı en büyük komutanı olduğu gibi **Abdullah Baştuğ el-Hazeri** ise, isminden de anlaşıldığı gibi Abbasi Halifesi **el-Muktedir Billah**'ın *"baş veziri"* idi.

[172] Kurat, A. N., a.g.e., s. 36.

Zaten bu devirlerde *Hazar Türkleri,* Aristokrat Hazarlarda dahil pek çok kimse Müslüman olmuşlardır. Sadece Etil şehrindeki Müslümanların ilk devirlerde askeri manada sayılarının 10.000 kişi ve sivil olarak bundan kat kat fazla olduğu ve yine bu şehirdeki camilerin sayılarının 30'u geçtiği bildirilmektedir[173]. Daha sonraki yıllarda İslâm dininin bütün Hazar yurtlarında çok süratli bir şekilde yayıldığı ve Müslümanların sayılarının yüz binlere ulaştığı gibi, camilerin sayıları da artmış ve bütün Hazar şehirleri, bu yüce mâbedlerle süslenmiştir. Bütün bunlar, Hazarlar arasında *İslam dininin* birinci derecede etkin, güçlü ve çok yaygın bir din olduğu ve artık onun müesseseleştiğini göstermektedir. Ayrıca İslâm dünyasında ilk paralı İslami cihad ordusunu kuranlarda *Hazar Hakanları*dır.

Ne yazık ki **A.N. Kurat**'ın düştüğü bu çelişki burada isimlerini zikretmek lüzumunu duymadığımız **O. Turan**[174] *İ. Kafesoğlu*[175], *Z.V. Toğan*[176] gibi daha bir çok değerli *Türk tarihçileri* içinde geçerlidir. Onların bu konulardaki son derece teslimiyetçi ve batılı yazarların Hazar Türklerini

[173] el-Hamevi, II. s. 368.
[174] Turan, O., a.g.e., I, s. 153.
[175] Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 152, 153.
[176] Togan, Z.V., *Giriş*, s. 71.

"Yahûdileştirmedeki" yarışlarının en ön safında yer almaları ve bunun için iddia ettikleri tutarsız sağlam bir dayanaktan yoksun görüşlerini buraya aktarmak ve geniş münakaşalar yapmak ancak bu kitabın konusunu dağıtmak olur.

Ne var ki, *Hazar Hanları*'nın *"**Müseviliği**" nasıl bir ortamda kabul ettikleri ve buna kimlerin öncülük ettiği, hangi haham başının buna emeği geçtiği ve büyük olayın, varsa merasimin hangi tarihte ve nerede olduğu hakkında, bunu iddia edenler şimdiye kadar hiçbir bilgi vermemişlerdir. Bu nasıl Mûsevi Hazar hanlarıdırki, kendileri "**Musevi**" oldukları halde ülkelerinde kendi dinlerinin yerine İslâm Dininin yayılmasını bütün gayretleri ile teşvik etmişler ve sayıları on binlerle ifade edilen "**Erîsiyye**" denilen gaza ve cihad orduları kurmuşlardır.*

Evet, kim ne derse desin; Türk Hazar Kağanlığında bir sığıntı hâlinde yaşayan bu küçük ***"Yahudi grubunu"***, birinci sınıf *"bir varlık"* olarak göstermek ve *Hazar Türk Kağanlığına* bir ***"Hazar Yahudi Devleti"*** ve *Hazar Türklerine, **Hazar Yahûdileri*** görüntüsü vermek ilimden öte bir insafsızlık ve bir tarih sefaletinden başka bir şey değildir.

Hazarların Müslümanlığının Genel Bir Bakış:

Buraya kadar olan açıklamalarımızda Türk Hazar yurtlarında ilk defa İslâmiyetin nasıl yayıldığı, Hazarların Müslüman olmaları, onların sosyal ve dini hayatları üzerinde durulmuş ve temel kaynakların bu konulardaki rivayetleri değerlendirilerek konu bir bütün hâlinde okuyucuların takdirine sunulmuştur. Bizim bu araştırmalarımızdan da anlaşıldığı gibi, ***Hazarlar***, ilk devirlerde Müslüman olmuş ve Kafkaslarda uzun asırlar hem ***Türklüğün*** hem de İslâmiyetin bekçiliğini yapmış şerefli bir Türk boyudur.

Ne yazık ki Hazar'ların Müslümanlığı ne yabancı ve ne de kendi tarihçilerimiz tarafından hiç bir zaman ciddiye alınmamış, Kafkasların bu kartal yaratılışlı Müslüman bekçileri. ***Hıristiyan ve Yahudi*** karışımı bir toplum olarak kabul edilmiştir. Hazarların Müslümanlığını çok basit bir olay olarak gören ve hiç bir zaman inandırıcı bulmayan **W. Barthold**'a göre; ***"İslâmiyet Hazar memleketlerinde hiç bir zaman hakim bir din olmamıştır"***[(177)]. Rus asıllı yazar, bu yüzeysel ve son derece basit görüşlerine devam etmekte ve kendini haklı göstermek için şu garip iddialarda bulunmaktadır;

"Hazarların İslâmiyeti kabul etmeleri hakkındaki rivayetler, şüphesiz doğru olmayan *(bir kısım)* ***dedikodulardan çıkmıştır(!) Çünkü Hazar Hakan, ve Hazar aristokrasisi tarafından*** (M.S. VIII. asır) ***Harun er-Reşîd devrinde kabul edilen Yahûdilik dini, bu hadiselerden sonra da devam etmiş, yani Hazar devletinin yıkılışına kadar Musevîlik, Hazarların devlet dini olarak kalmıştır"***[(178)].

Evet. Hazar Kağanlığının Müslümanlığını, ***"bir dedikodu"*** dan, ibaret saymak Batılı yazarların ***"Türklük"*** ve ***"İslâmın"*** özüne tealluk eden meselelerde ne kadar acımasız ve tarihi realiteleri tersyüz edecek kadar insafsız olduklarını ortaya koymakta, onların acımasız ve bir o kadar da çirkin suratlarını bütün vahşiliği ile gözler önüne sermektedir. Zira ***W. Barthold***'u kızdıran asıl mesele, Hazarların Müslümanlığı değil, Kafkasları yurt edinme yarışında kendini gösteren ***"Hıristiyan-İslâm"*** çatışmasını burada da ***İslâmiyet***'in ka-

---

[177] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler***, s. 87.
[178] Barthold, W., a.g.e., s. 86.

zanması ve buraların kıyamete kadar bir Hıristiyan yurdu olması şansını kaybetmesidir. *Barthold*'un sinsice İslâmiyet ve Türklüğün Hazar yurtlarında dibini oymaya çalışmasının asıl sebebi de budur.

Nitekim, Çindeki büyük ***Moğol Kağanlarını,*** Hıristiyan yapmak için sonsuz bir hırsa kapılan ve siyah cübbesi ile Avrupadan kalkarak Çin'in yolunu tutan ve bu arada ***Volga Nehri*** boylarından geçen (XIII.yy.) **A.W.Rubruck** da bu bölgelerde ***Hıristiyanlığın, İslâm*** karşısındaki hâkimiyetini kesin bir şekilde kaybettiğini görünce öfkesinden âdeta çatlıyacak bir hâle gelmiş ve bağırırcasına şöyle demiştir;

"Hangi Şeytanın, Muhammed'in şeriatını buralara kadar nasıl getirdiği ve yaydığına insan hayret içinde kalıyor!"[179].

Ne var ki; ***Hazar Hakanı*** ve Hazar aristokratlarının "Musevilik" dinine girdiğini iddia edenler, onların; ***Yahudiliğin*** Hazar yurtlarında yayılması yolunda hiç bir gayret ve faaliyet içinde olmadıklarını göreceklerdir. Zira temel kaynaklarda, bir kısım yazarlar tarafından ısrarla ***Yahûdileştiği*** vurgulanan bu Hazar Kağanlarının, Türk Hazar boyları arasında ***"Musevîliğin"*** yaygın bir din olması yolundaki faaliyetleri ile ilgili hiç bir rivayet yoktur.

Eğer ***Hazar Kağanlığı,*** bu kasıdlı kara görüşlü yazarların iddia ettikleri gibi ***"Musevîliği"*** bir ***"din"*** olarak kabul etmiş olsaydı, Kağanlarına çok bağlı olan ve onun ilahi menşeine inanan ***Hazar Türkleri*** de, kısa zamanda ve çok yaygın bir şekilde ***"Musevîliğe'*** girmiş olurlardı. Ne ilginçtir ki Hazar Kağanı, bütün samimiyeti ile Müslüman olduğu gibi,

[179] Yakuboskiy, A., Yu., a.g.e., s. 13.

onu takiben bütün saray halkı ve yakın akrabaları, Hazar aristokratları hatta bütün ***Etil şehri*** kısa bir zamanda Müslüman oluvermişlerdir[180].

Mâmâfih değil ***Hazarlar*** bütün Türkler'in Müslümanlığı olayını çok genel ifâde ve bir paragraf içinde ele alan **Z.V. Togan** da[181] ***Hazar Hakanları*** ve onların şahsında Hazarların Müslümanlığı konusunca **W. Barthold**'tan hiçte geri kalmamaktadır. Barthold'un bu konudaki görüşlerini kendine has ifadelerle tekrar eden **Togan** aynen şöyle demektedir; ***"Hazar Hakanının İslâmiyeti kabulü geçici bir siyasi tedbirden ibaret kalmıştır"***[182]. Togan'ın ***"geçici siyasi tedbir"*** olarak nitelendirdiği olay İse: Hazar Hakanının gerçek manada değil, Arapların elinden yakasını kurtarmak için Müslüman olduğu ve onlar buralardan çekip gidince onunda Müslümanlıktan vazgeçmesidir. **Togan**'a göre Hazar Türkleri de böyledir.

Zira; IX. asrın başlarından itibaren ***"Musevilik"*** devletin resmi dini mahiyetini alıncaya kadar Hazarlar bilhassa ***"Hıristiyanlık"***'la, ***"Musevilik*** arasında sallanıp kalmışlar"[183]. Ne yazık ki Hazarların Müslümanlığı hakkında ***Kafesoğlunun*** fikirleride tam bir belirsizlik içindedir. Ona göre ***"Hazar Hakânı zorla Müslüman olmuş ve az sonra yine eski dinine dönmüşür"***[184]. Ne var ki bu değerli tarihçilerimizin açıklamaları şayet doğru olarak kabul edilirse; bizim

[180] el-Kufi, II, s. 291, Krş. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları***, s. ?

[181] Togan, Z.V., Giriş, s. 76.

[182] Togan, Z.V., İA., V/I, s. 398.

[183] Togan, Z.V., İA., V/I, Krş, ay.m., ***Giriş***, s. 102.

[184] Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 119.

Hazarlar arasında İslâm Dininin yayılışı, sosyal ve idari sistemin İslâmi özellikleri ve yeni cihad ordusunun kuruluşu ile ilgili olarak yaptığımız bunca sayfalar dolusu açıklamaların hiçbir ilmi değeri yok demektir.

Görüldüğü gibi **Togan** ***Hazar Hakanları*** kadar, Hazar Türk boylarının Allah'ın hidayetine koşmaları ve on binlerce ***Hazar Türkünün*** Müslüman olmasını bir türlü kabul edememektedir. Sanki başta ***Etil şehri*** olmak üzere ***Semender Saksın*** ve ***Burtaş*** gibi Hazar şehirlerini ***cami, mescid*** ve ***Kur'an okulları*** ile süsleyen bu ***Hazarlar*** değildi? Bunlar bize göre müdafaası çok zor ve bir dereceye kadar aslı esası olmayan yüzeysel görüşlerdir.

Diğer taraftan ***Hazar Türkleri***'nin bu erken devirlerde Müslüman olmaları, ***İslâm dini***'nin bu bölgedeki büyüme ve gelişmesinde çok hayırlı bir faktör olmuştur. Zira, ***Kafkaslarda*** hiç bir direnme ile karşılaşmayan ve çok köklü bir şekilde yayılan ***İslâm dini,*** *"Kuzey Ticâret Yolu"* ve *"İtil nehri"* vasıtasıyla daha yukarılara tırmanma fırsatı bulmuş ve buralarda o: kendine has ilahi feyzi ve nuru, buna gönül veren Müslüman âlim ve Tanrı kullarının tebliğ ve irşad faaliyetleri ile yerli halk arasında çak büyük bir kabule mazhar olmuştur.

Hemen şunu itiraf edelim ki, siz Hazarların Müslümanlığını inkar ederseniz, ***Burtaşlar, Bulgarlar*** ve ***Başkurtların*** Müslümanlığını kabul etmeniz mümkün değildir. Çünkü biri diğerine giden ilâhi hidayet yolunu açmıştır. Üstelik bu erken devirlerde Hazarların Müslüman olmaları ve buralarda güçlü bir ***"İslâm devleti"*** kurmaları ***Kafkasları*** bir ***Hıristiyan ülkesi*** olmasının kıyamete kadar önünü kesmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

BURTAŞ TÜRK'LERİ ARASINDA İSLÂMİYET

I.
İSLÂM DİNİ'NİN BURTAŞLAR ARASINDA YAYILMASI

Burtaşlar Kimlerdir?

Burtaşlar, Hazar ülkesinde, Hazarların hakimiyet sınırları içinde yaşayan ve ***Hazar devletini*** oluşturan temel ***Türk kavimlerinden*** biridir. Dini ananeler onların da soyunun diğer bir çok Türk boyları gibi, **Hz. Nuh**'un oğlu **Yâfes**'in yedi evladından biri olan **Kamari**'den geldiğini bildirmişlerdir[1]. ***Burtaş***'ların ***Hazarlarla*** ismini duyurdukları, İslâmi devirlerden önce ve sonra onlarla beraber yaşadıkları, yine Hazarlarla birlikte ***Don, Volga nehirleri*** boylarına gelmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Burtaşlar; Kuzey ülkelerinin derinliklerinden kopup gelen, Hazarların başkenti ***Etil***'e oradan da ***Hazar denizine*** ulaşan ***İtil nehrinin*** yukarı mecrasında ve bu nehrin çok önemli kollarından biri olan ***Burtaş nehrinin*** iki tarafındaki vadileri yurt tutmuşlardır. Buralar daha sonraları ***Burtaş ülkesi*** olarak anılmıştır. **El-Istahri, *onlarla Hazarlar arasında başka bir kavmin bulunmadığını zikretmiştir***[2]. Diğer bir İslâm Coğrafyacısı olan Ebü'l-Fida ise;

"ولبرطاس مجالات كثيرة على نهر اتل الذي في شرقيهم وجنوبهم."

---

[1] Mucmelü't-Tevarik, s. 97, Şeşen, R., a.g.e., s. 30.
[2] el-Istahri, s. 221, el-Mesudi, s. 181, el-Hamevi, I, s. 384.

"Burtaşlar'ın İtil nehrinin doğu ve güneyinde çok geniş bölgelerde at koşturduklarını bildirmiş, dolaysıyla bu geniş bölgelerin onların yurdu olduğunu vurgulamıştır"[3].

Burtaş bölgesi, ormanlarla kaplı yeşillik, hayvancılığa son derece elverişli bir bölge olup, ***Harzem***'e kadar yayılmaktadır. ***Burtaş***, bir kavmin adı, bir bölge olduğu gibi, aynı zamanda bir ***"şehrin"*** adıdır ve ***Burtaş şehri*** onların ***başkentidir***[4]. Temel coğrafi kaynaklarda ***Burtaşlar***'ın ittifakla bir ***"Türk kavmi"*** olduğu bildirilmektedir. Onlar İslâm coğrafyacıları tarafından, genellikle; ***cesur, kahraman, güzel yüzlü, hoş görünüşlü, beyaz tenli, cüsseli, yiğit kişiler olarak kaydedilmişlerdir***[5].

Ne var ki bunlardan **İbn Ruste**'nin çok ayrı bir yeri vardır. O kalemini çok daha cömert kullanmış, ***Burtaş***'lar ve onların İslâmdan önceki sosyal ve dini yaşayışları hakkında bizlere çok özlü bilgiler vermiş ve şöyle demiştir:

وبلاد برداس بين الخزر وبين بلكار وهم في طاعة ملك الخزر
ويخرج منها عشرة آلاف فارس وليس لهم رئيس يضبطهم ويجوز
حكمه فيهم في كل محلة منهم شيخ أو اثنان يتحاكمون إليه فيما يقع
فيهم إلا أنهم في الاصل مقيمون على طاعة ملك الخزر."

"Burtaş ülkesi *Hazarlarla Bulgarlar* ***arasında bir yerdedir. Onlar Hazar Hakanına bağlıdırlar ve on bin süvarileri vardır. Onları bir araya getiren ve aralarında sözü geçerli bir*** *"Beyleri"* ***yoktur. Ne var ki her yerleşim biriminde bir ve-***

[3] Ebu'l-Fidâ İsmail b. Muhammed, ***Takvimü'l-Büldân***, Paris, 1840, s. 204.
[4] el-Mağribi, s. 205, el-Hamevi, I, s. 384.
[5] el-Mervezi, s. 21, İbn Rusteh, s. 139, Gerdezi, s. 273.

ya iki yaşlı kimse bulunur ve onlar aralarındaki anlaşmazlıkları halletmek için bu yaşlılara baş vururlar ve gerçekte ise Hazar Hakanının idaresi altında yaşarlar. Onların ülkeleri geniştir, ormanlar arasında otururlar. Ayrıca *Bulgar ve Peçeneklere* ***yağma ve akın yapmaktan da geri kalmazlar. Zira kahraman ve cesur kişilerdir. İçlerinden biri, diğerine haksızlık, zulm eder veya onu yaralarsa, yaralanan veya haksızlığa uğraşan kişi intikamını almadıkça aralarında bir birlik olmadığı gibi bir barış yapmaları da mümkün değildir"***[6].

Burtaş'larda İslâmiyet'ten önce diğer bir çok Türk boyları gibi, ***Gök-Tanrı*** dinine bağlı idiler. Kaynaklarda onların dini inanç ve yaşayışları hakkında bizlere özlü bilgiler verilmiş ve şöyle denilmiştir: "وديتهم شبيه بدين الغزية." ***Onlar Oğuz'ların dinine benzer bir dine sahiptirler"***[7]. Bu onların yukarda da ifade edildiği gibi ***"Geleneksel-Gök Türk Tanrı"*** dini bir manada ***Şamanizme*** bağlı bir kavim olduklarını göstermektedir. Yine onların söz konusu kaynaklarda bu câhiliye devri yani İslâm önceki devirlerde bazılarının ölülerini yaktıklarını bazılarının ise gömdükleri bildirilmiştir.

Burtaşlar Hazarlar'ın aksine bu devirlerde ağaçlık, ormanlık, çok verimli bir bölgede yaşamışlardır. Ne var ki onlar, ekonomik refah bakımından varlıklı, zengin bir kavim olmalarına rağmen, ***Bulgar ve Peçenek Türklerine*** yağma yapmak baskın ve akınlarda bulunmaktan hiçbir zaman geri kalmamışladır[8].

[6] İbn Rusteh, s. 139.
[7] el-Mervezi, s. 21, Gerdezi, s. 273.
[8] el-Mervezi, s. 21, İbn Rusteh, s. 139, Gerdezi, s. 273.

Bununla beraber kaynaklardan öğrendiğimize göre; onların başında bir *"Bey"* veya *"Han"* yoktu. Aralarındaki anlaşmazlık ve büyük olaylarda, her bir kasaba ve köylerde hakemlik yapan yaşlı, sözü dinlenir kişiler bulunur ve onların verdikleri karara göre hareket ederlerdi. Onlar bu manada kendilerini mukaddes yüksek ***Hazar Hakanlığına*** bağlı bilmişler ve onun tebeası olarak yaşamışlardır[9]. Ba bakımdan ***Burtaşlarla Hazarlar*** arasında hiçbir kargaşa ve karışıklık olmamıştır.

Burtaşlar ve İslâmiyet:

Hazarların çok güçlü bir devlet olduğu ve İslâm dininin onlar sayesinde Kafkasya'da altın devrini yaşadığı VIII. IX. ve X. asırlarda ***Burtaşlar***; Hazar Türk devletinin sınırları içinde ve bu devletin en güçlü, en dinamik temel unsurlarından birini oluşturuyorlardı.

İslâm dini'nin ilahi ışıkları, Hazar'ların başkenti ***Etil şehrinden,*** bütün diğer Hazar şehirlerine, bu arada İtil nehrinin yukarı mecrasındaki ülkelere ve buralarda yaşayan kavim ve kabilelere ulaştığında, bundan ***Burtaş nehri*** vadisinde yaşayan ***Burtaşlar*** da nasibini almış ve onların hepsi, fazla bir direnme göstermeden Müslüman olmuşlardır. Nitekim İslâm coğrafyacıları ***Burtaşlar***'ın bize Müslüman olduklarını müjdelemekte adeta yarış etmişlerdir. Onlar bu konuda sanki ittifak etmişçesine şu bilgileri vermişlerdir;

"وبرطاس اسم للّناحية والمدينة وهم مسلمون ولهم مسجد
وجامع وبالقرب منها مدينة تسمى سوارًا فيها مسجد أيضًا."

9 el-Mervezi, s. 21. "وهم في طاعة ملك الخزر."

"Burtaş bir bölgenin adı olduğu gibi, aynı zamanda bir şehrin de adıdır. (Bu şehir onların başkentidir). Onların hepsi Müslüman olmuşlardır. Onların (Cuma ve Bayram) namazlarını kıldıkları bir büyük camileri bulunmaktadır. Evleri ahşap olup kışın evlerinde otururlar, yazın ise harkâglarda dağınık halde yaşarlar. Burtaş şehrine yakın bir diğer şehir ise Suvardır. Bu şehrin haklıda Müslüman olup, orada da (Cuma ve Bayram) namazlarını kılmak için çok büyük bir cami bulunmaktadır"[10].

Hadd-i zatında, ***İslâm coğrafyacıları,*** birkaç cümle ile verdikleri bu haberlerle bize bir büyük olayı müjdelemişlerdir. O da ***İslâm dini***'nin sadece ***Burtaş Türkleri*** arasında değil, belki bütün o geniş coğrafya ve bütün buralarda kazandığı parlak dini, İslâmi bir zaferdir. Artık bu bölgelerde yapılan ***cami*** ve ***mescidlerin*** minarelerinde gümbür, gümbür okunan ***tekbir*** ve ***ezan sesleri,*** Harzem'e kadar yayılan geniş ovalar ve ***İtil*** nehri boylarında yaşayan ***Bulgarlar*** tarafından duyulur bir hale gelmişti.

Ne var ki temel İslâmi kaynaklarda bu büyük dini, İslâmi zaferi kazananlar, bir diğer ifade ile bu bölgelerde ve ***Burtaşlar*** arasında ***İslâm dini***'nin yayılmasında emeği geçen bu iman erleri, İslâm alimleri, din ulularından hiçbir şekilde bahsedilmemektedir. Burtaşların Müslüman olmalarında kilit rolü oynayan bu kişilerin ***Harzemli Türk*** tacirleri, yine o bölgelerden koşup gelen Müslüman alim ve İslâm ulular, ***Türkmen derviş*** ve Sufilerinin olması gerekmektedir.

Diğer taraftan Harzemli tacirler ve diğer Müslümanlar, bu devirlerde, ***Hazar denizinden*** kalkarak, ***İtil nehrine*** giren ve bu nehirde çalışan gemilerle, Etil şehrinden geçerek

10 el-Hamevi, I, s. 384, İbn Havkal, s. 396, el-Kazvini, s. 579.

yollarına devam eder ve daha sonra ***Burtaş nehrinin*** asıl mecrasına dalarak ***Burtaş ülkelerine*** gelirler ve buralardan çok kârlı ticaret malları alırlardı.

Bu bakımdan, ***Burtaşlıların*** Müslüman olmaları, onların işine geliyordu. Böylece onlar; aynı duygu, aynı düşünce aynı ortak *"iman"* ve *"ibadet"* hayatını paylaşan çok güvenilir bir *"din kardeşi"* bulmuş oluyorlardı. Bu ise ticaret hayatının vaz geçilmez temel bir unsuru idi. Bunun için, Harzemli Müslüman tacirler ve diğer kimselerin İslâm dininin, ***Burtaş Türkleri*** ve buralarda yaşayan diğer Türk kavimleri arasında yayılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur.

Fakat ***Burtaş ülkesinin*** İslâmî yaşayış bakımından ayrı bir özelliği daha vardı. O da kış mevsiminde gecelerin, yaz mevsiminde ise gündüzlerin çok uzun olması sebebiyle bu Müslümanların dini vecibelerini yerine getirme, yani *namaz kılma* ve *oruç tutma* ibâdetlerinde çok zorluk çekiyorlardı. Nitekim bu ülkelere seyahatlerde bulunmuş ve aynı zorluklarla karşılaşmış olan **İbn Havkal** bize şunları söylemektedir;

"Onların ülkelerine yaklaşınca bu haberlerin doğruluğunu öğrendim. Zira gündüzleri bizim dört vakit namazı bir biri arkasından kılacağımız, ayrıca bu namaz rekatlarının arasını ezan ve kamet okumakla kesemiyeceğimiz kadar kısa idi. *(Bu bir diğer ifade ile sabah namazını kıldıktan sonra, peşpeşe ve hiçbir ara vermeksizin, ezan ve kameti bile okumamak şartı ile, öğle, ikindi ve akşam namazını kılmak mümkün değildi. Zira bu arada yatsı namazının vakti girmekteydi)*[11].

Müslüman Burtaşlarda Ticari Hayat:

Gerçekte bu devirlerde ***Burtaş ülkesi,*** bölgenin en yoğun ve en canlı ticaret merkezlerinden biri idi. İslâm dininin

[11] İbn Havkal, s. 397.

bu bölgede yayılması ve ticari emniyetin sağlanmasından sonra buralarda ticaret daha da gelişmiş ve bir çok yabancı tüccarların koşuştuğu bir ülke olmuştur.

İslâm coğrafyacıları bu ticari hayat ve onun esasını teşkil eden zengin ve çeşitli Burtaş ticaret malları ve onların çeşitleri ve çokluğu hakkında geniş bilgiler vermişlerdir. **el-Mesudiden** öğrendiğimize göre;

"Onların ülkesinden getirilen mallar arasında Burtasiye denen kırmızı tilki derileri ve bundan yapılmış kürkler başta gelir. Bu kürklerin tanesinin değeri 100 veya daha çok dinara kadar ulaşır. Bazı siyah ve kırmızı postlar daha da ucuzdur. Bu siyah kürkleri Arap ve acem hükümdarları giyerler. Bunları giymekle ayrı bir gurur duyarlar. Bu hükümdarlara göre; siyah tilki kürkleri samur, fenek ve benzeri hayvanların kürkleri daha da kıymetlidir. Hükümdarlar bu kürklerden kalpak ve devvaç edinirler. Hükümdarlar arasında Burtaş tilkilerinin kürkleri ile astarlanmış kaftan ve devvaç edinmeyen birini bulmak mümkün değildir"[12].

Bu ticaret malları arasında ***sincap derileri*** ve ***kayın ağaçları*** da vardı. Bununla beraber ***Burtaş'lar;*** **İbn Rusteh**'e göre; ***"deve ve sığır yetiştirirler çok fazla miktarda bal üretirlerdi"***[13]. Bu zengin ticaret malları yukarda da ifade edildiği gibi; Etil şehrinden hareket ederek İtil nehri yoluyla Burtaş nehri boyları ve bu nehrin kıyılarında oturan Burtaşlara ulaşan Harzem ve diğer milletlere ait olan büyük ticaret gemileri ile taşınıyordu[14]. İşte ***Burtaş'ların*** Müslüman olmalarında bu ticaret gemileri ile buralara kadar gelen

[12] el-Mesudi, I, s. 181, ayn.m. ***et-Tenbih,*** s. 63, el-Kazvini, s. 580.
[13] İbn Rusteh, s. 139.
[14] el-Mesûdî, et-Tenbih, s. 63, ayn.mü, ***Mürûc,*** I, s. 181.

Harzemli ve diğer Müslüman tacirler çok büyük bir rol oynamışlardır.

Mâmâfih *Burtaş'lar* Müslüman olduktan sonra *Yüksek Hazar Hakanlığı* ile çok güzel bir uyum içinde yaşamışlar ve onlara hiçbir problem çıkarmamışlardır. İsimleri, Hazarlarla birlikte anılan bu *Türk kavmi,* Hazar Hakanlarına kendi hakanları gibi yürekten bağlı[15] hatta Hazar ordusunun en güçlü dinamiğini oluşturdukları görülmektedir.

Zira temel İslâmî kaynaklardan öğrendiğimize göre *Burtaşlardan 10.000'in üzerinde süvari çıkmakta idi*[16]. Burtaşlar kafirlere karşı yapıla gazalarda, Müslüman Hazar ordusu *Erîsiyye*'nin en ön tarafında yerlerini alır, alem, sancak ve tuğları taşırlardı. Onlar sağlam zırhlarını giyer ve ellerindeki ok ve mızrakları ile sanki ormanları andıran, daha heybetli bir görünüm arzederlerdi[17].

Burtaşlar'ın Müslüman olmaları, bölge ticaret hayatına çok büyük bir canlılık kazandırdığı gibi *İslâm dini*'nin bu yeni iklimlerde yani *Bulgar, Başkırt ve Peçenekler* arasında yayılmasında da yeni bir hamle gücü olmuştur.

Zira buralarda çok güzel bir barınma imkanına kavuşan Müslüman tacir ve İslâm mürşidleri, İtil nehri yoluyla ileri hamlelerine devam ederek *Bulgarlar'*a ulaşmışlar ve buralarda İslâm dininin yayılması ve yerleşmesi için çok hayırlı hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu bir manada *Başkurt ve Peçenek* Türk boylarına giden İslâm hidayet yolunun da açılması idi. Bu bakımdan geliniz, öyleyse Bulgar yurtlarında İslâm dininin yayılmasını görelim.

---

15 el-Mervezi, s. 21, İbn Rusteh, s. 37.
16 İbn Rusteh, s. 139, Gerdezi, s. 273, el-Mervezi, s. 21.
17 el-Hamevi, I, s. 284.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGAR TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET

İslâm Hidâyet Güneşinin Don-Volga Boylarını Aydınlatması

> *"Cenab-ı Hak beni İslâm dini ve Halifenin devletine mensûbiyetle takviye etti. Ben Halifenin hizmetindeyim. O, bu milletin hükümdarlığını bana tevcih etti. Kim ki* (İslâm namına) *sözümü tutmaz ve beni dinlemez ise, işte onun karşısına bu kılıncımla çıkarım."*
>
> **Bilgevar Han**

I.
HZ. PEYGAMBER'İN GÖLGESİ VOLGA BULGAR BOYLARI ÜSTÜNDE

Bulgar Türkleri Don-Volga Havzalarında:

Tûrani Türk kavimlerinden biri ve bütün Orta Çağlar boyunca Volga boylarından ***Tuna nehri,*** hatta ***Bizans İmpataroluğunun*** sınırlarına kadar yayılan çok geniş coğrafi bölgelerde at koşturan, üstelik göçebe Türk boylarının en cesur ve öncü kabilelerinden biri olan ***Bulgarlar,*** ilk olarak miladi II. ve daha sonraki asırlarda ***Volga nehri*** boylarında tarih sahnesine çıkmışlardır[1]. ***Bizans İmparatoru* Zenon** zamanında (482) isimleri, yazılı literatüre geçen ve asıl kabile adları ile zikredilmeye başlayan ***Bulgarlar;*** milâdi VI. asrın sonlarına doğru, orta İtil havzasına gelmişler ve bu verimli zengin, inadına yeşil toprakları kendilerine yurt tutmuşlardır[2]. Bu insanların dili bir çok kaynaklarda da belirtildiği gibi özbe öz *Türkçe* idi[3].

Bulgar Türk kavimleri de, tıpkı ***Hazarlar*** gibi, ***Gök*** *Türk*'lerin koca bir dünya devleti kurmaları ve ***Çin***

---

[1] Geniş bilgi için bkz; el-Mercâni, ***Müstefâdü'l-Ahbar,*** Tıpkıbasım, Ankara, 1997, s. 15 vd, el-Mesûdi, ***Müruc,*** Tah. M.M. Abdü'd-Hamid, Mısır, 1964, I, s. 181, Asım, Necib, ***Türk Tarihi,*** İstanbul, 1318, I, s. 158, Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** Ankara, 1973, s. 177, Kurat, A.N., İA, ***Bulgar,*** II, s. 782, Yaıcı, N., ***İlk Türk İslâm Devletleri,*** Ankara, 1992, Kafesoğlu, İ., ***Bulgar'ların Kökeni,***Ankara, 1985, Feher, Geze, ***Bulgar Türkleri Tarihi,*** Ankara, 1999, Kuyucuklu, N., ***Bulgaristan,*** DİA, VI, s. 391-396, Aziz, A., ***Tatar Tarihi,*** Moskova, 1925.

[2] Rasonyi, L, ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1988, s. 89.

[3] el-Mercani, I, s. 17, Asım, Necib, a.g.e., I, s. 158.

Seddinden batıda, *Karadeniz'*in kuzey kesimlerine kadar yayılan bir büyük cihan imparatorluğu haline gelmelerinden sonra (545-742) çok geçmeden bu yeni bozkır imparatorluğunun geniş hudutları içinde kalmışlar ve onlara bağlı ise en büyüklerden biri olmuşlardır[4].

Evet, *Gök Türklerden* bir nizam içinde yaşamayı öğrenen ve bundan da öte *Türk'*e has devlet kurma yeteneğini geliştiren *Bulgarlar; Gök Türk'*lerin bu coğrafi bölgelerde etkinliklerini kaybetmelerinden sonra, *Don-Volga* boylarında yeni bir devlet yani, *Büyük Bulgar* (Manga Bulgaria) Türk devletini kurmuşlardır (630)[5]. Temel İslâmî[6] ve diğer kaynaklar[7], onların ittifak halinde *Türk olduklarını* bildirmişlerdir. Nitekim daha sonraları *İtil-Koman* sahasına inen *Bulgarlar'ın;* buralarda yaşayan otokton *Fin-Uygurları* ve bu arada bir çok Türk menşeli kavimleri idari hakimiyetleri altına almış olmaları, oların bu devlet kurma geleneğini, çok daha mükemmel bir şekilde *Gök-Türklerden* almış olduklarını göstermektedir. Mamafih *Bulgarlar'*ın İtil boylarında kurdukları bu yeni *Türk devleti,* daha sonraki asırlarda İslâmi bir muhteva kazanmış ve yeni bir *İslâm Türk Devleti* olarak XV. asrın ortalarına kadar devam etmiştir[8].

---

[4] Rasonyi, L, a.g.e., s. 91.

[5] Rosenthal, H., ***Chazars,*** The Jewish En., IV, P. I., Orkun, H.N., ***Türk Tarihi,*** Ankara, 1946, II, s. 143, Grousset, R., ***Bozkır İmparatorluğu,*** İstanbul, 1996, s. 177.

[6] el-Mesudi, I, s. 15.

[7] Lombard, Maurice, ***İlk Zafer Yıllarında İslâm,*** Çev. N. Uzel, İstanbul, 1983, s. 50.

[8] Kurat, A.N., ***Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,*** Ankara, 1991, s. 108-114, Feheir, G., ***Bulgar Türkleri Tarihi,*** Ankara, 1984, Kafesoğlu, I, a.g.e., s. 177 vd., Arif, M. Ve Asım, N., ***Osmanlı Tarihi,*** İstanbul, 1335, I, s. 37.

Yeni Bulgar Devletinin asıl merkezi İtil nehrine çok yakın bir yerde kurulan büyük *Bulgar şehri* idi. Evleri çam ağaçlarından inşa edilmiş ve *pelit* (meşe) ağacından yapılmış surlarla çevrilmiş büyük bir şehir idi"[9]. Burası, ***Koman* ile *Volga*** nehrinin birleştiği yerde ve tahminen 100 km. güneyinde bulunuyordu. Asıl devletin sınırları; doğuda *Şuşma* güneyde *Kinel,* kuzeyde *Kazan* nehri ve batıda ise, *İtil'*in sağ sahilinde bulunan *Züye* nehrinin öte taraflarına kadar yayılmış olması gerekmektedir. **İbn Rusteh,** *Bulgarların* yayılmış oldukları bölge ve komşularını doğru olarak şöyle anlatmaktadır;

"Onlar; *Burtaş* ***ülkesine komşudurlar. Hazar denizine dökülen Etil*** (Volga) ***nehri kıyılarında konaklamışlardır. Bulgarlar da, Hazarlar*** gibi, ***Sakâlibe,*** (Slâvlar ve Ruslar) ***arasında otururlar.*** *Burtaşlara* ***seferler yaparlar, onları yağmalar ve bir çoklarını da esir alırlar"***[10]. *Kazvini'*ye göre; ***"Onların etrafında sayısız Türk kavimleri vardır"***[11].

Yeni Bulgar Devletinin Sosyal ve Dini Özelliği:

Volga nehri boylarında kurulan *Bulgar Türk Devletinin* en büyük özelliği, İslâmi devirlerden önceki asırlarda bile, Etil nehri, Hazar denizi ve daha sonra kuzeyden güneye bir kılınç gibi yararak inen ve Arabistan'a ulaşan bu tarihi *Hazar ticaret yolunu* kontrol etmesi ve nehir yolu ile yapılan ticaretlerden çok büyük kazançlar sağlaması idi. İslâmi devirlerde bu ticâret daha da gelişmiş ve uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Bulgar Hakanları bu ticaretten % 10 nisbetinde gümrük vergisi alıyorlardı. Nitekim **İbn Fadlân**

---

[9] Kazvini, s. 609.

[10] İbn Rusteh, s. 141.

[11] Kazvini, s. 609.

bu konudaki gözlemlerini şu şekilde anlatmaktadır; *"Hazar ülkesinden, Bulgar yurtlarına gelen her bir ticâret gemisi Hakan tarafından kontrol edilir ve içindeki eşyalar bir bir sayılır ve onlardan % 10 gümrük vergisi alınır. Aynı şekilde Ruslar ve diğer milletlere mensup tüccarlar, satmak için getirdikleri her on köleden birini kendisine vergi olarak veriyorlardı"*(12).

Diğer taraftan ***İtil*** ile ***Dinyester*** nehirleri arasında kalan ve üstelik son derece ziraate uygun araziler, bu ülkenin, en verimli tarım alanlarını oluşturuyordu(13). Bu geniş tarım arazilerinde İslâm coğrafyacılarının da bildirdikleri gibi; ***buğday, arpa, darı, mercimek, mürdümek*** ve bunlara benzer her türlü hububat elde ediyorlardı(14). Ayrıca hayvancılıkda çok gelişmişti. İyi cins at yetiştirmede onlar büyük bir üne kavuşmuşlardı. Ayrıca onlar, zırh yapma ve keskin silah üretmede çok ileri gitmişlerdi(15). Bu bakımdan İtil boylarında yaşayan Bulgarlar; İslâmi devirlerde, ***ziraat*** ve ***ticârette*** çok ileri gitmişler ve o bölgenin en zengin bir ülkesi hâline gelmişlerdir.

Bulgar devleti; ***Balkır, Askıl ve Bursula*** gibi üç ana beylikten oluşuyordu. Daha sonra bunlara ***Birler*** beyliğinin katılması ile bu beyliklerin sayıları dörde çıkmıştır. Devletin başkenti ***Bulgar şehri*** idi. Asıl ***Bulgar Hakanı*** da burada oturuyordu. Diğer önemli şehirleri arasında ***Suvar, Oşel, Tetiş, Ükek, Büler ve Tav*** şehirleri bulunuyordu(16). İslâm coğraf-

12 ***İbn Fazlan, Seyahatname,*** Hzr. R. Şeşen, İstanbul, 1995, s. 67, Gerdezi, ***Zeynü'l-Ahbar***, s. 274.
13 Semernov, V.P., ***Rosiyye,*** VI, s. 115, Krş. Kurat, A.N. İA. II, s. 784.
14 Gerdezi„ s. 274, Krş. İbn Rusta, ***el-A'lâk en-Nefise,*** s. 142.
15 İbn Rusteh, s. 141, Gerdezi, s. 48.
16 Bu konularda geniş bilgi için skz. Kurat, A.N. İA, II, s. 784.

yacılarının eserlerinde Bulgar devletinin sınırları şu şekilde belirtilmiştir;

"Bulgar ülkesine gelince; onun doğu ve güneyi Oğuzlar, *batısı İtil nehri, kuzeyi* Peçenek Türkleri *ile çevrilmiştir. Onların kendine has dilleri,* (Türkçe) *vardır. Hükümdarının adı, Almuş Han'dır. Bunların çadırları ve keçe kubbeleri bulunur. Üç bölgeye ayrılmışlardır.* Bursula, Eşkil ve Bulgar (bölgeleridir). *Bunların hepsi birbirleri ile çarpışıp durmalarına rağmen, dışardan gelen düşmanlara karşı ortak hareket ederler"*(17).

Bulgarlar da, henüz ***İslâm Dini*** ile temasa geçmeden önce, yarı göçebe bir ***Türk kavmi*** idi. Halkın büyük çoğunluğu yurt dediğimiz büyük ***çadırlarda*** oturuyorlardı. ***Bulgarlar,*** büyük din ve medeniyet merkezlerinden uzak bölgelerde yaşadıkları için, uzun asırlar geleneksel ***Gök Tanrı Dinine*** bağlı yani ***"Şamanist"*** olarak yaşamışlardır(18). Nitekim **İbn Fazlan**'dan öğrendiğimiz bazı hususlar mesela; ***"onların ölen kişilerin çadırının kapısına bayrak dikmeleri, ölünün silahlarını onun kabri üzerine koymaları, ölmüş bir kimse için iki sene matem tutmaları, dul kalan kadının bundan sonra evlenmesi, onların hâlâ*** "Şamanist" ***olduklarını göstermektedir***(19).

Ne var ki bu ***Şamanist Bulgarlar,*** Müslüman olan tanıdıkları ve akrabalarına çok çok saygılı davranırlardı. **İbn Rusteh** ve **Gerdezi**'den öğrendiğimize göre; ***"Bulgarlar arasında bir kâfir*** (yani Şamanist) ***tanıdık bir Müslümanla kar-***

17 ***Hudûdul-Âlem***, s. 162.
18 Kurat, A.N., a.g.e., s. 115.
19 ***İbn Fazlan, Seyahatname***, s. 67.

şılaştığında, ona secde eder yani aşırı saygı ve hürmet gösterirdi"[20].

Zerdüştlük bu bölgelere hiç ulaşmadığı gibi, ***Hıristiyanlık*** marjinal bir din olmuş, buralarda hiçbir şekilde etkili olamamış ve hele hele ***Yahudilik*** veya ***Museviliğin*** bu topraklarda hiçbir zaman ismi bile duyulmamıştır. Onların özünü çoktan kaybetmiş ve bir torku haline gelmiş dini anlayışları ***Bulgarları,*** hiçbir zaman fazla etkilememiştir. Bu bakımdan Bulgarlar; tarihte ilk defa ciddi bir din olarak ***İslâm dini*** ile karşılaşmış ve sonunda büyük bir çoğunlukla ***Müslüman olmuşlardır.***

Bulgarların İslâm Dini İle İlk Temasları:

Gerçekte ***Bulgarlar,*** Türk İslâm tarihinin en şerefli kavimlerinden biridir. Zira Don-Volga boyları ve buralarda yaşayan Bulgar Türklerine ***İslâm dini;*** diğer Türk yurtlarının aksine siyâsi fetihler, bir diğer ifade ile bir kan ve ateş kasırgası halinde gelmediği gibi ayrıca ***İslâm dini,*** buralarda hiçbir dini mekavemetle de karşılaşmamıştır. Bunun tam aksine, ***İslâm dini*** buralarda, ***Müslüman Arap Fatihleri*** değil, buna gönül vermiş ***iman erleri ve Türkmen dervişleri*** tarafından yayılmış, dini manada büyük zaferler kazanmış ve kıza zamanda bir ***"devlet dini"*** olmuştur.

Bu dini gelişmelerin bize göre çok daha farklı ve bir o kadar da ilginç bir yönü daha vardır. O da, Bulgarlar arasında İslâm dini'nin yayılması ile ilgili çalışmaların diğer Türk boylarına göre nisbeten çok daha erken devirlerde başlaması ve ***"Bulgar İslâm Destanı"***nın bu erken devirlerde yazılmış olmasıdır. Zira milliyetçi ***Bulgar ve Kazanlı*** Türk âlimleri

[20] **İbn Rusteh, s. 141, Gerdezi, s. 274.**

Bulgarlar hakkında yazmış oldukları kitaplarda kısmen de olsa, bu konulara da temas etmişler ve ***"Bulgarlar Müslümanlığını"*** Türk-İslâm tarihine mâl etmişlerdir.

Mâmâfih, ***İslâm dini***'nin kuzey Türk bölgeleri ve ***Bulgar Türkleri*** arasında yayılması; bu konularda kaydedilmiş yarı efsânevi rivâyetlerden öğrendiğimize göre; **Hz. Peygamber**'in ***Medine*** yıllarına kadar ulaşmaktadır. Zira bu konularda bir şeyler öğrenmek isteyenlerin karşısına; ak yüzlü, ak sakallı, pırıl pırıl bakışları ile nurdan bir heykel gibi "Tarih Baba"yı andıran Kazanlı büyük Türk âlimi **Hüsâmü'd-Din b. Şerefü'd-Din el-Bulgarî** çıkmakta ve bizlere tatlı bir üslupla ilk ***Bulgar İslâm destanı*** anlatmaktadır.

Aydur b. Taki Han'ın İptidası:

Evet bu değerli Türk alimi XIX. Y.yılın başlarında yazdığı tahmin edilen ***Risâle-i Tevârih-i Bulgariye*** adındaki kıymetli eserinde; Bulgarlar arasında İslâm dinin yayılması için ilk ciddi teşebbüslerin bizzat bu dinin ilk ***"Mübelliği"*** **Hz. Peygamber** tarafından yapıldığını bildirmiş ve daha sonraları bir ***"ilahi destan"*** haline gelen bu ilâhi gelişmeler hakkında bizlere çok geniş açıklamalarda bulunmuştur. Bundan maksadımız çağdaş Bulgar Hanı **Aydur b. Taki Han**'ın Bulgar yurtlarına gelen ***"Sahabeler"*** vasıtası ile Müslüman olmasıdır. Zira **Hüsamü'd-Din el-Bulgari**'nin bu yarı efsanevi rivâyetlerinden öğrendiğimize göre;

*"**Aydur b. Taki Han**'ın tahta geçtiği 630 lu yıllarda (hicretin 9. yılı) **Hz. Peygamber; Abdurrahman b. Zübeyr, Talha b. Osman** ve **Zübeyr b. Ca'da** adındaki üç sahabeyi Bulgar ülkesine göndermiş ve onlardan Bulgar ahalisini, Allah'ın dinine çağırmalarını istemiştir.*

Evet, bu şekilde ***Bulgar yurtlarına*** *gelen bu sahabeler, buralarda yerli halkı İslâm dinine davet etmişler ve onlardan bir çoğuda Müslüman olmuşlardır. Bu sahabeler* ***Türkçeyi*** *çok iyi bildikleri gibi aynı zamanda çok iyi* **tabib***lerdi, Bulgarlar arasında onlar, bu özellikleri ile tanınmışlardı. Ne var ki bu sıralarda* ***Aydur*** **Han***'ın kızı* ***Toy Bike*** *felç olmuş ve Bulgar hekimler bütün uğraşmalarına rağmen buna bir çare bulamamışlardı. Bunun üzerine baş vezir* ***Baraç, Aydur Han'a*** *gelmiş ve şöyle demiştir;*

"Ey Hanım ömrünüz uzun olsun! Bizim şehrimizde Arap yurtlarından geçmiş üç tabib bulunmaktadır ki bunların tabiblikte benzerleri yoktur, ama bizim dinimizden değillerdir."

Aydur Han *daha sonra onları huzuruna çağırmış ve onlara kendi, yurtlarında* ***"Peygamber"*** *olarak zuhur eden* ***Muhammedi*** *bilip bilmediklerini sormuş, onlarda* ***"Peygamberi"*** *tanıdıklarını ve onun dinini kabul ettiklerini söylemişlerdir.*

Bunun üzerine ***Aydur Han;*** onlara; ***eğer felç olan kızını tedavi ederlerse kendisinin de onların dini kabul edeceğini bildirmiş*** *ve onlardan yardım istemiştir. Sahabiler bir kısım şifalı otlardan bir ilaç hazırlamışlar ve* ***Aydur Han'ın*** *kızını tedavi etmişlerdir. Bu Müslüman tabipleri kerametinden başka bir şey değli idi. Bundan ziyade etkilenen* ***Aydur Han,*** *başta olmak üzere kızı* ***Toy Bike, âilesi,*** *bilge vezir* ***Baraç,*** *ayrıca* ***Aydur Hanın*** *yakınları ve şehir halkından daha bir çok kimse Müslüman olmuşlardır. Daha sonra* ***Zübeyr b. Ca'de, Toy Bike ile*** *evlenmiştir."* **Şerefü'd-Din el-Bulgari** daha sonra bize şunları anlatmaktadır:

"Bundan sonra, keramet sahibi bu sahabeler şehir ahalisine ***Kuran-ı Kerimi*** *yüzünden okumayı, İslâmın şartlarını öğretmişler dini vecibe ve günlük ibadetleri için bir çok* ***cami*** *yapmışlar ve*

Bulgar halkının çoğunu Müslüman etmişlerdir. Ne var ki bu sahabelerden daha sonra ikisi tekrar ***Medineye*** *dönmüş ve* ***Toy Bike*** *ile evlenmiş olan* ***Zübeyr b. Ca'de,*** *Bulgar ülkesinde kalmıştır. O burada 25 sene Bulgar şehir ve kasabalarında İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetlerine devam etmiş ve hutbelerini* ***Hz. Peygamber'in*** *kendisine verdiği asaya dayanarak okumuştur. Kendisini İslâma adayan bu sahabe daha sonra burada vefat etmiştir."*

el-Bulgarî, bunlarla da yetinmemiştir. Değerli müellif daha sonra bu kitabında; *"bu sahabeleri gören tabiilerden bahsetmiş ve onlardan 33 kişinin ismini vermiştir. Daha sonra o* ***Tebea Tabiinden*** *bahsetmiş* (üçüncü kuşak) *onların zamanında Bulgar yurtlarında, İslâm dini'nin güç kuvvet kazandığını söylemiştir. Artık bu devirlerde Bulgar yurtlarından birçok kimsenin öğrenci olarak* ***Harzem*** *ve* ***Bağdad'a*** *gittiklerini,* ***İslâmi ilimleri*** *tahsil ettikten sonra tekrar ülkelerine döndüklerini Bulgar halkını aydınlattıkları ve birçok dini kitaplar yazdıklarını kaydetmiştir*[21].

el-Bulgarî'nin bir manada ***Bulgar İslâm destanını*** anlatan rivayetlerinin kısaca özeti budur. Onun bu eseri her ne kadar ***"menkabevi"*** bir görünüm arzetmekte ise de, verdiği bilgilerin büyük ölçüde hakikat payı taşıdığında, hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Zira XIX. Yüzyıl alimlerinden biri olan **el-Bulgarîden** VI. Asır önce yaşamış olan **el-Gıranati** (öl. 1169) *"Bulgar İslâm destanını"* ne ilginçtir ki, aynı muhtevada zikrettiği gibi yine **el-Bulgarî** den V. asır önce yaşamış **el-Kazvini** de (öl. 1283) **el-Granati'**nin yazdıklarını görmeden de aynı şeyleri zikretmiş ve **el-Bulgari'**yi büyük ölçüde doğrulamıştır. Hatta **el-Granati,** *Bulgar İslâm destanının* yeni boyutlarını açıklamış ve bu destanı çok daha zengin

[21] el-Bulgarî, Husamü'd-Din, ***Risâle-i Tevârih-i Bulgaryyi ve Zikr-i Mevlâna Hz. Aksak Timur ve Haber-i Şerh-i Bulgar,*** Kazan, 1999, s. 25-34.

bir hale getirmiştir. Onun bu yeni izahlarından öğrendiğimize göre;

"-İyi ahlak sahibi dindar ermiş bir kimse Bulgar şehrine geldi. Bu sırada şehrin hükümdarı ve karısı hasta ve hayattan ümidlerini kesmiş yatıyorlardı. Bu ermiş kişi onlara;

***"-Sizi tedavi edersem benim dinime girermisiniz?"** dedi, onlarda;*

***"-Evet! Niye olmasın!"** dediler. Daha sonra bu kişi onları şifâya kavuşturdu. Onlarda İslâm dinine girmiş oldular, Bulgar hükümdarı ve karısının Müslüman olması ile bu memleket ahâlisi de Müslüman olmuşlardır".*

Ne var ki sırlar dünyasının olayları bununla da bitmemiştir. İspanya'lı seyyah **el-Granâti** bundan sonraki gelişmeleri o akıcı üslubu ile şu şekilde açıklamaktadır;

*"**Hazar Hakanı** bunu duyunca büyük bir ordu ile onların üzerine yürüdü. Bundan büyük bir telâşa kapılan Bulgar hükümdarına o ermiş kişi,*

***"Korkmayınız! Onlara karşı Allahü Ekber!** (Allah Büyüktür)! **diyerek hücum ediniz!"** dedi. Onlarda böyle yaptılar ve Hazar Hakanını yenmiş oldular. Bunun üzerine Hazar Hakanı onlarla anlaşma yapmak durumunda kaldı. Bundan sonra Hazar Hakanı şaşkınlığını gizlemedi ve onlara;*

***"-Ben sizin ordunuzda yağız atlar üzerinde heybetli adamlar gördüm. Onlar benim askerlerimi durmadan kılınçtan geçiriyorlardı"** dedi. O zaman ermiş kimse bu kişilerin; **"Allahın askerleri"** olduğunu ve asıl zaferi onlar sayesinde kazandıklarını söyledi*[22].

---

[22] el-Granati, ***Tuhfetü el-Bab,*** nşr. G. Ferrand, V.A., Juillet, Sektembi, 1925, s. 237, el-Kazvini, ***Asaru'Bilâd,*** Beyrut, 1960, s. 609, R.M., ***Telfiku'l-Ahbar,*** Orenberg, 1909, s. 269, Turan, O., ***Türk Cihan Hakimiyeti Tarihi,*** I, s. 153.

Hz. Peygamber ve Bulgar Türkleri:

Bunlar bizim yeni bir tabirle, *Bulgar İslâm Destanının* yazıya geçmiş kısımlarıdır. **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Hanın** *"Tezkere"* sinden sonra, Türkler arasında İslâm dini'nin yayılışı ile ilgili en güzel destanlardan biridir. Ne var ki bu destani rivayetler üzerinde; Kazanlı büyük âlim **el-Mercânî,** ***Müstefâdü'l-Ahbar*** adındaki değerli eserinde çok daha geniş bir şekilde durmuş ve ona yeni yeni zenginlikler kazandırmıştır. Ona göre; **Hz. Peygamber** sadece bu sahabeleri ***Bulgar yurtlarına*** göndermekle yetinmemiş onlarla; çağdaş devlet hükümdarlarına olduğu gibi, ***Hazar ve Bulgar Hanlarına*** hitaben bir de mektup göndermiş, onları ve yakın çevrelerini ***İslâm dinine*** davet etmelerini istemiştir.

Mamafih **el-Mercâni,** bu büyük Türk âlimi söz konusu mektup hususunda daha da ileri gitmiş ve bizim ufkumuzu aşan yeni ve çok ilginç açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre **Hz. Peygamber,** ***Hazar ve Bulgar*** yurtlarına **Umeyr b. Afsa el-Eslemiyi** göndermiştir. İslâma çağrı mektubu ise *"Türkçe"* yazılmıştır. Zira **Hz. Peygamber;** sahabeden **Umeyr b. Afsal el-Eslemî** (*Basra, Bahreyn* ulularından) kendisini ziyarete geldiğinde, ona hem de *"Türkçe"* yazılmış bir mektup vermiş ve bunu ***Bulgar ve Hazar Hakanına*** ulaştırmasını istemiştir. Ayrıca bu yolda yaptığı cesur açıklamalarında yine müellifimiz; **Hz. Peygamber'in** çerçevesinde bu ilk devirlerde bir çok ***Türk asıllı sahabe*** bulunduğu ve **Hz. Peygamber'in** onlardan *Türkçeyi* öğrendiğini ve onun için ***Ümeyr'e*** böyle bir mektup yazdığını bildirmektedir[23].

el-Mercânî bu husustaki iddialarına, kesin bir delil olarak **İbnü'l-Esir**'in; *"Üsdü'l-Gâbe"* adındaki muhteşem

---

[23] el-Mercani, I, s. 51.

tabakat kitabında yer alan ve sahabeden meşhur **Ebû Hüreyre** den bize kadar gelen bir rivayeti kaynak olarak göstermektedir. Bu rivayetinde **Ebu Hüreyre** (r.a.) aynen şöyle demektedir;

روى أبو هريرة قال: قدم عمير بن أفصل الأسلمي عصابة من أسلم وأن رسول الله (صلعم) كتب لعمير كتابًا تركيًا تركنا ذكره فإن ورواته نقلوه بألفاظ بغريبة وبدلوها وصحفوها تركنا لذلك."

"Rivayet edildiğine göre; Ümeyr b. Afsal, el-Eslemi, kendi kabilesinden henüz Müslüman olmuş bir grupla Hz. Peygambere geldi. Hz. Peygamber Türkçe bir mektup yazdı ve ona verdi. Ebû Hüreyre (r.a.) da bunu "Türkçe" olarak nakletti. Ne var ki daha sonra râviler bu Türkçe kelimeleri Arapça telaffuzla zikrettiler, böylece onları değiştirdiler ve bozmuş oldular. Bu bakımdan biz, o mektubu burada zikretmeyi uygun bulmadık[24].

el-Mercâni'nin Görüşleri ve Konunun Tartışması:

Bundan sonra **el-Mercâni,** aynen şöyle demektedir; ***"Ben İbnü'l-Esir'in bu eserini, kendi asrına çok yakın bir zamanda yazılmış ve bizzat düzeltilmiş nüshasında bu "تركي" Türkçe" kelimesini kendi gözlerimle gördüm, manası açık, ayan-beyan idi. Ne var ki iş bu kitabın 1280 yılında Mısırda basılan nüshasında bu "Türkiyyen" kelimesini çıkarmışlardır ki bu apaçık bir hatadır***[25].

Daha sonra **el-Mercâni** bu konudaki iddialarında daha da ileri gitmiş ve **Hz. Peygamber**'in çevresinde *Türkçe bilen kimseler* olduğunu (*yani Türkçeyi onlardan öğrendiğini*), bu

[24] el-Mercani, I, s. 52, Krş. İbnü'l-Esir, ***Üsdü'l-Gâbe,*** Mısır, 1280, IV, s. 139-140.

[25] el-Mercani, I, s. 53.

mektubun; **Ümeyr** ve arkadaşlarına değil, belki ***Türkçe bilen bir kavme*** yazıldığını, oysa ***Arap ve Rum*** ülkelerinde o devirlerde Türk bulunmadığını, ***Çin ve Hıtay*** ülkesinin ise, çok uzaklarda olduğunu, dolaysıyla Hz. Peygamber'in bu mektubunu, ***Bulgar ve Hazar Türk Hakanlarına*** hitâben yazmış olması gerektiğini vurgulamıştır. Zira ***Araplar, Bulgar yurtlarına, İslâmın zuhurundan çok önce ayak bastıkları gibi, onlar buralarda bir yerde bir "altın" madeni keşfetmişler ve oradan geçen bir nehre ise "Nehru'n-Nukra Altın nehiri" adını vermişlerdir ki bugün bile o nehir, hâlâ bu isimle anılmaktadır"***[26].

Hadd-i zatında bizim; çok büyük bir araştırmacı olan ve kendi zamanında ulaşabildiği bütün temel kaynakları büyük bir titizlikle okuyan ve daha sonra ***Müstefâdü'l-Ahbar*** adındaki eşsiz ilmi eserini ortaya koyan bu değerli ***İslâm Âlimi***'nin görüşlerini, bütünüyle reddetmemiz mümkün değildir. Ayrıca **el-Mercânî;** olmayan bir şeyi. bir kitapta varmış gibi gösterecek kadar yalancı ve **Hz. Peygamber'e** iftira edecek kadar nasipsiz, sahte bir milliyetçilik uğruna herşeyi, hatta imânının bile sesini duymayacak kadar şahsiyetsiz, bir insan da değildir.

Diğer taraftan; ***Arapların,*** câhiliye devrinde ticâretle uğraştıkları, ***Basra*** açık limanı yoluyla ***Hindistan,*** uzak doğu, hatta ***Çin***'e ulaştıkları[27], ***Medâyin***'e kadar gelerek ***"İpek Yolu"***ndan yararlandıkları ve yine câhiliye devri Araplarının ***"Kuzey İtil boylarından güneye inen Hazar Ticaret Yo-***

[26] el-Mercânî, I, s. 53.

[27] Daha geniş bilgi için bkz. Yusuf, S.M., ***İlâkâtü'l-Arab et-Ticâriyye bil-Hind,*** Mecelleh, Külliyetü'l-Edeb, Mayıs, 1953, XV, I, s. 1-33, Heeren, A.H.L., ***Intereousse and Trade of the Prineipal Nations of Antiquity,*** Oxford, 1833, I, p. 35-36.

lu"ndan fevkalâde bir şekilde istifâde ettikleri, *Hazar denizi* vasıtasıyla İtil (Volga) boylarına ulaştıkları çok kârlı ticaret yaptıkları, ***Hazar*** ve ***Bulgar Türklerini*** çok iyi bir şekilde tanımış oldukları göz önüne getirilirse; **el-Mercâni**'ye göre; ***Hz. Peygamber'in; Bulgar ve Hazar Hakanlarına hitaben böyle, hem de Türkçe bir mektup yazmış olduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesinin olmaması gerekmektedir***[28].

Ne var ki **Hz. Peygamber'in** hadislerinde *"Türk realites"*'ini inceleyenlerin, **el-Mercânî**'nin bu görüşlerine katılmaları bizce pek mümkün değildir. Zira **Hz. Peygamber,** ufukları aşan nübüvvet gözlerini, bir çok defalar ***Orta-Asya ve Turan Yurduna*** çevirmiş ve yarınlara giden yolda, İslâm'ın geleceği açısından bu topraklara bakmış ve bu toprakların, kıyamete kadar bekçileri olan Müslüman ***Türk milletinin*** alın yazısını okumuş ve ***Muhammed Ümmetine*** bu gerçekleri bir bir açıklamıştır. Bu bakımdan biz **İbnü'l-Esir**'in, ***Üsdü'l-Gâbe*** adında ve Sahabelerin hayatını konu olarak ele alan kitabındaki ***"Türkçe yazdırılan"*** mektubu, ***Turan Yurdu*** ulularına gönderilmiş olabileceğini, daha gerçekçi olarak görüyoruz[29].

Zira **Umeyr b. Afsa el-Eslemi,** ***Bahreynli*** ve kültürlü bir kimse idi. ***Bahreyn***'in o sıralarda serbest bir ticaret limanı ve buralara ***Doğu Turan Yurdu*** (Horasan) ve ***Baykent***'ten bir çok ***Türk tacirlerinin*** geldiği düşünülürse onun, Türkleri çok yakından tanıyan bir kimse olması gerekmektedir.

---

[28] *el-Mercânî ve bu konuların geniş bir münakaşası için bkz.* İzmirli İ.H., ***Peygamber ve Türkler,*** II. Türk Tarih Kongresi Tebliğler, İstanbul, 1943, s. 1013-1018.

[29] Hz. Peygamber'in söz konusu mektubunun geniş bir değerlendirmesi hakkında bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** Konya, 2004, I. Kitap, s. 151.

Ayrıca **Hz. Peygamber**'in; *Peygamber*liğinden önceki yıllarda ticaretle meşgul olduğu, bu vesile ile ***Basra ve Medâin***'e kadar gittiği ***Şam ve Yemen***'e düzenlenen ticaret kervanlarına katıldığı, bu açık limanlarda yeni, yeni kavimler ve buarada bir çok ***Türk tâcirleri*** ile tanıştığı onlarla alış verişlerde bulunduğu göz önüne getirilirse bu görüşlerdeki hakikat payının daha fazla olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Hemen şunu ilave edelim ki ***Müslüman Arapların, Azerbaycan ve Kafkasyayı*** ele geçirmeleri ile bu yol, Arapların sosyal ve ticari hayatlarında çok daha önemli bir yer işgal etmiş ve bu böyle bütün orta çağlar boyunca devam etmiştir. Mamafih Hazar ticaret yolunun İslâmi devirlerdeki önemi ve onun ***Bulgar*** yurtlarında ***İslâm dini'nin*** yayılmasındaki tarihi fonksiyonu üzerinde bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

İslâm Hidâyetinin Bulgar Yurtlarına Giden Yolu:

Hemen şunu itiraf edelimki, **Husamü'd-Din el-Bulgari ve el-Mercânî**'nin milli gururumuzu okşayan bu güzel açıklamaları bir yana ***Bulgarlar;*** Allahın hidayetine giden yolda en şanslı Türk boylarından biridir. Zira; değil, diğer Türk boylarının genel manada Müslüman olmaları, ***Türkler*** arasında bile, ***İslâm dini'nin*** yayılması ile ilgili daha hiçbir çalışmanın yapılmadığı ve bu konunun hiçbir kimse tarafından hatırlanmadığı o karanlık devirlerde, İslâm dini'nin ***Bulgarlar*** arasında nasıl yayıldığı hususunda bir çok ciddi çalışmalar yapılmış ve konu bütün yönleri ile samimi bir şekilde ortaya konulmak istenilmiştir.

Bunlardan bizim burada; **Hüsamü'd-Din el-Bulgari;** ***Risale-i Tevârih-i Bulgariye,*** **el-Mercani,** ***Müstefâdü'l-***

Ahbar ve **er-Remzi;** *Telfiku'l-Ahbar adındaki eserleri* ile birlikte, isimlerini hayırla yadedeceğimiz değerli Türk alimleridir. Bunlar, *Bulgar İslâm destanı* yazan kimselerdir. Bulgar İslâm destanını yazan bu kişilere **İbn Faldan** ve onun *Rıhlesini* de ilave etmemiz gerekmektedir[30]. Ayrıca İslâm coğrafyacılarının *Bulgarlar; onların örf adet ve ananeleri ve Bulgar şehirlerinde İslâm dini'nin yayılmasına dair verdikleri bilgiler her türlü takdirin üstünde kıymetli bilgilerdir.*

Bununla beraber *Müslüman Fatihler*'in **Hz. Ömer** devrinde yeni bir gaza ve cihad aşkı ile *Azerbaycan ve Güney Kafkasya*'yı fethetmeleri *İslâm dini'nin,* büyük ölçüde hayrına olmuş ve *İslâm dini'nin,* Kafkas ardı dediğimiz *Bulgar* ülkeleri ve *Başkırd*'larda dahil, kuzey bölgelerde yaşayan bir çok *Türk boylarına* giden hidâyet yolunu da açmıştır. Zira İslâm cihad ordularına katılarak buralara kadar gelen *sahabeler,* bu buralara kadar gelen sahabeler, bu yeni iman erleri, buralarda bir fazilet hayatının ilk öncüleri oldukları gibi, bu bölgelerde İslâm hidâyetinin ilk müjdecileri olmuşlardır.

Asıl bundan sonradır ki; *Bulgar yurtlarına* açılan bu yeni hidayet yolunun bir çok ilâhi yolcuları olmuştur. Bu şerefli yolcular arasında alınlarında *"sahabe"* yazan *"iman erleri"* olduğu gibi, buna gönül vermiş ve bunun Allah katındaki sevabına inanan *Müslüman âlimler, İslâm uluları, Türkmen dervişleri, sofiler* Allah'ın *ermiş kulları* vardır. Yine Müslüman Arap ve Türk tacirleri bu yeni hidâyet yolunun en faal bireylerini oluşturuyorlardı. Onların, senelerce devam eden bu bitmez tükenmez tebliğ ve irşad faaliyetleri, iman hakimiyetinin kurulması yolundaki sonsuz inad ve sabırları

[30] Bilgi için bkz. Togan, Z.V., ***İbn Faldan,*** İA, V/II, s. 731.

sayesinde, *İslâm Dini; Bulgarlar* arasında çok süratli bir şekilde yayılmış ve böylece binler onbinlerce kişi *Müslüman olmuşlardır.*

Zira; *Müslüman Arapların,* Emeviler devrinde *Azerbaycan ve Kafkasyayı* fethetmeleri ve Kuzey *Hazar Ticaret yolunu,* Arapların istifadesine açmaları, *İtil boyları* ve *Bulgarlar arasında* İslâm dini'nin yayılmasını bir hayli kolaylaştırdığı gibi, ferdi tebliği ve irşad faaliyetlerine de yeni bir hız ve dinamizm vermiştir. Nitekim **el-Mercânî** bu hayırlı gelişmeleri kasdererek şöyle demektedir; *"Bulgar Türkleri; diğer ülkelere nisbetle Araplarla ticaret yapmaları, Arapların onları İslâm dinine davet etmek için çok büyük bir gayret sarfettiklerinden ilk önce Türk tâifelerinden onlar Müslüman olmuşlardır"*[31].

İtil Bulgarları ve Müslüman Tâcirler:

Yukarda da ifâde edildiği gibi, *İtil Bulgarlarının; Orta-Asya, Harzem ve Yakındoğu* (İslâm ülkeleri) nin ekonomik refah ve ticâret hayatında âdeta ikinci bir nefes borusu ve aynı zamanda büyük *İpek Yolunun* bir devamı olarak *Harzemden Orta-Avruya'ya kadar uzanan* **Kuzey Ticâret Yolu**'na hakim olmaları, onları iktisadi bakımlardan kalkındırmış ve kısa zamanda çok zengin ve ekonomisi güçlü bir devlet olmalarını sağlamıştır. Zirâ *Bulgarlar*'ın buralardan gelen Müslüman Harzemli *Türk ve Arap tacirlerine,* hem de çok ucuz bir fiatla satabildikleri pek çok ticaret malları vardı. Başta **el-Makdîsi** ve **Gerdezi** olmak üzere *İslâm Coğrafyacılarının* bu ticâret mallarının çeşitliliği hakkında verdikleri bilgiler, diğer taraftan *Bulgarlarla* yapılan ticaretin çok canlı

[31] el-Mercânî, I, s. 60.

ve bir o kadar da kazançlı olduğunu göstermektedir. Mamafih *Bulgarlarla* yapılan bu ticâret mallarının başında;

"Samur, sincap derileri, kakum, çeşitli kürkler, çiriş, balık dişleri, kunduz göbeği, kehribartaşı, işlenmiş sehtiyân deriler, fındık, bal ve av köpekleri, üstün kaliteli kılınçlar, iyi cins zırhlar ve buna benzer kesici ve delici harb aletleri, kayın ağacı ve bundan yapılmış çeşitli mamüller Sakalibe denilen köleler ve kadın câriyeler, koyun ve diğer boynuzlu hayvanlar, o bölgeye mahsus siyâh tilki derileri gelmekte idi"[32].

Bu kıymetli ticaret mallarının bir çoğu, *Bulgar tüccarları* tarafından daha kuzeydeki *Slâv ve Rus* ülkelerinden getirilerek, hilâfet ülkeleri ve *Türkistan pazarlarına* sürülüyor ve buralarda çok zengin alıcılar buluyordu. Ayrıca *Bulgarlar, Azerbaycan'da mızrak olarak kullanılan ve cilasız olan kılınçların dört tanesini bir dinara satın aldıktan sonra, bu kılınçlara defalarca su verirlerdi. Bu mızraklar, iple asıldıklarında vurulunca çok güzel tınlama yaparlardı. İşte Bulgarlar bu mızrakları Visu'lara götürür ve onlardan kunduz, samur, kokum, sincap derileri ile takas ederlerdi*[33].

Bulgarlarda Ticâri Hayat:

Genellikle *Bulgarların* işlenmiş deri ihracatında, uluslararası pazarlarda ayrı bir yerleri vardı. Bulgar derileri, meşinleri, öteden beri *Key muhtu "Bulgaria"* adı ile aranan bir ticaret malı idi. Özellikle dayanıklı ve kibar *Bulgar çizmeleri,* Türkistan şehirlerinde çok revaçta ve bir zenginlik alâmeti

[32] Gerdizi, I, s. 274.
[33] el-Granati, s. 116, İbn Rusteh, s. 141.

sayılırdı. Bu ayakkabı ve çizmeler, birinci sırayı işgal ediyor ve İslâm memleketlerinde çok satılıyordu.

Fakat bu ticâret malları arasında *Harzemli tüccarlar,* daha ziyade *Bulgar* ülkelerinde bulunan ve *hütuv* denilen beyaz (Mamut) dişlerine çok aşırı bir ilgi gösteriyorlardı. Bu dişlerin genişliği **el-Granati**'den öğrendiğimize göre; *"iki karış ve uzunluğu dört karış büyüklüğünde ve kar gibi beyaz, üstelik 200 menn ağırlığında idi. Bu dişler genellikle Harzeme götürülürdü. Zira Bulgar ülkesinden Harzeme kafiler gelir giderdi. Harzemde bu dişler çok pahalı olarak satılırdı. Fil dişinden olduğu gibi, bunlardan da taraklar, hokkalar vs. yapılırdı. Hatta bu dişler fil dişinden daha sert olur ve hiçbir zaman kırılmazdı*[34].

Ne var ki *Bulgarların,* İslâm coğrafyacılarından öğrendiğimize göre; *"madeni paraları yoktu. Gümüş ve altın yerine sincap derisi verirlerdi. Onlar arasında bir sincap derisi iki buçuk dirhem değerinde idi. Yuvarlak beyaz dirhemler oraya İslâm ülkelerinden geliyor veya onlar bu dirhemleri Müslümanlardan alıyorlardı*[35].

Bilindiği gibi, VIII. Ve IX. Asırlar *Bulgarların* İslâm ülkeleri ile olan ticâretlerinin en parlak olduğu devirlerdir. Öyle ya, *Harzem* ve *Türkistan* şehirleri kadar, *İran, Irak, Suriye ve Mısırda* da, kuzey ülkeleri ve *Bulgar* illerinden gelen kıymetli ticaret malları bu ülkelerde çok aşırı bir ilgi görüyordu. Diğer taraftan kuzey ülkelerinden gelen bu ticâret malları, bir taraftan *Bulgarların* çok erken devirlerden itibaren İslâm dünyası ile temasa geçmelerini sağladığı gibi, di-

[34] el-Granati, s. 238.
[35] İbn Rusteh, s. 38, Gerdezi, s. 274.

ğer taraftan da buralara bir çok zengin Müslüman tacirlerin akın etmelerine sebep olmuştur.

Müslüman tacirler buralara, ***Hazar denizinden*** kalkan gemilerle önce ***İtil şehrine,*** daha sonra teknelerle ***Bulgar yurtlarına*** ulaştıkları gibi ayrıca, buralardan bir çok kârlı ve ucuz ticaret malları satın alıyorlardı. **İbn Rusteh** den öğrendiğimize göre; ***"Müslüman Bulgar hükümdarı, ülkesine gelen Müslüman tâcirlerin gemilerinden öşr*** (onda bir) ***vergi alıyorlardı"***[36]. Nitekim **İbn Fadlân** da, Bulgar ülkelerindeki bu canlı ticâret hayatından bahsederken aynen şöyle demektedir:

"Bu Bulgarların arasında pek çok tüccar vardı. Bu tüccarlar Türk ülkelerinden gidip koyun; Visû ülkelerine gidip samur kürk kunduz ve siyah tilki satın alıyorlardı"[37].

İslâm Dini'nin Bulgar Yurtlarına Giriş Yolları:

Evet, bir taraftan çok erken devirlerden itibaren Bulgar tacirlerinin İslâm ülkeleri ile temasları, diğer taraftan zengin Müslüman tüccârların deniz yoluyla Bulgar başkenti ve Bulgar şehrine akın etmeleri sayesinde İslâm dini'nin önü, yani Bulgar yurtlarına giden yolu açılmış ve bu sayede pek çok ***Bulgar Türkü*** de Müslüman olmuştur.

Bu arada hemen şunu ifade edelimki, ***İslâm dini*** diğer bir çok ülke ve Türk yurtlarına bir kan ve ateş kasırgasından geçerek ulaştığı halde, ***Bulgar Türkleri*** için bu, hiçte böyle olmamıştır. ***İslâm dini;*** Bulgar illerine tam bir emniyet, barış, huzur ve istikrar yoluyla girmiş, dini manada hiçbir çarpışma çatışma olmamış ve bir tek kimsenin kanı akmamış, bur-

[36] İbn Rusteh, s. 141.
[37] el-Gıranati, s. 116.

nu bile kanamamıştır. ***Baykent ve Buharadaki "İslâm inkılâbı"*** onbinlerce Türk'ün kanı pahasına gerçekleştiği gibi, ***Kafkas ve Hazar*** yurtlarına İslâmiyetin girmesi de çok kanlı olmuş ve her iki taraftan on binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bu bakımdan ***Bulgar Türkleri;*** *kansız İslâm İnkılabının* en güzel örneğini vermişlerdir.

Hadd-i zâtında ***İslâmiyet,*** Bulgar yurtlarına ***"üç ana yoldan"*** girmiş ve tabandan, yani geniş halk kütlelerinden başlıyarak kendinden emin bir şekilde yukarılara tırmanmış ve saray halkı, Bulgar Türk aristokratlarına doğru çok ulu bir yol bulmuştur. Evet ***İslâm dini'nin,*** İtil Bulgarlarına ulaştığı bu ana istikametlerden **birisi;** ***"Azerbaycan ve Kafkasya"*** istikameti, yani ***Hazar yurtları*** ve buralardan kalkıp gelen ***Müslüman Hazarlar'ın, Bulgarlar*** arasında İslâm dininin yayılması yolunda münferit ve çok başarılı faaliyetleridir. Onların tebliğ ve irşâdları sâyesinde bir çok Bulgar Türkü Müslüman olmuştur.

Bilindiği gibi **Hazar** ***Türk Hakanları,*** daha Emevîler devrinde ***İslâm dini'***ni kabul etmişlerdi. Abbasîler devrinde ise; İslâmiyet, ***Hazar Türkleri,*** Kafkasların bu güçlü kartal bekçileri arasında bir altın devrini yaşamıştır. Hatta Hazar asıllı bu Müslümanlar, Bulgar saraylarına dahi nüfuz etmişler ve aristokrat tabakanın Müslüman olmasında önemli hizmetler ifa etmişlerdir. Nitekim büyük *Bulgar Hakanı* **Bilgevar'ın,** daha sonraki sayfalarda, çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, ***Bağdad*** Abbasî halifesine gönderdiği elçinin **Abdullah b. Baştû** adında ***Hazar*** asıllı bir Müslüman ve aynı zamanda Bulgar devletinin en önemli ki-

lit adamlarından biri olması bizim bu görüşümüzü daha da güçlendirmektedir[38].

Harzemden Kopan İlâhi Fırtına:

İslâm dini'nin Bulgar yurtlarına ulaştığı bu ana yollardan **ikincisi,** belki de en önemlisi, ***Hazar denizinden*** bağlantılı olarak sürdürülen ***İtil nehri*** yoludur. Bu önemli deniz ve nehir yolu ile Bulgar yurtlarına gelen Müslüman tacirler, geniş halk tabakaları, aydın kesimlerle yaptıkları *ticari, sosyal* ve hele hele *dini temaslar* sonucu buralarda, yaşayan bir çok kimse İslâm dinini kabul etmişlerdir.

Ne var ki bu Müslüman tacirlere, ***Harzemli Türk tacirlerini*** de ilave etmemiz gerekmektedir; Gemilerle ***Volga nehri*** yolu ile geldikleri Bulgar şehirlerinde fazla bir sıkıntıya düşmeden çok kârlı alış-veriş yapıyorlardı. Onların buralardaki yoğun ticari faaliyetleri ***Bulgarların*** İslâm dini, bu arada faziletli Müslümanları daha yakından tanımalarına sebep olmuştur. Nitekim **T.W. Arnold,** bu hususlarda daha kesin konuşmakta ve şöyle demektedir; ***"Volga sahillerinde yaşayan Bulgar Müslümanları, daha önce Türk vs. gibi kuzey bölgeleri eşyalarını alım-satımı ile uğraşan Müslüman tacirler vasıtası ile ihtida etmişlerdir"***[39].

İslâm dini'nin İtil, Bulgar yurtlarına ulaşmada takib ettiği ***üçüncü*** ana istikâmet ise Türkistandan ***"İpek Yolu"*** bağlantısı ile gelen ***"Harzem Kara Yolu"***dur. Bu yol; Hindistandan gelen tarihi ***"Baharat Yolu"***nun **"İpek Yolu"** birleştiği bir şehir olan ***Buhara*'dan** ayrılarak tekrar

[38] ***İbn Fazlân Seyahatname***, s. 24.
[39] Geniş bilgi için bkz. Arnold, T.W., ***The Preaching of Islam,*** s. 245, 246.

Baykent'e, oradan Ceyhun nehrinin yukarı mecrasını takib ederek *Harzem*'e ulaşır ve buradan ayrılarak kara yolu ile Bulgar yurtlarına girer ve ***"Kuzey Ticaret Yolu"*** ile birleşirdi[40].

Bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, **İbn Fadlân**'da işte bu yolu takib ederek ***Bulgar yurtlarına*** o meşhur seyahatini yapmıştır. Bu yol; ***İpek Yolu,*** Hazar ve Bulgar yurtlarını ekonomik, sosyal, ticari ve hele hele dini ve kültürel yönlerden bağlayan çok önemli bir kara yolu bir ***Avrupa*** ve ***Asya*** (Avrasya) yolu idi. Üstelik trafiği çok yoğun bir din, medeniyet ve kültür yolu idi. Bu yolun önemine işaret eden **el-Mesûdi** şöyle demektedir; ***"Bulgarlar Türklerden bir kavimdir. Oradan Horasan'ın Harzem bölgesine devamlı kafileler gelir, kafileler gider. Yalnız bu ticaret yolu diğer Türk kabilelerinin oturduğu bozkırlar arasından geçer ve onlar tarafından koronur***[41].

Diğer taraftan bu sıralarda Türkistan'ın ***Baykent, Buhara*** **ve** ***Semerkant*** gibi büyük şehirleri İslâm kültür ve medeniyetinin çok parlak ve canlı bir merkezi haline gelmişti. *Aklî* ve *nakli* ilimler fevkalade bir şekilde gelişmiş, *Tefsir, Hadis, Fıkıh* gibi İslâmi ilimlerin her bir dalında yüzlerce binlerce ilim adamı yetişmiştir[42]. İslâm tasavvufu Müslüman Türkün iman coşkusu ile birleşmiş ve İslâm dini, yeni yeni

[40] Geniş bilgi için bkz. A. Canbek, C., ***Kafkasya Ticâret Tarihi,*** İstanbul, 1978, s. 8-8, Heyd, W., ***Yakındoğu Ticâret Tarihi,*** Çev. E.Z., Karal, Ankara, 1975, s. 85.
[41] el-Mesudi, I, s. 181, el-Kazvini, s. 609.
[42] *Bu konularda geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., ***Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,*** Konya, 1996, s. 73 vd.

iklimlerde yayılmış ve buralarda kollektif bir iman heyecanı haline gelmiştir.

İşte ***İç-Asyadan*** kaynayıp gelen İslâm hidâyet dalgaları, bu ilk hamlede ***Harzem*** kıyılarına vurmuş ve ***Harzem*** bir din, bir kültür ve bir medeniyet merkezi olmuştur. Asıl bundan sonradır ki; İslâmiyetin ***Bulgar, Hazar yurtları*** ve ***Orta Avrupa***'ya kadar uzanan ***"tarihi hidayet yolu"*** da açılmış oluyordu. Artık İç-Asya'dan gelen ve İpek Yolunun bir devamı olan ve Harzemdan geçerek Orta Avrupaya ulaşan tarihi ***"Kuzey Ticâret Yolu"***nun şerefli yolcuları bundan böyle ***Harzemli tüccarlar,*** *Turan yudu ilim adamları, İslâm mutasavvufları erenler, İslâm uluları ve bir sonraki devirde "Yesevi Müridleri"* olacaktı.

Bunlar, ***Hak dininin*** ilk müjdeyicileri ve ilk mürşidleri idiler. Kendilerini yeni bir cezbe ile Allah'ın dinini yaymaya adayan bu iman erleri, büyük kafileler halinde ***Don-Volga nehirleri*** boyları, buralarda yaşayan ***Bulgarlar, Hazarlar*** ve diğer Türk boylarına ulaşmışlar ve onlar arasında, Allah'ın nurunun yayılması ve iman hakimiyetinin kurulma ve yerleşmesi uğrunda her türlü takdirin üstünde çok büyük hizmetler yapmışlardır. Bu ticâret yolunun yolcuları daha ziyade ***Müslüman tüccarlardı.*** Bu bakımdan İslâm dini'nin Volga Bulgarları arasında yayılmasından söz edenlerin Müslüman tüccarlar ve ***Harzemli Türk tacirlerinden*** bahsetmemeleri mümkün değildir[43].

[43] Arnold, T.W., a.g.e., s. 245, 246, Turan, O., ***İslâmiyet ve Türkler,*** s. 467, Kurat, A.N., İA, ***Bulgarlar,*** II, s. 782, Yüce, N. Bulgarlar, DİA, VI, s. 390-391, Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** Ankara, 1997, s. 187, Kurat, A.N., ***Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, ve Devletleri,*** s. 115, Örnek,

Görüldüğü gibi ***İslâm dini,*** Bulgar yurtlarına ***Arap yarımadasından*** değil, ***Orta-Asya***'dan geliyordu. Turan Yurdunun özelliklerini taşıyordu. Bir başka ifade ile, ***Bulgar*** ve ***Hazar*** Türklerinin de, Orta-Asya Türklüğünde olduğu gibi ***"amelde mezhepleri;*** *İmam-ı Azam Ebû Hanife,* ***itikatta mezhepleri*** ise; büyük Türk ilahiyat alimi; ***İmam-ı Mâtürîdi"*** idi. Nitekim ***Hanefi Mezhebi***'nin Bulgar yurtlarındaki bu canlılığını gören **İbn Faldan,** buna bir anlam verememiş ve kendisi koyu bir ***Şafii*** olduğu için, bazı dini meseleleri, ***Bulgar Hanının*** huzurunda ***"Şafii görüşü üzerine"*** münakaşa etmekten bile çekinmemiştir[44].

Kuzey transit ticaret yolu, bizim yeni tabirimizle ***"İslâm Hidayet Yolu"***nun aksi istikametinden gelen yolcuları vardı. Onlar; Müslim ve gayr-i Müslim olsun ***"Bulgar tüccarları"*** idi. Bulgar tüccarlar kuzey bölgelerine ***Kama ve İtil*** nehrinin kuzeyinde yaşayan ve ***"Vesler"*** olarak bilinen kavimlerle, (İslâmi kaynaklarda ***Visular***) nehir yoluyla ticari seferler düzenledikleri çok kârlı alış-verişler yaptıkları gibi[45] Hazar başkenti ***Etil şehri,*** hatta bundan çok daha ağırlıklı olarak ***Harzem,*** bundan da öte ***İç-Asyaya*** doğru ticari seferlerde bulunuyorlardı. Onlar bu ticari seferlerinde ***Samani*** ülkelerine gridikleri gibi[46] pek muhtemeldirki başkent ***Buhara***'ya kadar ulaşıyorlardı. O kadarki Bulgar tâcirlerinin

A.A., ***Tatar Tarihi,*** Moskova, 1925, s. 36, ed-Dakuki, H. Ali, ***Devletü'l-Bulgar el-Müslimin fi-Havz el-Folga,*** Muerrihu'l-Arabi, sy. 21, s. 206, vd. Selen, S.H., ***Ticaret Tarihi,*** İstanbul, (Tarihsiz), s. 40.

[44] ***İbn Fazlan Seyahatname,*** s. 55.

[45] Şeşen, R., a.g.e., s. 57.

[46] Kurat, A.N., a.g.e., s. 112, 115, 117, Baştav, S., ***İtil Volga Bulgar Devleti, Tarihte Türk Devletleri,*** I, s. 187, 189, Kurat, A.N., İA, II, s. 783, Togan, Z.V., ***Türk ve Tatar Tarihi,*** s. 76.

bu ticari seferlerinde ***Hindistan***'a kadar ulaştıkları da oluyordu[47].

Bulgar tacirlerinin Harzem gibi İslâm ve Türklüğün çok güçlü merkezleri olan ülkelere yaptıkları seferlerin çok yönlü bir çok faydaları olmuştur. Bu seferler, ***Müslüman Bulgarların,*** imanî duygularını güçlendirdiği gibi, gayr-i Müslim Bulgarlarda ***İslâm dinini*** kendi öz çevresinde görüyorlar ve bundan büyük ölçüde etkileniyorlardı. Böylece Bulgarlar bu hidayet yolu vasıtasıyla İslâm kültür ve medeniyeti ile daha sıkıya temasa geçmiş oluyorlardı[48].

Fakat bu ***Harzem İslâm Hidâyet*** yolunun yeni şerefli bir yolcu sınıfı daha teşekkül etmişti. Bu kişiler eskilerin tabiri ile ***"talebe-i Ulum"*** *yüksek okul öğrencileri* sınıfı idi. Bunlar İslâmi ilimleri tahsil etmek için ***Harzem'e*** geldikleri gibi bir o kadarı da, İslâm'ın taht ve baht şehri ***Bağdad***'a gidiyorlardı[49]. Nitekim **Hüsamü'd-Din el-Bulgari,** yukarda adı geçen eserinde bu hayırlı gelişmelerden bahsetmiş, bu öğrencilerin buralarda çok sağlam bir eğitim aldıklarını, *Tefsir, Hadis ve Fıkıh* gibi İslâmi ilimler tahsil ettiklerini ve daha sonra kendi yurtlarına döndükten sonra büyük bir gayretle İslâm dinini yaydıklarını söylemiş, hatta onlardan bazılarının isimleri ve eserlerinin adlarını kaydetmiştir[50]. Bize göre bu önemle vurgulanması gereken bir husustur. Zira böylece, ***Bulgar Müslümanlığı*** İslâmi bir zemine oturmuş oluyordu.

[47] Feher Geza, ***Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri,*** Ankara, 1986.
[48] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** Ankara, 1975, s. 88, Krş, Turan, O., a.g.e., I, s. 152.
[49] el-Hamevi, I, s. 322.
[50] el-Bulgari, Hüsamü'din, s. 25-34.

Bulgar yurtları, Don-Volga nehri boylarında yaşayan diğer ***Türk boyları*** arasında İslâm dini'nin süratle yayılması ve buralarda yaşayan Türklerin sessiz sedasız hem de büyük kütleler halinde ***Müslüman olmalarında;*** Müslüman Türk'ün Allah'ın hidayetine giden yolda *"iki ulu atası"*ndan[51] ikincisi olan *Pir-i Türkistan,* **Hz. Ahmed Yesevi** ve onun her biri bir Kutup yıldızı olan ***"Halife"*** ve ***"müritleri"***nin her türlü saygının üstünde çok büyük hizmetleri olmuştur.

Tamamen bir Türk mutasavvufu tarafından, halis bir Türk muhitinde kurulan bu ilk büyük ***Türk Tarikatı,*** yani ***"Yesevî"***lik, önceleri ***Seyhun havalisinde, Taşkent*** ve ***Doğu Türkistan*** da yerleşmiş, daha sonra Türk dil ve kültürünün ***Aşağı Türkistan*** ve ***Harzem*** de kuvvetlenmesine parelel olarak buralarda dal budak salmış ve çok büyük bir önem kazanmıştır. ***Yesevilik*** kısa bir zaman sonra, Seyhun havzasından ***Harzem*** bozkırlarına, oradan da ***Don Volga boylarında*** yaşayan ***Bulgar yurtlarına*** kadar yayılmıştır[52].

Evet asıl bundan sonradırki; Müslüman tâcirler, İslâm alimleri ve *talebe-i ulumun* katıldıkları kuzey ***"İslâm Hidayet Yolu"***nun yolcuları arasına bu defa **Hoca Ahmed Yesevi**'nin ***müridleri*** de katılmış ve onlar Bulgarlar'a kadar ulaşmışlardır. Bilindiği gibi **Ahmed Yesevi** İslâm dini'nin; ***Anadolu, Türkmen boyları ve Kuzey bölgelerinde*** yayılmasını, ***Yesevi tarikatının*** temel prensibi haline getirmiş ve bunu müritlerine ilâhi bir ders olarak vermiştir.

[51] *Bunlardan birincisi Abdu'l-Kerim Satuk Buğra Handır, Geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** Konya, 2004, s. 311.
[52] Köprülü, M.F., ***Ahmed Yesevi,*** İA, I, s. 213.

Onun 12.000 kendi bölgesinde ve 99.000 uzak bölgelerde yaşayan pek çok müritleri olduğu gibi, ayrıca kendi namına yetkili kıldığı birçok *"Halifeleri"* vardı. Bunlar kendilerini İslâmın ilahi cezbesine kaptırmış *"iman erleri"* ve *"İslâm sevdalıları"* idiler. Onlar'ın dünya ve ahirette kendilerini mutlu eden bir tek gayeleri vardı. Oda; ***nurdan elini göçebe bir Türkün eline uzatmak ona, iman şerbetini sunmak ve iman hakimiyetine giden yolun atın anahtarını*** (kelime-i tevhid) ona vermekti. Bu bakımdan **Yesevi**'nin iman erleri, bir hidayet müjdecileri olarak ***Harzem*** ötesi Türk kavimlerine koşmuşlar, ***Don-Volga*** nehirleri boylarında yaşayan ***Bulgar Türklerine*** gelmişler, kendi dillerini yan *öz **Türkçe***'yi konuşan bu kişiler arasında İslâm dinini yaymışlar ve onlar arasında çok büyük bir hüsn-ü kabul görmüşlerdir[53].

Bulgarlar Arasında Kütle İhtidaları:

Asıl bu hayırlı gelişmelerden sonra ***Bulgarlar*** hatta ***Don-Volga nehir boylarında*** yaşayan diğer ***Türk boyları*** da dahil, İslâm'ın yayılması daha bir hız ve canlılık kazanmıştır. Ne ilginçtir ki ***Abbasi Halifelerinin,*** Bulgarlar arasında İslâm dini'nin yayılmasını bütün güçleri ile destekledikleri görülmektedir. Bu hayırlı gelişmelerde **Harun er-Reşid; el-Memun,** anası ve oğlu **el-Vâsık**'ın (842-847) çok büyük hizmet ve destekleri olmuş ve böylece Bulgarlar arasında kütle ihtidaları da başlamıştır. Nitekim bu hayırlı gelişmelerden bahseden **el-Mercani** henüz bize kadar ulaşmayan

[53] Bkz. Yazıcı, N., ***Hoca Ahmed Yesevi Döneminde Türk İslâm Kültürünün Oluşum-Gelişimi,*** Diyanet Dergisi, XXXIX, sy. 4, s. 3-16, Turer O., ***Türk Dünyasında İslâm'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sûfi Tarikatler ve Yesevinin Rolü,*** *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevi Simpozyumu Bildirileri,* Kayseri, 1993, s. 361-368.

Risaletü'l-İntisab adındaki bir eserden naklederek bize şu güzel ve müjdeli haberleri bildirmektedir;

"أرض البلغار بلاد الترك الإسلامية أسلموا في الدولة العباسية في خلافة المأمون والواثق بالله وأسلم مرة في الخلافة القائم بأمر الله ثلاثون ألف خركاة."

"Bulgar toprakları Müslüman Türk yurtlarıdır. Onlar Abbasi halifelerinden el-Memun ve el-Vâsık Billah zamanında Müslüman olmuşlardır. el-Kâim Biemrillah zamanında ise (1031-1075) o bölgede bir defasında 30.000 çadır halkı toptan Müslüman olmuşlardır"[54].

Bu bir manada ***İslâm dini'nin*** Volga nehrine kadar yayılan geniş sahalarda sessiz, sedasız kazandığı ***"dini zaferin"*** de en güzel bir ifâdesi olmalıdır. Zira burada çadırdan maksat ***"Türk aileleri"***dir. Her bir çadır veya Türk ailesinin 10-15 kişi olduğu göz önüne getirilirse bu, 500.000 ***Bulgar Türk***'ünün Müslüman olduğunu gösterirki bu çok önemli bir rakam olmalıdır.

Ne var ki bu zaferin kahramanları, ***Müslüman Askerler*** veya ***Arap orduları*** değildi. Onlar nur yüzlü İslâm alimleri, Müslüman tacirler, ak saçlı, ak sakallı gözleri cennet ehlini müjdeleyen ***Türkmen dervişleri,*** erenler, evliyalar, hulasa buna gönül veren herkes, buralarda yaşayan insanların gönül dünyasını, Allah'ın nuru ile aydınlatması için yoğun bir tebliğ ve irşad faaliyetine girişmişler ve neticede binlerce, on binlerce kimse de Müslüman olmuşlardır. Artık bundan

[54] el-Mercani, I, s. 67, er-Remzi, M., I, s. 267, Krş. Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** Ankara, 1963, s. 58.

sonra buralarda bir çok ***cami ve mescitler*** yapılmış ve ***Kur'an okulları*** açılmıştır.

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, ***Bulgarlar*** arasında İslâmiyet, ***Bulgar Hanlığı*** ve saray çevrelerinin dışında tamamen bir ***"halk hareketi"*** olarak gelişmiş ve daha sonra Bulgar saray çevreleri ve Bulgar hanedan âilesine sıçramış ve IX. asırda ***İlteber*** veya ***Bilgevar Han*** zamanında Don-Volga boylarında yaşayan Bulgarlar kâmilen Müslüman oldukları gibi, bu topraklarda ilk defa yeni bir devlet yani ***Bulgar İslâm Devleti*** kurulmuştur. Böylece ***Hz. Peygamber*** zamanında ve **Taki Aydur Han**la başlayan ***"Bulgar İslâm destanının"*** ikinci safhasıda tamamlanmış oluyordu. Şimdi biz, bu ***Bulgar İslâm destanının*** ikinci kısmı yani **Bilgevar Han**'ın Allah'ın hidayetine kavuşması ve asıl bundan sonra cereyan eden ilginç olaylar ve Yeni ***Bulgar İslâm Devletinin*** kuruluşunu görelim.

II.
İSLÂM DİNİ'NİN BULGAR DEVLETİNİN RESMİ DİNİ OLMASI
Yeni Bulgar İslâm ve Devletinin Kuruluşu

Bulgar İslâm Destanının Yazılması:

Bundan önceki sayfalarda da ifade edildiği gibi; İslâm dini Bulgar yurtlarına diğer Türk yurtlarına göre çok başarılı bir şekilde girmiş ve kısa zamanda bir halk hareketi haline gelmiştir. Bu cümleden olmak üzere Bulgar şehirlerinde bir çok ***cami*** ve ***mescidler*** yapılmış, buralarda bir çok ***Kur'an okulları*** açılmış ve büyük şehirlerde çok güçlü ***İslâm cemaatları*** oluşmuştur. Fakat asıl mesele ***İslâm dini***'nin Don-Volga boyları ve ***İtil Bulgarları*** arasında yayılması, kollektif bir heyecan haline gelmesi, buralarda yaşayan Bulgarların büyük kitleler halinde Müslüman olması, bir diğer ifade ile yarıda kalan ***Bulgar İslâm Destanının*** geriye kalan kısmının yeniden yazılması idi.

Gerçekte ***Bulgar İslâm destanının*** geri kalan bu ikinci kısmının yazılması, ***Karahanlı Müslüman*** hanedanı yani **Satuk Buğra Han** ve onun soyundan gelen gazi hükümdarlar gibi, yeni bir gönül coşkusu ve iman huzuru ile Müslüman olmuş *Kara Bulgar hükümdarı* **Aydar Han** ve bu hanedan âilesinin soyundan gelen gazi hükümdarların ***İtil Boylarının*** mukadderatına hakim olmaları ile mümkün olmuştur. Kendilerini İslâmın yüce gayelerine adayan bu ***Mücâhid Gaziler*** bir taraftan İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetleri, diğer taraftan parlak kılınçlarının ucundan damlayan mübarek kanlarla ***Bulgar İslâm destanının*** ikinci kısmını yazmışlar ve Bulgar

mücahitlerini bu destanın kahramanları haline getirmişlerdir.

Aydar Han; bu Müslüman hanedan ailesi ve onun soyundan gelen gazi ***Kara Bulgar Hanları*** daha sonraları gözlerini ***Volga-Bulgar***'larına çevirmişler, elde olmayan bir kısım sosyal ve siyasi olayların zorlaması, Müslüman ***İtil Bulgar***'ları ve onların önde gelenlerinin devamlı davet ve ısrarları sonucu ***Volga Bulgar*** yurtlarına girmişler ve buralarda İslâm hidayet sancağını yeniden dalgalandırmaya başlamışladır. Onların bu samimi gayretleri sonucu, İslâm hidayetinin Bulgar yurtlarına giden ilahi yolun önü açıldığı gibi, ***Volga Bulgarları*** büyük bir çoğunlukla Müslüman olmuş, bundan da öte, İtil havzasında ilk ***İslâm devleti*** bir başka ifâde ile ***İtil Bulgar Türk devleti*** kurulmuştur[55].

Abdullah b. Baştu; İslâmi Gelişmelerin Mimarı:

Gerçekte bütün bu hayırlı gelişmeler, ***Kara Bulgar*** hükümdarı **Aydar Han**'ın **Abdullah b. Baştu** adında imanı kavi, varlıklı bu arada abid ve samimi bir Müslümanın irşadı sayesinde ***Müslüman olması*** ile başlamış ve daha sonra bütün güzelliği ile devam etmiştir. **Abdullah b. Baştu**'nun; daha sonraları Müslüman Bulgar saraylarının kilit adamı, İslâmi gelişmelerin önde gelen siması ve bu yönde üretilen politikaların asıl mimarı olması bakımından onun kısa da olsa, tarihi geçmişinin aydınlatılmasında yarar vardır. Şöyleki;

Abdullah aslen ***Semenderli*** bir ***Hazar Türküdür.*** Ailesi buranın varlıklı, zengin, en asil tüccar âilelerinden biridir. Babası ***Sinc;*** ticaret için gittiği ***Hindistan***'dan dönerken ***Horasan***'a bizim yeni tabirimizle ***Doğu Tûran*** yurduna gelmiş

[55] Miftakov, Zufar, Z., ***İdil Havzasındaki İslâm Devleti İdil Bulgar Devleti,*** TÜRKLER, IV, s. 409-416.

ve burada karşılaştığı kimselerin delâleti ile Müslüman olmuştur. (VIII. asrın sonu) İşte **Abdullah,** böyle güçlü bir âile ortamında yetişmiş, ***İslâmi ilimleri*** tahsil etmiş ve daha sonra ***Semender camii***'nin ***imamı*** olmuştur. O; sadece ***Semender camiinin*** imamı olarak kalmamış, yakın çevresi ve ***Hazar***'lar arasında ***İslâm dini***'nin yayılması için canla başla çalışmış, bu hayri faaliyetleri sırasında bazı tehlikelerle karşılaşmış ve en sonunda Kara Bulgar hükümdarı **Aydar Han**'a sığınmak durumunda kalmıştır[56].

Abdullah b. Baştu asıl bundan sonra ve **Aydar Han**'ın soyundan gelen Müslüman ***Bulgar Hanları*** zamanında, bütün imani coşkusu ile hem de nerede olursa olsun İslâm dini'ni yaymaya ve insanların Allah'ın hidayetine çağırmaya devam etmiş ve Müslüman hanedan ailesinin kilit adamı ve Bulgar Hanlarının ***"Bilge Veziri"*** olmuştur. İslâmiyet'in, ***İtil Bulgarlarının*** resmi dini olması ve yeni ***Bulgar İslâm devletinin*** kurulması ve İslâm dini'nin yayılmasını ve bu devletin ***resmi bir politikası*** haline getirmesinin asıl mimarı bu yiğit Hazar Türkü **Abdullah b. Baştu** dur. Ayrıca onun; Abbasi Hilâfetinin Yeni ***Bulgar İslâm devleti*** ile sosyal ve dini münasebetlerini gelişmesinde çok güzel hizmetleri olduğu gibi ***İslâm Halifesini,*** Bulgar yurtlarına bir ***elçilik heyeti*** göndermeye de o ikna etmiştir[57].

Kara Bulgar Hükümdarı **Aydar Han** belki de bu faziletli insana duyduğu saygı ve ona olan şükran borcunun bir

[56] Bütün bu hayırlı gelişmeler için bkz. Bakşi İman, ***Djagar Tarikhy, Collection of Bulgarian Annals Year 1680,*** Orenburg 1993, Z. Z. ***Miftakov,*** *yukarda da adı geçen makalesinde* ***Bakşi İman***'*ın yazdığı* ***Bulgar Tarihi*** *adındaki bu kitabının bu konulardaki bilgilerini yalın bir şekilde özetlemiş ve Türk okuyucularına sunmuştur.*

[57] ***İbn Fazlan Seyaatname,*** s. 24.

ifadesi olmak üzere, ilk doğan çocuğuna bu İslâm mücahidinin adını vermiş ve ona *"Abdullah!"* demiştir. Bu küçük **Abdullah** daha sonra *"Cılkı"* adıyla *Kara Bulgar* tahtının varisi olacak ve ***İslâm dini***'nin Volga boylarında yayılmasında çok büyük ve şerefli hizmetleri dokunacaktır. Mâmâfih **Aydar Han** Müslüman olduktan sonra, son derece dindar bir hayat yaşamış, çevresinde ***İslâm dini***'nin yayılmasında büyük gayretler sarfetmiş ve onun zamanında *Kara Bulgarlar* arasında bir çok *câmi* ve *mescid* yapılmıştır.

Cılkı Han İslâm'ın Hizmetinde:

Fakat *Kara Bulgarlar* arasında ***İslâm dini***'nin yayılması, **Aydar Han**'ın ölümünden sonra *"Baltıvar"* veya *"İlteber"* ünvanı ile Hanlık makamına geçen ve *"Bulgar Hanı"* ilân edilen oğlu **Cılkı Han** zamanında yeni bir güç ve dinamizm kazanmış ve ***İslâm dini*** bu topraklarda çok güçlü bir varlık haline gelmiştir. Ne var ki İslâm tarih ve coğrafyacıları bu gayretli Bulgar Hanı *"Cılkı"*yı *"Silki"* veya *"Şilki"* olarak kaydettikleri gibi, onun Müslümanlığını da göz ardı etmişler ve bu meseleleri adeta içinden çıkılmaz bir hale getirmişlerdir[58].

Küçük kardeşi **Laçın**'ın koyu bir *"Şamanist"*olmasına rağmen **Cılkı**, *"Hanlık makamına"* geçtiğinde zaten güçlü bir *Müslüman* idi[59]. Evet kalbi ve gönlü iman nuru ile dop dolu olan yeni *Bulgar Han*'ı, İslâm dini'nin *Kara Bulgarlar* veya *Şamanist Türkler* arasında yayılması için çok ciddi teşebbüslerde bulunmuştur. Bu cümleden olmak üzere, ülkesinde bulunan ve henüz Müslüman olmamış, üstelik koyu

[58] el-Hamevi, I, s. 486, ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 24, İbn Ruste, s. 141.
[59] Miftakov, Z. Z., a.g.mk., TÜRKLER, IV, s. 409.

bir *"Şamanist"* olan *Kara Bulgar*'ların bütünüyle, hem de bir emir ve komuta zinciri içinde Müslüman olmalarını istemiş ve bu konuda çok sert uygulamalar yapmıştır. Öyle ya, akşam *"Şamanist"* olarak yatan *Bulgar Türkleri* bütün ülkede sabah *"Müslüman"* olarak kalkacaklardı.

Hiçbir alt yapı çalışması yapılmadan ve üstelik bütün ülke çapında böyle bir *"İslâm'a Çağrı Hareketi"*'nin başlatılması **Cılkı Han**'ın ülkedeki bütün *"Şamanist"* ve *"Putperestlerin,"* hatta dini inançları ne olursa olsun bütün diğer insanların *Müslüman olmalarını* istemesi ve buna karşı direnenleri çok ağır bir şekilde cezalandırması, İslâm'ın özüne de aykırı, şüphesiz hatalı bir davranış idi. Onun bu yeni teşebbüsleri ülkenin birlik ve beraberliğini bozduğu gibi, kendisini sıkıntıya sokmuş, hatta *"Hanlığını"* bile tehlikeye atmıştır. Zira bu umumî protestolardan yararlanmak isteyen ve koyu bir *"Şamanist"* olan küçük kardeşi **Laçın,** ona baş kaldırdığı gibi komşu *Hazar Hakanı* da **Cılkı Han**'ın üzerine yürümüş ve ülkesinin çok büyük bir kısmını işgal etmiştir.

Cılkı Han'ın Bulgar Şehrine Diktiği İslâm Sancağı:

Ne var ki *Mücâhid Gâzi* **Cılkı Han** için bir yıkım olan bu kara ve kâbuslu günler pekte uzun sürmemiş ve İslâmi açıdan daha hayırlı yeni yeni gelişmelere sebep olmuştur. Şöyle ki;

Bu sıralarda *İtil Bulgar Hanlığı* bir kargaşa ve keşmekeşlik içinde bulunduğu gibi, Müslüman cemaatin önderleri, Müslüman tacirler ve yerli Bulgar Türkleri de çok büyük bir sıkıntı içinde bulunuyorlardı. Bu bedbaht gelişmeler, Müslüman **Cılkı Han**'ın yüzünü doğuya, yani *Don Volga Bulgarlarına* çevirmesine sebep olmuştur. Ayrıca yakın çevre-

sindeki Müslüman devlet adamları, Müslüman tâcirler, Volga boylarındaki Bulgar Müslümanlarının önderleri de onu Bulgar yurtlarına yürümeye teşvik etmekten hiçbir zaman geri kalmamışlardır.

Cılkı Han; bu kabına sığmaz *Mücâhid Gâzi,* bütün bu İslâmi zaruretler karşısında, ordusuna yeni bir çeki düzen vermiş, yeni bir gaza ve cihad ruhuyla İtil havzasına girmiş, İtil Bulgar yurtlarını bütünüyle ele geçirmiş, ***İslâm sancağı*** ve hanlık tuğlarını ***Bulgar şehrine*** dikmiştir. **Çılkı Han** sayesinde ***İslâm dini,*** İtil boylarında yeni ve muhteşem bir zafer kazandığı gibi, ***Bulgar İslâm destanının*** yeni altın sayfaları da yazılmıştır. Asıl bundan sonra; Bulgar Müslümanlarının önde gelenleri, şehir halkı, Müslüman tacirler ve aristokrat sınıfı ile uzun uzun istişareler yapılmış, eski Türk törelerine göre muhteşem bir tören düzenlenmiş ve **Cılkı Han:** ***"Baltıvar"*** veya ***"İlteber"*** ünvanı ile Bulgar tahtına "Buyur!" edildiği gibi, yeni ***"Bulgar Hanı"*** ilân edilmiştir[60].

Artık bundan böyle yeni ***Bulgar devleti;*** *Kuran-ı Kerimin* ***esasları ve şeraitin hükümlerine göre yönetilecekti. Artık o bir*** *"Han"* ***olarak Bulgar Müslümanları ve Bulgar halkı ve bir*** *"Baltıvar"* ***veya*** *"İlteber"* ***olarakta, Bulgar ve komşu ülke insanları tarafından saygı görecek ve hürmet edilecekti. Onun*** *eşi* ***ise; bundan böyle Türk devlet geleneğine göre, siyâsi ve sosyal hayatın içinde olacak, resmi kabuller ve büyük tören ve merasimlerde*** *Cılkı Han'ın* ***yanında oturacak, gaza ve cihada çıktığı yani*** *"Başkent"* ***te olmadığı sıralarda ona*** *"vekâlet"* ***edecekti.***

Cılkı Han; bir taraftan Bulgar yurtlarında emniyet ve barışı sağlamak için insan üstü bir gayret gösterdiği gibi, di-

[60] Baksı İman, a.g.e., I, s. 38.

cihad meydanlarına inmiş ve İslâm namına yeni yeni bir çok yerler fethederek ülkesinin sınırlarını genişletmiştir.

Yeni Bulgar İslâm ordusu: *süvari birliklerinden oluşuyordu. Askerler zırh, tolga ve başlıklar giyiyorlardı. Silahları ise, 2-3 metre uzunluğunda bir mızrak, uzun ve keskin bir kılınç, ince bir bıçak, bir hançer ve bir savaş baltasından oluşuyordu. Harplerde taşlar mıncınıklarda fırlatılıyordu. Her savaş birliğinin* ***"korık"*** *adı verilen bir* ***savaş sancağı*** *vardı. Bir savaşta önce Bulgar askerleri üç sıra halinde saf tutarlardı. Ağır silahlara sahip askerler ön safta yerlerini alıyorlardı. Bunlara* ***"ulan"*** (uglan) *deniyordu. İkinci sırada ise orta derecede silahlanmış askerler vardı. Üçüncü sırada ise, hafif silahlı askerler bulunuyordu*[61].

İslâm Hidayetinin Yeni Mücahidi Almuş Han:

Ömrünü at sırtında ve cihad meydanlarında geçiren bu gazi ***Bulgar Hanı*** vefat etmiş (882) ve uzun bir bocalama ve fetret devrinden sonra, büyük oğlu **Almuş,** ***İdil Bulgar*** devletinin başına geçmiş ve gerçek manada ***"Baltıvar"*** veya ***"İlteber"*** olmuştur. ***Almuş Handa*** tıpkı babası **Cılkı** ve atası **Aydar Han** gibi, son derece dindar, ibadetine düşkün İslâm'a gönül vermiş ve onu yüce kılmaya kendini adamış çok asil bir ***"Bulgar Han"*** idi. Onun Hanlık makamına geçmesi ile Bulgar yurtlarında ***fetret devri*** bitmiş ve ***Bulgar İslâm devleti*** yeni bir güç ve dinamizm kazanmıştır.

Almuş Han asıl bundan sonra, babasının yolunda yürümeye devam etmiş ve onun zamanında İslâmiyetin, Bulgar yurtlarında yayılması, kollektif bir heyecan haline gelmiştir. Bu cümleden olmak üzere on binlerce Bulgar halkı Müslüman olduğu gibi, Bulgar şehirlerinde bir çok *cami,*

[61] Miftakov, Z. Z., a.g.mk., TÜRKLER, IV, s. 412.

mescitler yapılmış ve bu hayri gelişmelere paralel olarak da bir çok *mektep, medrese* ve *Kur'an eğitimi* veren okullar açılmıştır. Mesela ondan önceki yıllarda Bulgar yurtlarında açılan Kur'an okullarının sayısı sadece 42 olduğu halde **Almuş Han** zamanında bu okulların sayısı 180'e ulaşmıştır ki bu fevkalade tatmin edici bir rakamdır(62).

Öyle tahmin ediyoruz ki kalbinin derinliklerinden bir çağlayan gibi kopup gelen bu ***İslâm'a hizmet coşkusu,*** onun manevi hayatına yeni yeni renkler katmış, bu yönde bir takım ilahi işaret ve beşaretler almış ve bu uğurda yaptığı hayırlı hizmetlerin Allah katında makbul olduğuna dair her Müslüman için geçerli olan sadık rüyalar görmüş ve bu rüyalar onun hizmet aşkını kamçıladığı gibi dalga dalga Bulgar yurtlarına yayılmıştır. Böylece **Almuş Han,** halkın gözünde efsanevi bir İslâm kahramanı olmuştu. Aksi takdirde İslâm tarih ve coğrafyacılarının **Almuş Han**'ın bir ilahi sırra mahzar olduğu ve bir ***"ulu rüya"*** gördüğü yolundaki rivayetlerini başka türlü izah etmemiz mümkün değildir. Hatta bazı tarihçiler daha da ileri gitmişler, onun böyle sadık bir rüya sonucu Müslüman olduğunu yazmışlardır ki bu; doğrunun gerçeğin yanlış bir şekilde ifadesinden başka bir şey değildir. Nitekim değerli İslâm tarihcisi **el-Mesudi** konumuza esas olan bir rivayetinde aynen şöyle demektedir:

"وملك البلغار أسلم في أيام المقتدر بالله وذلك بعد العشر
والثلاث مائة وذلك لرؤيا رآها وكان له ولد حج وورد مدينة
السلام وحمل للمقتدر لواء وبنودًا ومالاً."

"Bulgar hükümdarı (Almuş) ***na gelince o; Halife el-*** *Muktedir Billah* ***zamanında ve*** 3100/922 ***yılında gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olmuştur. Onun bir oğlu vardı Hac etmek için yola çıktığında*** *Bağdad'a* ***gelmiş ve beraberinde el-Muktedire takdim edilmek üzere bir sancak ve çok kıymetli hediyeler getirmiştir"***(63).

Baltıvar Yaltıvar Ne Demektir?

Bu arada küçük bir noktaya temas etmek istiyoruz. O da başta **Almuş Han** olmak üzere ***Bulgar Hanları*** için idari bir asalet ünvanı olarak kullanılan ***"Baltıvar"*** kelimesidir. Hadd-i zatında kaynaklarda bu ***Baltıvar*** kelimesi(64) bazen ***"Yaltıvar"***(65) bazen de ***"Baktıvar"*** olarak zikredilmiştir.

Ayrıca ***"Baltıvar"*** kelimesinin okunuşu ve ne anlamda kullanıldığı da modern tarihçilerimiz tarafından hâlâ münakaşa edilmektedir. Onların bazıları bu kelimeyi Türkçe ***"el-Tapar"***(66) ***"el-Teber"***(67) veya ***"İl-Teber"***(68) olarak okumuşlar ve bunun bir devlet, bir asalet unvanı olduğunu bildirmişlerdir. Aynı kelimeyi ***"Bektu-Var-Bey Döger"***(69) veya ***"Yalta-Var"***(70) şeklinde okuyanlarda olmuştur.

Ne var ki, bu yazarlarımızın bir çoğu, her nedense **el-Mercânî**'nin bu konularda, hele hele Müslüman ***Bulgar Hanının*** ismini doğru olarak okuma yolundaki derin beyanlarını görmemezlikten gelmişlerdir. Oysa ***Don Valga boyları***

---

62 Miftakov, Z.Z., a.g.mk.., TÜRKLER, IV, S. 413

63 el-Mesudi, Müruc, I, s. 181, Ayrıca bkz. el-Bekri, ***el-Mesâlik ve'l-Memâlik,*** İstanbul, Laleli, Yazma ne; 2144, I, s. 181.

64 el-Hamevi, I, s. 486.

65 ***İbn Fazlan Seyâhatnamesi,*** s. 50, Beyhaki, ***Tarih-u Beyhak,*** Tahran, 1317, s. 53.

66 Turan, O., a.g.e., I, s. 152.

67 Togan, Z.V., ***İbn Fadlân's Reisebericht,*** Leipzing, 1939, s. 105, 106.

68 ***İbn Fazlan, Seyahatname,*** s. 24.

69 Geniş bilgi için bkz. Kurat, A.N., İA, II, s. 784.

70 Cazeglâdy, K., ***Yıktıvaz Unvanı,*** Macarcadan Çev. İ. Kafesoğlu, T.M., IX, İstanbul, 1951.

ve ***İtil Bulgarlarını*** kendi asrında en iyi bilen ve bu konularda temel kaynakların vermiş olduğu bilgileri en yetkili bir şekilde değerlendiren bu değerli Türk âlimi; ***"Baltı-Var"*** isminin Türkçe ***"Bilgevar"*** kelimelerinden oluştuğunu, *âlim, âkil* mânasında ***"sıfat-ı medh"*** ve ***"unvan-ı iftihar"*** olduğunu beyan etmiş ve bu konularda ayrıntılı bilgiler vererek çok ilginç deliller ileri sürmüş[71] ve bu konuya, kesin bir aydınlık kazandırmıştır.

Almuş Han: İslâm'a Kendini Adayan Kişi:

Gerçekte **Bilgevar Han**'ın, Don-Volga boylarında ayağa kalkması ve yüksek İslâmi şahsiyeti ve onun gölgesinin bütün ***Bulgar yurtlarını*** kaplaması ve ***İslâm dinini*** Bulgar yurtlarında kollektif bir heyecan haline getirmesi tam bir ilahi destandır. Bu ilahi destanı öğrenmek isteyenler bize göre şanslı kimselerdir. Zira bu destanın büyük bir kısmı yazılmış ve tarih literatürüne de girmiştir. Bundan maksadımız, **İbni Fadlan**'ın ***Bulgar Yurtları,*** Bulgarlar ve ***Bulgar Hanına*** olan uzun seferi hakkında yazmış olduğu ***"Rıhle"*** adındaki seyahat notlarıdır[72].

Bu seyâhatnamenin, ***Bulgar Hanı*** ile ilgili kısımlarını okuyanlar **İbn Fadlan**'ın bunca soğuk üslubuna rağmen Bulgar yurtlarında ***İslâm hidâyet*** fırtınası, Müslüman olan Bulgarların, İslâm hidâyetine kavuşmaları ile bir volkan haline gelen imani coşku ve heyecanları ve hele hele **Bilgevar Han**'ın dünyayı kucaklayacak kadar geniş olan imanı ve iman hakimiyetine giden yoldaki azim ve kararlılığını göre-

[71] el-Mercani, I, s. 11, 15, 51.

[72] *Kitap değerli dostum* **R. Şeşen** *tarafından büyük bir ihtimamla Türkçeye çevrilmiş ve Türk okuyucularının istifadesine sunulmuştur. Bilgi için bkz.* Şeşen, R., ***İbn Fazlan Seyahatnamesi,*** İstanbul, 1995.

cekler ve bundan bir kere daha ayrı bir gurur ve sevinç duyacaklardır.

Evet bu en erken devirlerinden itibaren Bulgar yurtlarına giren ***İslâmiyet;*** kudretli Bulgar Hükümdarı **Bilgevar Han** sayesinde Bulgar yurtlarında yeni bir hamle gücüne sahip olmuş, bundan da öte bu geniş coğrafî bölgeler ve Kuzey ülkelerinde çok büyük bir dini zafer kazanmıştır. Artık Bulgar yurtlarında İslâm hidayet nurunun önünü kesen siyah dalalet bulutları kaybolmuş ve Bulgar topraklarına İslâmiyet, yeni bir hidâyet güneşi olarak doğmuştur.

İslâm hidâyetinin cezbesiyle kalbi ummanlar gibi dalgalanıp duran **Bulgar Hanı,** Kuzey ülkelerinin ***"Kutup Yıldızı"*** Don Volga boyları, Bulgarlar'ın yaşadıkları bu geniş ülkeleri İslâm'ın gerçek öz yurdu haline getirmek için vicdanının sesini duymuş, bunun için elini kolunu sıvamış ve çok geniş manada bir İslâmlaştırma kampanyası bir diğer ifade bir tebliğ ve irşad faaliyeti başlatmıştır. **Bilgevar Han,** belki bir ***"Kızıl Elma"*** ülküsü ile sarıldığı bu ***"İslâm ideali"***, "Hayır!" iman hakimiyetinin sadece Bulgar yurtlarında değil, belki bütün ***"Kuzey Bölgeleri"***nde gerçekleşmesini istemiş ve bunun için o devirlerde bir eşi ve benzeri olmayan ciddi teşebbüslerde bulunmuş ve bu bağlamda Bulgar yurtlarında ***İslâm dini***'nin yayılması için bir çok kimseleri seferber etmiştir.

Fakat bunlardan en önemlisi **Seyyid Yunus** gibi, nesl-i pâk-i Peygamberinden olan bir kimseyi, yakın hizmetine alması ve yerli halk arasında İslâm dinin yayılmasını ona bırakması idi. Tıpkı bunun gibi eski ***Semender imamı*** ve yeni devirde Bilgevar Han'ın bir manada veziri olan ve kaynaklarda ***Molla Abdullah*** olarak geçen **Abdullah Baştu el-**

Hazari ile kardeşi **Mikail Baştu** da İslâm dininin yayılmasında ona çok büyük hizmet etmişlerdir[73].

Bilgevar Han kendisi de boş durmamış bu ferdi irşad ve tebliğ görevine bizzat katılmış ve çevresindeki *Türk beyleri* ve bir çok Bulgar aristokratının Müslüman olmalarında çok büyük başarılar göstermiştir. Bundan maksadımız şüphesiz öjnceleri, koyu bir *"Şamanist"* olan **el-Katağan Oğlu Etrek,** *Alp Toğan Oğlu Etrek* Oğuzların *Subaşısı,* Yabgunun vekilidir. **Etrek, Bilgevar Han**'ın damadı idi[74]. Öyle tahmin ediyoruz ki, bu hayırlı gelişmeler, yani hanedan âilesinin Müslüman olmalarından sonra o da özellikle **Bilgevar Han**'ın telkini ile Müslüman olmuştur. Hadd-i zatında **Alp Toğan oğlu Etrek**'in Müslüman olması *Oğuzlara* giden İslâm hidayet yolunun açılması idi ki, bu konular üzerinde bundan sonraki sayfalarda bir kere daha durulacaktır.

Almuş Han'ın Halife İle Dostluk İlişkileri:

Almuş Han'ın bunlarla da yetinmemiştir. O; İslâmi coşku ve hizmet aşkını İslâm Halifesine duyurmak, Kuzey bölgeleri, *Don-Volga* boylarındaki *İslâmi gelişmeleri* ona haber vermek, Bulgar yurtlarında başlatmış olduğu İslâmlaştırma hareketine halifenin iştirakini sağlamak,ayrıca İslâm Halifesinin Bulgar İslâm Devletinin varlığını Halifenin kabul etmesi ve bunun içinde kendisine gerekirse yazılı bir belge verilmesini istemiştir. Bilgevar Han, bu yüce gayelerine ulaşmak için *İslâm Halifesine,* İslâm'ın taht ve baht şehri *Bağdad'*a heyet üstüne heyetler göndermiş ve bir netice elde etmek istemiştir.

[73] Miftakov, Z. Z., a.g.mk., TÜRKLER, IV, s. 413.
[74] ***İbn Fazlan Seyahatnamesi,*** s. 41, İnan, A., a.g.e., s. 198.

Almuş Han bunu başardığı takdirde kendisini komşu Türk beyleri ve ***İslâm devletleri*** mesela; ***Hazarlar, Samânîler, Harzem*** ve hatta ***Gazne Türk Sultanlığına*** karşı daha güçlü ve daha üstün hissedecekti. Hemen şunu ifade edelim ki bütün bu hayırlı teşebbüslerin arkasında **Abdullah b. Baştu el-Hazarî** olduğu ve Bilgevar Han'a bu fikirleri onun verdiği ve sonuna kadar onu, bu mesele de desteklediği ve teşvik ettiği unutulmamalıdır.

Almuş Han bütün bu yüce gayelerini gerçekleştirmek için *Bağdat'*a, **Abdullah b. Baştu** başkanlığında ve Halife **el-Mutazıd** zamanında (892-902) bir elçilik heyeti göndermiştir (901). Bu uzun tarihin geçmişinde ve hele hele böylesine yüce ve İslâmi gayelerle ***Bulgar Yurtlarından Bağdat'***a gönderilen ilk elçilik heyeti idi. İslâm Halifesi **el-Mutazıd,** ***Bulgar elçilik heyetini*** merakla kabul etmiş, onlara; Bulgar İslâm devleti, Bilgevar Han, ora halkının örf adet ve ananeleri, İslâmi gelişmeler hakkında peş peşe bir çok sorular sormuştur. İtil Bulgarlarının çoğunun Müslüman oldukları ve bu bölgelerdeki İslâmi gelişmeleri ilk defa öğrenen ***İslâm Halifesi,*** bundan çok memnun olmuş ve çok yakın bir gelecekte ülkelerine resmi, büyük bir heyet göndereceğini bildirmiştir.

Ancak bunun için uzun değerlendirmeler yapılmış ve başta nesl-i pâk-i Peygamberi'nden **Seyyid Hasan** ve yine halifenin yok çevresinden **Mesud ve Musa'**dan oluşan üç kişilik ***bir ön heyetin*** gönderilmesi uygun görülmüştür[75]. Bu ön heyet asıl elçilik heyetinin gideceği yol güzergahını tespit edecek, İslâmi gelişmeleri yerinde görecek, İslâm'ı yaymada belli bir süre onlara yardımcı olacak ve daha sonra tekrar ge-

[75] Miftakov, Z. Z., a.g.mk., TÜRKLER, IV, s. 413.

ri döneceklerdi. Bunlar bir manada, Halife namına Bulgar yurtlarına *İslâm dini*'ni yaymak için geliyorlardı.

Almuş Han belli bir süre sonra, Bağdad'tan gelen halifenin temsilcilerini görünce çok sevinmiş ve bundan ayrı bir heyecan duymuştur. Zira **Seyyid Hasan** ve arkadaşları Bulgar yurtlarına yeni bir heyecan ve bir imani coşku ile gelmişlerdir. Onlar bir taraftan çevrelerinde *İslâm dini*'ni yaymak için canla başla çalışırken, diğer taraftan **Almuş Han**'la heyecanlı konuşmalar yapmışlar Allah'ın dinini yaymanın ilahi bir sorumluluk olduğunu söylemişler ve onu İslâm düşmanlarına karşı gaza ve cihad yapmaya teşvik etmişlerdir.

Asıl bundan sonradır ki; **Almuş Han** ve oğlu, aynı zamanda yiğit bir İslâm kahramanı olan **Hasan,** gaza ve cihad meydanlarına inmişler, kafir komşularına karşı bir çok gaza ve cihadlar yapmışlardır. Öyle ki, kâfirlere karşı yapılan bu gazalar sırasında elde ettikleri yüklü ganimetlerin yarısını *İslâm Halifesine* hediye ve bu mübarek savaşlarda kazanılan zaferin bir anısı olarak *Bağdad*'a göndermişlerdir(906)(76).

Ne var ki bu sıralarda halife **el-Mutazıd** ölmüş ve onun yerine **el-Müktefi** geçmiştir(902-908)(77). **Bilgevar Han** bu isteğini bir kere daha tekrar etmiş ve **el-Müktefiye** ulaştırmışsa da o, bunda başarılı olamamıştır(78). **el-Müktefi**'den sonra **el-Muktedir Billah** halife olmuştur(908-932)(79). **Bilgevar Han** Halife **el-Muktedir** zamanında ve 912 yıllarda yeni bir teşebbüste daha bulunmuş ve bu yeni ***İslâm Halifesi, Bulgar yurtlarına*** bir elçilik heyeti göndermiştir. Ne var ki bu heyet *Buhara*'ya ulaştığında, *Hazar*'larla *Bulgar*'lar arasında bazı tatsız olaylar çıkmış ve Halife **el-Muktedir** heyeti yoldan geri çağırmak mecburiyetinde kalmıştır(80).

[76] Baksi İman, a.g.e., I, s. 190.
[77] es-Süyûti, ***Tarihu'l-Hulefa,*** Mısır, 1952, s. 376, el-Huradi, ***Tarihu'l-Ümem el-İslâmiyye,*** Mısır, 1934, s. 326.
[78] Bakşi İman, a.g.e., I, s. 191.
[79] es-Süyûti, s. 378, el-Hudarî, a.g.e., s. 35.

Diğer taraftan bütün bunlar şimdiye kadar yazılanların aksine **İbn Fazlan**'ın, ***Bulgar Türk Hanına,*** Halife **el-Muktedir Billah** tarafından gönderilen ilk elçilik heyeti olmadığını ortaya koymaktadır ki, bu her şeyden önce tespit edilmesi gereken bir gerçektir. Bu da **Bakşı İman**'ın ***Bulgar Tarihi*** hakkında yazmış olduğu kitabın hem bizim kendi tarihçilerimiz, hem de *"Batılı"* bir çok tarihçiler tarafından yeteri kadar değerlendirilmediği, belki de görülmediği izlenimini vermektedir(*). Zira başta değerli Türk tarihçisi **Z. V. Togan**(81) olmak üzere **F. Sümer**(82), **O. Turan**(83), **A. N. Kurat**(84) ve hele hele değerli dostum **R. Şeşen**(85)'ın yazdığı eser ve makalelerde bu hususlarda hiçbir açıklama yapılmamıştır.

Bilgevar Han'ın el-Muktedir İle Yeni İlişkileri:

Bununla beraber **Bilgevar Han,** gönlü ve kalbi İslâm ateşiyle kor gibi yanıp duran ve İslâm namına büyük emellerin peşinde koşan bu büyük ***İslâm Mücahidi Bağdad*** İslâm Halifeliği nezdinde yeni bir teşebbüste daha bulunmuştur. Buna sebepte **Bilgevar Han**'ın çok ağır bir hastalık geçirmesi

[80] Bakşi İman, a.g.e., I, s. 192.
* *Ne var ki **Bakşi İman**'ın bu kitabını, bizim de görmemiz mümkün olmamıştır. Bu konuların değerlendirilmesinde **Z. Z. Miftakov**'un söz konusu makalesi ve onun her yönü ile başarısız Türkçe çevirisi esas alınmıştır* Z.K.
[81] Togan, Z. V., a.g.e., s. 105-106.
[82] Sümer, F., ***Oğuzlar,*** İstanbul, 1992, s. 57.
[83] Turan, O., a.g.e., I, s. 152.
[84] Bakşi İman, a.g.e., I, s. 57.
[85] Kurat, A. N., İA, II, s. 784.

ve **Abdullah Baştu**'nun da bunu: *"Bilgevar Han"*ın İslâm Halifesine bir elçi göndermedeki isteksizliği sebebiyle Allah'ın kendisini cezalandırdığı yolundaki endişe dolu şikayetleri idi"[86]. Neylersiniz ki Bulgar Hanı bundan fazlasıyla rahatsız olmuş ve en sonunda ***İslâm Halifesine*** bu samimi ve hayri duygularını dile getiren bir mektup yazmış ve çok kıymetli hediyelerle birlikte **Bağdat**'a, **Abdullah b. Baştû el-Hazarî**'nin başkanlığında yeni bir elçilik heyeti daha göndermiştir. O, ***İslâm Halifesine*** yazdığı mektubunda;

"أن يبعث إليه من يفقهه في الدين ويعرفه شرائع الإسلام ويبني له مسجدًا وينصب له منبرًا لتقيم عليه الدعوة في جميع بلده وأقطار مملكته ويسأله بناء حصن يتحصن فيه من الملوك المخالفين له".

"İslâm Dininin esaslarını anlatacak ve şeraitin yüksek hükümlerini öğretecek değerli din bilginleri, ayrıca, ülkesinde ve memleketinin her bir köşesinde, İslâm çağrısını ayakta tutmak ve hutbeler okumak için cami, mescit ve minberler yapacak ustalar göndermesi ve düşman hükümdarlardan korunabilmek için kaleler yaptırılmasında kendisine yardım edilmesini ve para gönderilmesini istiyordu"[87].

Gerçekte **Bilgevar Han** devrinin en önemli olaylarından biri de şüphesiz onun; Abbasî Halifesi **el-Muktedir Billah**'la, siyâsi, dini ve sosyal münasebetlerin geliştirilmesi yolunda attığı cesur adımlar ve bunda gösterdiği üstün başarılardır. Abbasi hilâfeti ile sosyal ve dini münasebetleri geliştirmenin asıl öncülüğünü yapan hatta bu fikirleri Bulgar Türk Hanına telkin ve bunda israr eden kimsenin daha önceki sayfalarda da vurgulandığı gibi, Bulgar saraylarının kilit adamı ve Han'ın yakın dostu, *"Bilge veziri"* **Abdullah b. Baştu el-Hazarî** olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Bu bakımdan, **Bilgevar Han;** çok isabetli bir tercih yapmış ve Bulgar sarayının bu büyük diplomatını; en üst seviyede temaslarda bulunmak, Halife ve yakın çevresi ile sıkı ilişkiler kurmak için çok kıymetli hediyelerle birlikte İslâm'ın taht ve baht şehri *Bağdad*'a göndermiştir.

[86] Bakşi İman, a.g.e., I, s. 57.
[87] el-Hamevi, I, s. 486, Krş. ***İbn Fazlan Seyahatnamesi***, s. 20.

Abdullah ve elçilik heyeti kadim ticaret yolunu takip etmişler ve önce *Buhara*'ya gelmişlerdir. Onların yol emniyeti için zaten Bulgar eyalet valisi, aynı zamanda yiğit, cesur ve iyi bir komutan olan ve babasıyla birlikte gaza ve cihad meydanlarında at koşturan **Hasan** (Almuş Han'ın büyük oğlu) *Samani Emirine* çoktan bir mektup yazmış bulunuyordu. Zira **Hasan**'ın Müslüman *Samani Emirleri* ile çok sıkı dostluk bağları vardı. Heyet çok rahat ve güvenli bir yolculuktan sonra *Bağdat'a Barış Yurdu*'na ulaşmıştır.

Bulgar yurtlarından gelen bu elçilik heyeti *Bağdat*'a geldikten sonra, Hilâfet saraylarının en güçlü ve *Kafkas*'lardaki gelişmeleri çok yakından takip eden **Nazir el-Haramî** ile görüşmüş ve daha sonra İslâm halifesi **el-Muktedir**'in huzuruna çıkarılmıştır[88]. Bulgar elçilik heyeti, Halifenin huzuruna çıkarken askeri kıyafetlerini giymişlerdi. **Abdullah**'ın sırtında muhteşem bir zırhı vardı. Bu zırh, **Almuş Han**'ın, *Hazar*'larla yaptığı savaşlarda esir edilen yiğit, gözü pek cesur bir komutan, aynı zamanda Hazar Prensi **Askoldun** oğlu **Hud**'un zırhı idi ve özel bir anlamı vardı. Böylece onlar ***İslâm Halifesine*** kendilerini Allah yoluna adamış askerler olduklarının mesajını vermek istiyorlardı. Zaten Halife de, en çok **Abdullah**'ın sırtındaki zırhtan etkilen-

[88] ***İbn Fazlan Seyahatname***, s. 24.

mişti[89]. Bulgar'ların kafirlerle gaza ve cihad ettiklerinin bundan daha etkili bir delili olamazdı.

Yeni Elçilik Heyetinin Hazırlanması ve İbn Fadlân;

Bütün bu karşılıklı görüşme ve müzâkereler sonucu *İslâm Halifesi;* hele hele yakın çevresinde bulunan *Hazar* ve *Bulgar* asıllı, meselâ **Pars es-Sakâlibi** gibi, yüksek seviyeli devlet adamlarınında bu konuya sıcak yaklaşımları sayesinde **Bilgevar Han**'ın isteklerini olumlu bulmuş, ve bu kudretli *Türk Hakanı* ile görüşüp konuşmak ve belirli ölçüde karşılamak üzere Bulgar yurtlarına yüksek seviyeli bir *"Hilâfet Heyeti"* gönderilmesine kararı vermiştir.

Mâmâfih, **Sevsen er-Râsibî**'nin başkanlığında tertip edilen bu *"Hilâfet Heyeti"*ne; Bulgar hükümdarına, İslâm Halifesi namına yazılan resmi mekupları okumak ve Halifenin hediyelerini takdim etmek, diğer *fakih ve mürşidlere* yol göstermek üzere Hilâfet sarayının en dirayetli adamlarından, aynı zamanda *"Divan Kâtibi"* **Ahmed b. Fadlân**'da dahil edilmiştir[90]. Heyette bir fakih, bir İslâm hukuk uzmanı kadı, bir muallim, mollalar ve tüccarlar vardı. Ne var ki, *"Hilâfet Heyeti"*ne dahil olan bu *mürşid, muallim* ve *kadıların* kimler olduğu bilinmemektedir. Fakat onların sünepe, şahsiyetsiz, İslâmi coşku ve Allah'ın hidâyetini başkalarına ulaştırmak zevkinden yoksun bir nasipsiz kimseler olduğu çok geçmeden ortaya çıkacaktır.

İbn Fadlân, görgüsü; bilgisi, saray edep ve erkânını yakından tanıması bakımından, **Bilgevar Han** nezdinde halifeyi temsil etmek üzere seçilmişti. Bundan sonraki gelişmeler; böylesine nâzik bir misyon için **İbn Fadlân**'ın seçilmesinin, bazı sakıncaları ile birlikte, ne kadar isabetli bir karar olduğunu bütünüyle ortaya koyacaktır. Elçilik heyetine ayrıca **Tekin et-Türki** ve **Pars es-Sakâlibi** (el-Bulgarî) adında iki kişi daha refakat edecekti. Bunlar adı üstünde ikisi de *Türk*'tü. Buna sebepte bu Müslüman Türklerin, Hilâfet heyetinin gideceği ülkeleri ve yol boyunca yaşayan kavimleri, yani *Türk boylarını* çok iyi tanıyan kimseler olmaları idi.

[89] Bakşi İman, a.g.e., I, s. 53.
[90] el-Hamevi, I, s. 486, ***İbn Fazlan Seyahatname,*** s. 20.

Çünkü Abbasî Halifelerinden **el-Muktedir** devri (908-932) bir bakıma Türklerin İslâm hilâfetinde bütünüyle iktidar oldukları çok önemli devirlerdir. Zâten el-Muktedir'in kendisi de zaten, **Şağab Hâtûn** adında, son derece asil, itibarlı askerî bir aile, bir Türk anasından dünyaya gelmişti. Hilâfet ordusu ve bu ordunun üst seviyesindeki komutanların hepsi *Türk*'tü. Ayrıca tarih kaynaklarında *"Ümmü'l-Veled"* veya *"es-Seyyide Hanım Sultan"* lakabıyla da zikredilen **Şağab Hâtûn,** bu asil Türk anası, devletin bütün dizginlerini eline almış ve koca Abbasî imparatorluğunu, dâhili ve harici düşmanlara karşı 25 yıl (tam bir çeyrek asır) bütün mehareti ile idare etmişti[91].

Elçilik Heyeti ve İbn Fadlân Türk Yurtlarında;

Mâmâfih bütün bu yol hazırlıkları tamamlandıktan sonra, 11. Safer, 309/21. Haziran 921, bir perşembe günü **İbn Fadlân**'ın başkanlığındaki bu elçilik heyeti, büyük bir merasimle *Bağdad*'tan yola çıkarılmıştır. Heyet bir manada klasik *Bağdad-Horasan* askeri ve ticâret yolunu takib ederek önce *Merv*'e uğramış ve buradan hareketle Ceyhunu geçerek *Baykent'e* ulaşmış, daha sonra *Sâmânîler*'in başkenti olan *Buhara*'ya gelmiştir. Heyet burada uzun bir bekleyiş ve üst

[91] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Örnek Bir Türk Anası Şağap Hâtun,*** İstanbul, 1991.

düzeyde bazı temaslar yaptıktan sonra yoluna tekrar devam ederek *Baykent'e* dönmüş ve buradan hareketle Ceyhun havzasına inmiş, oradan gemilerle *Harzem'e* yani *Cürcâniye'ye* ulaşmıştır.

Ne var ki Hilâfet heyetinin *Cürcâniye* de bulunduğu sıralarda konumuz açısından hiçte hoş olmayan beklenmedik yeni gelişmeler olmuştur. Zira daha önce ***Bulgar yurtları*** ve Türkler arasında İslâm dinini yaymak, Müslüman olanları yetiştirmek ve buralarda *mektep* ve *medreseler* kurmak için yola çıkan ***mürşid, muallim ve fakihler***, kendilerine verilmesi vadedilen yüksek ücretlerin ödenemeyeceğini öğrendikten sonra burada fikirlerini değiştirmişler, *Cürcaniye* de heyetten ayrılmışlar ve bu çok hayırlı hizmetten adeta kaçarcasına *Bağdat*'a dönmüşlerdir[92].

Onların bu şekilde fikir değiştirmelerinde bu çok çetin kış şartlarında yapılan zorlu yolculuk, yol emniyeti, Türk yurtlarında seyahat etmekten çekinmeleri ve korkmaları da ayrı bir rol oynamıştır[93]. Böylece, ***Bulgar yurtlarında*** başlatılması düşünülen yeni ***İslâmlaştırma hareketi,*** büyük kampanya, bu kişilerin vefasızlığı, hizmet aşkının olmayışı, İslâmi tebliğ ve irşad heyecanından yoksun olmaları sebebiyle, hem de daha başlamadan bedbaht bir şekilde bitmiş oluyordu.

Hilâfet Heyetine Yapılan Büyük Merasim:

Hilâfet heyeti bu şekilde *Cürcaniye*'de kışı geçirdikten sonra ilk bahara doğru ***İtil'e Bulgar Yurtları***'na giden bir büyük ticaret kervanına katılarak tekrar yola çıkmışlar (4 Mart 922), haftalarca süren uzun ve çileli bir yolculuktan

[92] Miftakov, Z. Z., a.g.mk., TÜRKLER, IV, s. 415.
[93] ***İbn Fazlan Seyahatname,*** s. 33.

sonra Türk yurtlarına girmişler ve yine aylarca süren çok uzun ve meşakkatli bir kara ve nehir yolculuğundan sonra Bulgar sınırına ulaşmışlardır.

Ne var ki çok iyi bir şekilde korunan ve bunun için her türlü tedbiri almış olan ticaret kervanı ve elçilik heyeti Oğuz toprakları olan Üst Yurt yaylalarından geçerken bir yağma ve baskınla karşılaşmış ve onlar bir ***Oğuz Beyi*** ve askerleri tarafından kurtarılmışlardır. Öğrendiğimize göre bu ***Oğuz Beyi***'nin anası **Almuş Han**'ın kızıydı. Zira **Almuş Han** kızını 894'lü yıllarda **Gök Oğuz Türk**'lerinin beyi olan ***Salarla*** evlendirmişti[94].

Diğer taraftan, Hilâfet merkezinden gelen bu yüksek elçilik heyetinin, Bulgar topraklarına yaklaştığı haberi, Türk Hakanı, ***Bilgevar Han***'a ulaştığında, O ve yakın çevresi âdeta bir bayram havası yaşamışlardı. Zira İslâm Halifesinin iltifat ve teveccühüne mahzar olmak, Türk Hakanı için dünyalara değen bir mazhariyet ve sevinç kaynağı idi. **Bilgevar Han** bu haberi alınca mahiyyetindeki dört ***Bulgar Beyi*** yakın akraba ve bütün Bulgar aristokrat ve önde gelenlerini seferber etmiş ve onları, elçilik heyetini karşılamak üzere sınır kapısına göndermiştir. Kendisi de asıl sarayından ayrılarak uygun bîr yere gelmiş ve çok büyük bir çadır kurdurmuş ve onları karşılamak için beklemeye başlamıştır.

Sınırda Türk Bulgar beyleri ve Bulgar aristokratları tarafından karşılanan *"Hilâfet Heyeti"*'nin, **Bilgevar Han**'ın çadırına yaklaşmaları da, ayrı bir heyecan ve çok büyük bir coşkuya sebep olmuştur. Çünkü *Heyet;* Hakan'ın yanına yaklaştığında, o atından yere inmiş, bundan dolayı Allaha

[94] Miftakov, Z. Z., a.g.mk., TÜRKLER, IV, s. 415.

şükretmek için yerlere kapanmıştır. Türk Hakanı bununla da yetinmemiş, eski Türk örf ve ananelerine göre, altın ve gümüş paraları bir sağnak yağmuru gibi hilâfet heyetinin üstüne saçmış ve bu arada unutulmaz anlar yaşanmıştır. Daha sonra da onlar yol yorgunluğunu gidermek ve bir müddet istirahat etmek için özel çadırlarına çekilmişlerdir[95]. Oysa asıl kabul merasimi bu ön karşılamadan bir kaç gün sonra yapılacaktı.

Bundan sonra sıra, büyük kabul merasimine gelmişti. Bu cümleden olmak üzere belki bin kişinin rahatlıkla girip çıkabileceği muhteşem bir *"Hanlık Otağı"* kurulmuş, **Bilgevar Han**, dört *Bulgar Beyi*, askerî valiler ordu komutanları, hanedan ailesinin bütün fertleri, Bulgar aristokratları, memleketin dört bir yanından gelen seçkin davetliler bu arada Hakanın asil eşi *"Hâtûn"* ve onun yakın arkadaşları, bu çadırda, Türk örf ve adetlerine göre, protokoldeki yerlerini almışlardı. **Hakan** tek başına *"Rum dibâcı"* ile örtülü muhteşem "*tahtın*"da oturuyordu. Sağında Türk Bulgar beyleri eyalet komutanları[96], solunda eşi *Hâtûn* ve tahtın önünde ise çocukları küçük **Ahmed** vardı. İsterseniz biz, bundan sonraki gelişmeleri **İbn Fadlân**'ın ağzından dinleyelim;

"Hükümdarın huzuruna bir perşembe günü (12 Mayıs, 922) çıktık. Önce yanımızda getirdiğimiz iki sancağı açtık. Halife tarafından gönderilen eyerle hükümdarın atını

[95] İbn Fazlan Seyahatname, s. 48.
[96] *İbn Fazlan Seyahatname,* s. 48.

eğerledik. Kendisine siyah hilatler giydirdik ve başına "siyah sarığını"[*] koyduk.

Bundan sonra Halifenin mektubunu çıkardım. O ve yanındaki Bulgar beyleri, ayakta duruyorlardı. Mektubu okumaya başladım. Giriş kısmını yani; "Sana selâm olsun!" cümlesini okuyunca onlar hep bir ağızdan Halifenin selamına mukabele etmişlerdir. Mektubun okunması bitince, oradakiler hep bir ağızdan tekbir getirdiler. Onların bu tekbirleri ile sanki yerler sarsılmıştı[**].

Mektupların okunması tamamlanınca orada bulunanlar, Hakan (ve bizim üzerimize) *bir yağmur gibi saçı; altın, gümüş paralar saçtılar. Bundan sonra ona ve Hatun'a getirdiğimiz ıtır* (güzel koku), *işlenmiş sırmalı elbise ve inci;* (gerdanlık) *gibi kıymetli hediyeleri çıkardım. Bunları birer, birer ona ve eşine takdim ettim. Nihayet bütün bunlar bitince Hakan'ın karşısına da bir de hilat giydirdim. Hâtûn* (edeple) *hükümdarın yanında oturuyordu. Hatun'a hilat giydirince bu defa orada bulunan kadınlar onun üzerine yağmur gibi gümüş paralar saçmışlardır"*[97].

Dikkat edileceği gibi, Halife tarafından Bulgar Türk Hakanına; ***sancak eyer, hilat ve sarık*** gönderilmişti. Sancak tepesinde yarım ay olan bir direğe bağlanmıştı. Halife tarafından gönderilen bu sancak kâfirlere karşı gaza ve cihad etmeye çıkan ***Bulgar*** Hanları tarafından taşınacaktı. Ayrıca,

[*] ***Siyah renk;*** *Abbasilerin İhtilâl rengi olduğu için Halifeler genellikle siyah cübbe, hilat ve siyah sarık giyiyorlardı* Z.K.
[**] *İbn Fadlan'ın bu tespitleri Bulgar uluları arasında İslâm dininin ne kadar güçlü bir şekilde yayıldığını ortaya koymaktadır.* Z.K.
[97] ***İbn Faldân Seyahatname,*** s. 45, el-Hamevi, I, s. 486.

Almuş Han'a bir Arap atı ve altın işlemeli bir seccâde de takdim edilmişti[98].

Bu hediyeler diğer taraftan devlet ve hükümdarlık alâmetleri idi. Böylece ***Bilgevar Han***'da, İslâm Halifesinin iltifat ve teveccühüne mazhar, çağdaş Türk Hakanlarından biri idi. Artık bundan böyle onun adı; *Bulgar yurtlarında, bütün cami, mescid ve minberinde, Halifenin adı ile birlikte okunacak, onun devletinin ululuğu için dua edilecekti.* Böylesi bir mazhariyet, hükümdar ve Hakan da olsa, bir fâninin bu dünyada ulaşabileceği en ulu, en yüce bir şerefti.

Bilge-Var Han'ın İsminin Değiştirilmesi;

Türk Hakanı, bu kabul merasiminden sonra tekrar bir "***Toy***" düzenlemiştir. Eski Türk örf, âdetlerine; başta ***Hilâfet Heyeti*** olmak üzere, Hanedan âilesi, *Bulgar Türk beyleri,* ordu komutanları, Toy'a çağrılmış ve onların şerefine muhteşem bir yemek ziyafeti verilmiştir. Devlet büyükleri ve Hilâfet heyeti mensuplarından her bir kişiye ayrı, müstakil sofraların kurulduğu bu ziyafette; yenilmiş, içilmiş ve burada bulunan herkes ***Bilgevar Han***'ın mutluluğunu, onunla paylaşmıştır.

Yine bu ziyafette **İbn Faldân** da dâhil, orada bulunanların hepsi "***Sücüv***" veya "***Sücü***" denilen bal şerbetini içmişler ve ***Türk Hakanının*** mutluluğu için kadeh kaldırmışlardır[99]. Çünkü, bundan böyle ***Bilgevar Han,*** halife tarafından meşruiyeti kabul edilmiş, kendisine "***Hilat***" giydirilmiş, imtiyazlı bir Türk Hakanı olmuştu. Hilâfet sancağı artık onun muhteşem altın kubbeli çadırının önünde dalgalanacaktı. Şimdi asıl mesele, Türk Hakanının adının, camilerde *Cuma* ve *Bayram* namazı hutbelerinde nasıl okunacağı idi? İbn Fadlân bu konuda bizlere şunları söylemektedir;

"Ben henüz buralara gelmeden önce, Hakan'ın camiinde hutbe onun adına ve;

"-Ey Allahım! Hakan Yıltıvar *(Bilgevar)*, ***Bulgar hükümdarını ıslâh et, onun işlerini düzelt!"*** *diye okunurmuş. Ona;*"Mutlak hükümdar Allahtır. Minberde Allahtan başkası bu isimle anılamaz. Efendimiz Emîru'l-Müminin bile Doğu ve Batı'daki bütün minberlerde;*

"-Ey Allahım! Kulun ve halifen olan Emîru'l-Müminin Caferi, el-İmâm el-Muktedir Billâh'ı ıslah et, onun işlerini yoluna koy!" *denmekle yetinilir. Hz. Peygamber ise; "Hıristiyanların Meryem oğlu İsâ'yı övdükleri gibi, benide aşırı derecede övmeyin, ben sâdece bir kulum. Bunun için bana;* ***"Allah'ın kulu ve Rasülü deyiniz!"*** *buyurmuşlardır dedim. Bunun üzerine o;*

"-Benim adıma nasıl hutbe okunması caiz olur?" *diye sordu.. Bende*

"-Senin ve babanın adı ile" *dedim. Bunun üzerine Hakan heyecanla;*

"-Babam bir kâfir idi. Onun adının minberlerde okunmasını istemem. Benim adımı da bir kâfir verdiğine göre, adımın hutbelerde okunmasını arzu etmem. Acaba efendim Emîru'l-Müminin'in adı nedir?" dedi. Ben "Cafer" dedim. O zaman Hakan;

"-Benim; Onun adını almam doğru olur mu?" *dedi. Bende "Evet niye olmasın!" dedim. O zaman Hakan;*

"-Kendi adımı **"Cafer"** ***Babamın adını da*** **"Abdullah"** ***olarak değiştiriyorum"*** *dedi. Artık bundan böyle onun adına hutbe;*

[98] Bakşi İman, a.g.e., I, s. 97.

[99] ***İbn Fazlan Seyahatname,*** s. 48, el-Hamevi, I, s. 486.

"-Ey Allahım! Emîru'l-Müminin mevlâsı, kulun Bulgar hükümdarı Cafer b. Abdullahı ıslah et, onun işlerini yoluna koy" şeklinde okunuyordu[100].

Bu parlak merâsimler aynı zamanda yepyeni bir şey müjdeliyordu. O da İtil (Volga) boylarında yaşayan *Bulgarların*, Hazarlardan sonra tarihte ilk defa ve kâmil manada müstakil *"Türk İslâm Devletini"* kurmuş olmaları idi. Bu devlet, devrin en güçlü Abbasi Halifesi **el-Muktedir Billah** tarafından tanınmış ve kabul edilmişti.

Artık bundan böyle yeni *Bulgar Hakanının* ismi, *Cuma ve Bayram* namazlarında okunan hutbelerde Halifenin adı ile birlikte dile getirilecek ve yeni *Bulgar İslâm Devletinin* güçlü olması için minber ve mihraplarda dua edilecekti. Ayrıca İslâm Halifesi ona bunu pekiştirmek için bir *"menşür-yazılı belge"* gönderdiği gibi, bir de *"hilat"* göndermiş ve bu süslü hilat, onun adına **İbn Faldan** tarafından onun sırtına giydirilmiş ve başına siyah bir *"Abbasi Kavuğu"* konulmuştu. Şimdi O, giyimi kuşamı ile de gerçek manada *Abbasi Halifesini* temsil ediyordu.

Bu bir manada o asra damgasını vuran bir merasimdi. Bu merâsimle *Don-Volga* boylarında *Bulgar Türk İslâm Devleti* resmen kurulduğu gibi, onun hükmi şahsiyeti de İslâm Halifesi tarafından tanınmış ve **Almuş Han** bu yeni devletin başkanı ilan edilmiştir. Bu yeni düzenlemede; İslâmiyet Bulgar devletinin resmi dini olduğu gibi, onun yaymakta resmi bir devlet politikası haline gelmiştir. Artık bundan böyle Bulgar İslâm Devleti; *İslâmi esaslar doğrultusunda idare edilecek, ibadet, ahlak ve muamelatta şeraitin hükümleri yani Kuran ve Hadis esas alınacaktı. Cuma ve Bayram*

[100] ***İbn Fazlan Seyahatname,*** s. 51.

namazlarında okunan hutbeler mihrap ve minberlerde yapılan dualar Almuş Han için olacak ve yeni sikkeler onun adına kesilecekti.

Bilgevar Han, her şeyden önce İslâm dininin bu topraklarda aziz olmasını ve iman hakimiyetinin bu topraklarda da kurulmasını istiyordu. Bunun için parlak kılıncını sıyırmış, yeni gaza erleri ile cihad meydanlarına inmiş ve *Bulgar İslâm Destanına* yeni, yeni altın sayfalar yazdırmıştır.

Bilgevar Han Cihad Meydanlarında:

Asıl bundan sonradır ki; bu cesur, kahraman *Türk Hakanı* başta olmak üzere, onun cihad bayrağı altında toplanan *İtil Bulgarları* Türk akıncı ruhunun yeni temsilcileri olarak gaza ve cihad meydanlarına çıkmışlar, Karadenizin kuzey sahillerinden *Tuna boyları,* hatta *Bizans*'a kadar at koşturmaya başlamışlardır. Temel İslâmi kaynaklarda *Bulgarlar*'ın Müslüman olmaları ile birlikte kendini gösteren bu temel vasıfları, onların yiğitlik, kahramanlık ve cesâretleri hakkında çok stayişkâr ifadeler bulunmaktadır. Bunlardan **el-Bekrî** şöyle demiştir:

"Bulgarlar kahraman bir millettir. Onlardan bir süvari, Rumlardan bin kavimle çarpışır"[101]. *Hudu'l-Âlemde ise: Bulgar halkının cesur, savaşcı ve heybetli kimseler olduğu bildirilmiş, onların huy ve ahlaklarının, Hazar kıyısında yaşayan Türklerin karakterine benzediği vurgulanmış, ayrıca güzel harb aletlerine sahip oldukları, yani onları iyi kullandıkları ve bütün Ruslara karşı cihad ettikleri bildirilmiştir*[102].

[101] el-Bekri, s. 456.
[102] ***Hududu'l-Âlem, Minorsky,*** s. 101.

Mâmâfih, **el-Makdisi**, ***"Bulgarların Müslüman olalı beri gaza ve cihad yaptıklarını söylemiş"***(103) ve Burgar Müslüman Türk'ünün, kendine has akıncı ruhunu dile getirmiştir. Bu konularda asıl söz sahibi **el-Mercani'**dir. O, ***Bulgar Türklerini*** göklere çıkarmış onların yiğitlik, mertlik, kahramanlık, "Hayır!" yeni İslâmi şahsiyetinden bahsederken şöyle demektedir; ***"Bulgar ahâlisi; yiğit, kahraman, inadına cesur ve kendine güvenen, bununla beraber cihadı seven, çok dindar, hayır ve hasenatı bol olan insanlardır. Onlar mezar taşlarına bile*** *"ne yaman bir harb adamı"* ***gibi yazılar yazarlardı"***(104).

Evet ***Bulgar Türkleri***, İslâm dininin verdiği bu ruh yüceliği ve dinamizm sâyesinde kabına sığmaz bir güç haline gelmişler, başta koca Bizans Devleti olmak üzere kâfir Türklere meselâ ***Oğuzlar, Peçenekler'***e karşı yeni bir gaza ve cihad seferi başlatmışlardır. Bulgar Müslümanlarının bu zindeliği, kudretli Türk Hakanı **Bilgevar Han'ın** şahsında yeni bir temsil gücü bulmuştur. Nitekim o, henüz Müslüman olmamış ***Suvar beyine*** kükreyen bir arslan gibi şöyle haykırmıştır;

"Cenabı Hak beni İslâmiyete ve halifenin devletine mensubiyetle takviye etti. Ben halifenin hizmetkârıyım. O, bu millete hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmaz ve beni dilemezse işte onun karşısına bu kılıncımla çıkarım!"(105).

Böylesine zengin bir iman coşkusu ve Türk akıncı ruhunun bu topraklarda yeni temsilcisi olan ***Bilgevar Han***, faz-

[103] el-Makdisi, s. 36.
[104] el-Mercânî, s. 73.
[105] ***İbn Fazlan Seyahatnâme***, s. 64.

la vakit kaybetmeden 50.000 kişilik bir cihâd arzusu hazırlamış(106) ve bu yeni İslâm ordusu ile, komşu ülkelere gaza ve cihad seferlerine başlamıştır. Bu büyük cihad ordusunun 20.000'i sâdece devlet ve hükümet merkezi olan Bulgar şehrinden toplanmıştı(107). Bunlar aynı zamanda ***Bilgevar Han'***ın özel saray ordusu olmalı idi. Bu askerlerden 10.000'i ***Suvar şehri*** beyliğinden(108), geri kalanları ise diğer Bulgar beyliklerinden toplanmış olmaları gerekmektedir. ***Bilgevar Han***, büyük cihad ordusunun başında, korkunç bir şekilde Bizans ülkesine yürümüştür (943)(109). Nitekim, çağdaş İslâm tarihçilerinden **el-Mesûdî** bu büyük hazırlık ve **Bilgevar Han**'ın Bizans'a hücumunu şu şekilde anlatmaktadır;

"وهذه الملك غزى بلاد القسطنطينية ونحو خمسين ألف فارس
فصاعدًا ويشن غارات حولها إلى بلاد رومية والأندلس وأرش
برجان والجلالقة والأفرنج."

"Bulgar hükümdarı *(Bilgevar Han)* ***50.000 veya daha fazla bir süvari ordusu ile Bizans ülkesine gaza yapmaktadır. O, Roma'ya, Endülüs'e, Burganya, Galiçya'ya ve Firenk ülkesine kadar Bizans etrafındaki bütün ülkelere hiç korkmadan akınlar düzenlemekte, yağmalarda bulunmaktadır. Çünkü, Bulgarlar büyük ve kuvvetli bir millettir, onların civarında yaşayan kavimler, onların itaatına girmişlerdir. Adı geçen Türk Hakanı ile birlikte, Bulgar süvarilerinden 100 kişi, kafirlerden 200 atlıya karşı çarpışır. Zamanımızda Kostantiniye halkı, onların hücumlarını ancak muhkem sur-***

[106] el-Mesûdî, I, s. 182.
[107] ***Hududu'l-Âlem***, s. 163.
[108] Istahari, s. 225.
[109] Bu konularda geniş bilgi için bkz. el-Mercânî, I, s. 75.

lar sayesinde koruyabilmektedir. Bölgelerinde olan bütün kavimler onlardan ancak kaleler ve yüksek duvarlar sayesinde korunurlar"(110).

Bilgevar Han, daha sonra bu cihad ordusu ile **Hazar Hakanının** karşısına çıkmış ve onlara otoritesini kabul ettirmiştir. Diğer taraftan bu büyük ***Türk Hakanı,*** Bulgarları uzun zamandan beri rahatsız eden ***Ruslara*** yönelmiş ve onları kendisi ile barış yapmaya mecbur etmiştir(111). Değerli İslâm coğrafyacısı **el-Bekrî, el-Mercânî**'nin bir bakıma görüşlerine esas olacak şu bilgileri vermektedir; ***"Bu hükümdar* (Bilgevar Han) *50.000 süvari ile İstanbul üzerine gazalar yaptı. Bizans, Çillikiyye ve Frenk ülkelerini yağmalardı"***(112).

İtil Bulgarlarının İslâmi gaza ve cihad ruhu, öylesine ilâhî bir coşku hâline gelmiştiki, çok aşırı kış ve şiddetli soğuklar bile onların, kâfirlere karşı gaza ve cihâda çıkmalarını önleyemiyordu. Nitekim **el-Gıranâti** bu konuda bize şunları söylemektedir; ***"Bulgar hükümdarı şiddetli soğuğa rağmen kâfirlere karşı gaza yapar. Onların karılarını esir alır. Zira, burada yaşayan insanlarda Bulgar halkı kadar soğuğa dayanıklı başka bir kimse yoktur. Bunun sebebi, yediklerinin çoğunun bal, kunduz ve teyin* (sincap) *eti olmasıdır"***(113).

İslâmî kaynaklardaki bu kayıtlardan da anlaşıldığına göre; **Bilgevar Han**'ın doğu komşuları olan ***kâfir Türkler*** bu arada ***Oğuzlar*** ve ***Peçenekler***'e karşı da gaza ve cihad seferlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır(114). Nitekim ***Tabayiu'l-Hayevan*** adındaki eseri XI. asrın başlarında yazmış olan **el-Mervezîde;** Bulgarların gayri müslim Türklere karşı cihad yaptıklarını söylemektedir. Böylece; ***"Müslüman Bulgarlar, yalnız Slavlara ve Finogur kavimlerine değil, kendi ırkdaşlarına karşı da gazalarda bulunuyorlardı"***(115). **el-Mukaddesi de** diğer İslâm coğrafyacıları gibi, aynı görüşleri savunmakta ve ***"Bulgar Türklerinin; Müslüman olalı beri kâfirlere gaza ve cihâd yaptıklarını"*** bildirmektedir(116).

[110] el-Mesûdî, I, s. 182, krş. el-Kazvini, s. 609.
[111] el-Mercânî, I, s. 75.
[112] el-Bekri, s. 456.
[113] el-Gıranâti, s. 237.
[114] el-Mesûdî, ***et-Tenbih,*** s. 180.

Rus Prensi Vilademir'in Müslüman Olması:

Bilgevar Han; İslâmiyeti Bulgar yurtlarında bir devlet dini hâline getiren bu yiğit ruhlu ***Türk Hakanı, Bizans*** ve komşu krallarla yaptığı büyük dini mücâdele, cihâd ve gazalardan sonra vefat etmiştir (935). Ne var ki bu Bulgar Hanının Müslüman olması ve orta yaşlarında vefat etmesiyle birlikte, Bulgar devlet hayatında yeni bir ***"Müslüman Hanlar"*** devri başlamıştır. bu yeni devir ***Bulgar Hanları*** İslâmi literatürdeki adıyla artık "***Emir***" unvanı ile anılmışlardır.

Daha ziyade **Bilgevar Han**'ın soyundan gelen bu yeni ***"Emirler"*** devrinde de İslâmiyet'in, Bulgar yurtları ve komşu ülkeler arasında yayılması bütün canlılığı ile devam etmiştir ki bu çok ayrı bir inceleme konusudur, işte bu yeni ***"Emirler"*** döneminde İslâmiyetin hayrına olan bu gelişmeler sonucu ***Rus Prensi*** Müslüman olduğu gibi, komşu ülkeler ve bu arada ***Başkurtlar*** adiyle bilinen Türk boyları da Müslüman olmuşlardır. Nitekim İslâm dininin lehine olan bu gelişmelere işaret eden **B. Lewis** şöyle demektedir; ***Kaman ve Volga nehri boylarında bir büyük şehir ve devlet kurmaya muvaffak olan Bulgarlar X. asra geldiklerinde kamilen Müs-***

[115] Turan, O., a.g.e., I, s. 154.
[116] el-Makdisi, s. 362.

lüman olmuşlar ve komşu ülkelerde İslâm dininin yayılmasında çok aktif bir rol oynamışlardır"(117). **B. Lewis**'in bundan maksadı yukarda da işaret edildiği gibi ***Rus Prensi Vilâdemir*** ile ***Başkurt'***ların İslâm dinini kabul etmeleri olmalıdır(118).

Peki, ***Rus'***lar ve bu ***Rus Prensi*** **Vilademîr** kimdir ve niçin müs-lüman olmak istemiştir? Bu sorulara kısada olsa bir cevap arayanlara karşı **el-Mervezi** şöyle demektedir;

"Ruslar kalabalık bir kavimdir. Hayatlarını ve kazançlarını kılınçla temin ederler. Onlar Hıristiyanlığı kabul edince, dinleri onların kılınçlarını kınlarına soktu. Kazanç kapıları kapandı. Hayatları güçleşti. Bunun üzerine **(İslâmda)** ***gaza ve muharebelerin mubah olması, sebebiyle onlar, yine eskisi gibi gaza yaparak, ekonomik sıkıntılarını düzeltmek için Müslüman olmuşlardır"***(119).

el-Mercâni, ***Hıristiyanlığın*** yiyip tükettiği, aç, yoksul ve sefil bir hâle koyduğu ***Ruslar*** ve Rus Prensi **Vilademir'in**, Bulgar hükümdarına müracaat ettiğini ve ondan, Rus ülkesinde İslâm dinini yaymak üzere bir nice *âlim, mürşid* ve *fakîh* göndermesini istediğini kaydetmektedir (985). Bu ise; **el-Mercâni'**ye ***"Bulgarlarda ol vakitte İslâm kavî ve ahâlisi din-i İslâmda sabit ve rasihu'l-kadem ve ahkâmını âlim olduklarını delâlet eder"***(120).

Mâmâfih **Vilademir'in** İslâm'a olan bu teveccühü Bulgar Müslümanları arasında çok büyük bir sevince sebep olmuştur. O sıralarda ***Rusya*** da büyük bir kıtlık olmuş ve halk

[117] Lewis, B., ***Politics and War,*** p. 194.
[118] Lewis, B., İbd. p. 194.
[119] el-Mervezi, s. 106, Krş. el-Avfi, v. 489a.
[120] el-Mercani, I, s. 73.

sıkıntı içinde kalmıştı. Bulgar Müslümanları ***Rus'***ların açlıklarını gidermek için ellerindeki ekmekleri bile onlara vermişlerdir(121). Ancak **Avfî "el-Hikayat"** adındaki eserinde **Vilademir'in** böyle bir taleb için Harzem Hükümdarına da bir heyet gönderdiğini kaydetmekte ve geniş açıklamalarda bulunmaktadır. Mâmâfih biz bundan sonraki gelişmeleri bu büyük âlimin ağzından dinleyelim:

"Vilademir, Harzemşah katına dört ulu kimsesini elçi olarak gânderdi ki, İslâm dinine girmesi için ulemâ göndere ve bu âlimler İslâm dinini telkin edeler. Cümle vilâyeti halkı bile Müslüman ola. Elçiler Harzemşah önüne erişip onun isteğini tebliğ ettiklerinde, onların İslâm dinine rağbet etmelerinden Harzemşah, son derece memnun olup elçilerini gayet hoş karşıladı. Her birine inamlar etti ve fâhir hilatlar giydirdi.

Onlara muteber âlimler gönderdi ki, varıp Rus hükümdarına ve askerine ve halkına İslâm dininin esaslarını ve merasimlerini öğreteler. Ve izin verdiki, kâfir memleketlerine seğirtebildikleri yere değin seğirteler. Gaza ve cihâd edeler. Elçileri ile âlimler vardılar. Pûlâdemir cümle velayeti halkıyla Müslüman oldular"(122).

Ne ilginçtir ki ***İslâm dini***nin burada da, toplumun bütün maddi manevi ihtiyaçlarına cevap verebilen bir hayat dini olduğu, topluma yeni bir dinamizm kazandırdığı, ferde yeni bir ruh ve moral gücü verdiği, insanları daha medeni hale getirdiği, bununla bir kere daha sabit olmuştur. Nite-

[121] el-Mercani, I, s. 75.
[122] el-Avfi, V., 499a, Krş. el-Mervezi, s. 106.

kim; önce Hıristiyan olan *Rus*'lar; "*Müslümanlığı*" tercih eden *Bulgar*'larla kendilerini karşılaştırdıkları ve bir mukayese yaptıklarında, *Bulgar*'ların kabına sığmaz dinamik, medeni bir toplum hâline geldiklerini, oysa Ruslar'ın inadında giderek pısırık bir duruma düştüklerini görmüşler ve bunun içinde haklı olarak İslâmiyeti seçmişler ve *"Müslüman olmaya"* karar vermişlerdir.

Mâmâfih, *Kiev Prensi* **Vilademir'in** Müslüman olması *İslâm dininin* Kuzey kutbu ve buralarda yaşayan gayri müslim unsurlar, özellikle *Ruslar* arasında yayılması için iyi bir fırsat olmadığı gibi, onun *Ruslar* arasında İslâm dininin yayılması için başlattığı bu yeni hidâyet kampanyası da hiç bir zaman başarılı olmamıştır. *Ruslar*; daha sonra, o devrin güçlü devletlerinden biri olan *Bizanslılarla* sosyal ve ticari münasebetleri ve bu arada Hıristiyan misyonerlerin yoğun faaliyetleri sonucu, *"Ortadoks Hıristiyanlığını"* kabul etmişlerdir(123).

Ne yazık ki daha sonraki yıllarda, Müslüman Bulgarlarla Rusların arası iyice bozulmuş ve **Emir Tâlip Han** zamanında (1184) Rus kıralı *Vilâdemir, Kıpçakları* da büyük ölçüde desteği ile *Bulgar* yurtlarına saldırmış ve onlardan büyük ölçüde haraç almak istemiştir. Bulgar Türklerini yakından tanıyan Rus komutanı; Vilâdemir'e; *"Bunların ayakları çizmeli, bunlardan haraç almak zor olur, biz en iyisi, çıplak ayaklılara hücum edelim, onlardan haraç almak da-*

[123] Geniş bilgi için bkz. Karamsin, N.M., ***Histore del'Empire de Rusie,*** Paris, 1819-26, I. P. 259-271, Kurat, A.N., İA, II, s. 789, Krş. Arnold, T.W., İbid, p. 245.

ha kolay olur" demiş ve onu bu tehlikeli, hırçın fikirlerinden vazgeçirmiştir(124).

Mâmâfih, bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen *Volga boylarında* yaşayan *Bulgarlar,* Kuzey ülkelerinde İslâm dininin en güçlü temsilcileri olmaya devam etmişlerdir. Nitekim bu olaylardan asırlarca sonra ve XIII. y. yılın ortalarına doğru *Moğolistan*'a giderken Volga havzasından geçen fanatik papaz **A.W. Rubruck,** *İslâm din*inin Volga Bulgarları arasında nasıl da güçlü bir din olduğunu görünce şaşırıp kalmış ve bu husustaki öfkesini şu şekilde ifâde etmiştir; *"Hangi Şeytanın Muhammedin şeriatını buralara kadar nasıl götürdüğüne insan hayret içinde kalıyor... Zira Bulgarlar Müslümanların en şiddetlisidirler... Muhammedin şeriatına onlar, diğer Müslümanlara nisbetle daha sıkı sıkıya bağlıdırlar"*(125).

Yukardan buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar, **İbn Fadlandan** sonra, *Bulgar İslâm Destanının* yazıya geçmiş kısımlarıdır. Bu İslâm destanına bizim ilave edeceğimiz *bir, iki* husus daha vardır. O da *Bulgar şehirlerinde İslâmiyetin yayılışı* ve yeni *Bulgar İslâm Devletinin, Abbasi Hilafeti ile geliştirdiği sosyal, siyasî dostluk ilişkileridir.* Öyleyse biz Bulgar şehirlerinde İslâm dininin yayılışını görelim.

[124] Asım, Necib, a.g.e., I, s. 187.
[125] Kurat, A.N., a.g.e., s. 338, Yakubovskiy, A.Y., ***Altınordu ve Çöküşü,*** Ankara, 1976, s. 3-13.

III.
BULGAR ŞEHİRLERİNDE İSLÂMİYET
Yeni Yeni Yapılan Cami ve Mescitler

Bulgar Şehri Bir İslâm Şehri Oluyor:

Fakat bu ilk merhalede, İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetlerinin asıl merkezini, yeni devletin bir baht ve taht şehri olması bakımından ***"Bulgar Şehri"*** oluşturuyordu. Zaten Bulgar şehrine İslâmiyet çok erken devirlerde, hatta **Bilgevar Han**'ın Müslüman olmasından çok önceki devirlerde girmiş ve buralarda çok güçlü bir ***"İslâm Cemaatı"*** oluşmuş, onların dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için bir çok ***cami, mescit ve Kuran okulları*** açılmıştı.

Bilgevar Han'ın bir ilahi tecelli sonucu Müslüman olması ve hele hele ***İslâm Halifesini*** temsil etmek üzere **İbn Fadlan**'ın buralara gelmesi, ***Bilgevar Han***'ın misafiri olması bu yönde yapılan dini merasimler, onun adının hutbelerde ***İslâm Halifesi*** ile birlikte okunması, buna benzer daha bir çok şeyler, gerek saray ve hükümdarın yakın çevresi ve gerekse ***Bulgar Şehrinde***, İslâmi coşku ve heyecanı zirvelere taşımış ve Bulgar Türkleri bir insan seli hâlinde Allah'ın hidayetine koşmuştur. **İbn Fadlan**'ın gezi notlarında bunun göz yaşartıcı çok güzel örnekleri bulunmaktadır.

Bilgevar Han Müslüman olduktan sonra, kısa bir zaman içinde ***Bulgar Şehri*** İslâm olma sürecini tamamlamış ve kuzey bölgesinin çok büyük bir İslâm şehri olmuştur. Bu cümleden olmak üzere şehirde, yeni yeni bir çok cami ve mescidler yapılmış Kuran eğitimi veren okulları açılmış, yeni yeni saraylar inşa edilmiş, imarethaneler ve hamamlar

yapılmıştır(*). Şehrin etrafı muhtemel düşman akınlarına karşı o günün şartlarına göre fevkalade bir şekilde surlarla tahkim edilmişti. Bu yeni camiler yeni ve zarif minarelerle ayrı bir güzellik arzediyordu(126).

Yeni ***Bulgar Şehrinde*** yapılan en güzel camilerden birisi de, bizzat ***Bilgevar Han*** tarafından yaptırılmış, bir nevi ***"Hanlık Camii"*** idi. Bilgevar Han, kalabalık bir heyetle Cuma ve Bayram namazlarını burada kıldığı gibi, onun adına ***"Hutbede"*** yine bu camide okunuyordu. Şehrin bu gelişme sürecinde nüfüsunun 50.000'ne ulaştığı tahmin edilmektedir. Hatta **Bilgevar Han,** şehrin daha güzel, daha mamur ve müreffeh bir hale gelmesini istiyordu. Bunun için İslâm halifesinden mimar ve mühendis istemekten geri kalmamıştı.

Suvar Şehri ve İslâmiyet:

Bulgar yurtlarında İslâmi hareketin diğer önemli merkezlerinden biri de ***Suvar*** şehri idi. Çoğunluğunu Bugar ***Suvar boylarının*** oluşturduğu bu şehir(**) ve onların beyinin **Virağ** adında bir kimse olduğu kaydedilmektedir. Virağ, zorba tabiatlı bu insan ***İslâm dinini*** kabul etmek bir yana, halka baskı yapmak ve hükümdarı hiçe saymak gibi bir bedbahtlık örneği vermiştir. Ne var ki **Bilgevar Han** buna göz yummamış, parlak kılıncını ona göstermiş ve şimşekleri andıran bir sesle şöyle demiştir;

"Cenabı Hak beni İslâmiyete ve halifenin devletine mensubiyetle takviye etti. Ben halifenin hizmetkârıyım. Bu millet, hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmazsa onun karşısına bu kılıncımla çıkarım"(127).

* ***Bulgar Şehri*** *Bugünkü* ***Kazan*** *şehrinden 115 km. güneyde, İtil nehrinin Sal sahilinde ve 6.5 km. mesâfede bulunuyordu* Z.K.

[126] el-Mercâni, I, s. 92.

** Suvâr, ***Zeki Velidi Toğan,*** *bu ismin* ***Çuvaş*** *kabilesinin eski adı olduğunu söylemektedir* Z.K.

Mâmâfih ***İslâm dini*** bu ilk hamlede ***Suvar şehrine*** girmiş ve Suvar Bulgar kabilesinin çok büyük bir kısmı Müslüman olmuşlardır. Burada da diğer Bulgar şehrinde olduğu gibi Müslüman halkın dini vecibelerini yerine getirmek için bir çok ***cami, mescid ve Kuran eğitimi*** okulları yapılmıştır.

Bulgar Türklerinin bu şekilde, Müslüman olduğu devirlere en yakın bir zamanda yaşamış olan İslâm Coğrafyacıları, İslâm dininin Bulgar yurtları ve hele hele ***Bulgar ve Suvar*** şehirlerinde gösterdiği bu baş döndürücü gelişmeler hakkında bizlere çok geniş bilgiler vermişlerdir. Bunlardan meselâ **el-Istahari,** (öl.957) bize şunları söylemektedir: ***"Bulgarlar kamilen Müslüman olmuşlardır. Bulgar şehri (ve diğer şehirlerde) içinde Cuma namazı kılınan büyük cami ve mescidler vardır. Bu camide hutbe okuyan bir hatip bana gelmiş ve gerek Bulgar şehri ve gerekse Suvar şehrinde yaşayan Müslümanların sayısının 10.000 kişi olduğunu söylemiştir"***(128). Bu rivayetlerden de anlaşıldığı gibi, ***Bulgar*** ve ***Suvar*** şehirleri bu ilk hamlede İslâmiyetin merkezi olmuş önemli şehirleri arasında idi.

Barancer Kabîlesinin Müslüman Olması:

İslâm dininin bu ilk hamlede ve çok süratli bir şekilde yayıldığı Bulgar şehirlerinden bir diğeri de ***Barancar*** şehri ve buralarda yaşayan ***Barancar*** adındaki ***"Bulgar aşireti"***dir. ***Bulgar*** ve ***Suvar*** şehirlerinde süratli bir şekilde yayılan ***İslâmiyet,*** bu arada ***Barancer'***e sıçramış, şehir halkı ve

[127] ***İbn Fazlan Seyahatnamesi,*** s. 64.

[128] el-Istahari, s. 159, Krş. el-Makdisi, s. 362, el-Kazvini, s. 225.

Barancer aşireti bir gönül coşkusu ile bütünüyle Müslüman olmuşlardır. **İbn Faldan** bunların sayılarının 5.000 kişi olduğunu kaydetmektedir.

İbn Fadlan'ın meşhur eserinde ***Barancer aşireti*** arasında İslâm dininin kendine has mütevazi imkanlarla nasıl yayıldığı, halkın kendi hâlinde, hem de fazla bir mukavemet göstermeden yüce dine akın, akın nasıl koştuklarının çok çarpıcı ve göz yaşartıcı örneklerini görmekteyiz. Bunlar çoğu kere kendi hem cinsleri, eş dost ve akrabalarının telkinleri, ayrıca ***Yeni Dinin*** verdiği ilâhi bir zevk ve iman coşkusu ile Müslüman oluyorlardı.

Gel gör ki bazı hallerde bunlara; değil İslâm dinini, ***Kuran-ı Kerim***den hiç olmazsa, dini vecibelerini yerine getirebilecek kadar bir kaç küçük süreyi öğretecek, ehliyetli kimse dahi bulunamıyordu. Bu şekilde Müslüman olan ***Bulgar Türk*** aşiretlerinden biride mesela 5.000 kişilik ***"Barancer aşireti"*** di. Şimdi biz, **İbn Fadlân**'dan İslâm hidâyet nurunun yeni, yeni gönüllerini aydınlatmaya başladığı Müslüman ***Barancer Türklerinin*** bu insanı kahreden yürekler acısı zavallı durumlarını görelim;

"Bulgarlar arasında 5.000 kadın ve erkekten oluşan ve Barancer diye tanınan kişilerden büyük bir ilgi gördük. Hepsi de Müslüman olmuşlar ve namaz kılacak ahşap bir cami yapmışlardı. Fakat Kuran okumasını bilmiyorlardı. İçlerinden bir kısmına namaz kılacak kadar Kuran okumasını öğrettim. Yine bu sırada benim telkinimle **"Talût"** ***adında biri Müslüman oldu. Ona*** **"Abdullah"** ***adını verdim".*** Bunun üzerine o;

"-Bana isim olarak senin kendi adını vermeni istiyorum!" dedi. ***Ben de onun adını hemen*** "***Muhammed***" ***olarak değiştirdim. Bu adamın hem anası, hem karısı, hem de çocukları o anda Müslüman olmuşlar ve*** "Muhammed" ***adını almışlardı. Ben ona ayrıca "el-Hamdü Lillâhi"*** (Fatiha) ve ***"Kul hüvallahü Ahad"*** (İhlas) ***sürelerini öğrettim. Onun bu iki sûreyi öğrenmeden dolayı duyduğu sevinç nerede ise "Bulgar Hanı" olmaktan duyacağı sevinçten daha fazla idi"***[129].

İbn Fadlan'ın kaydettiği bu rivâyetler İslâm dininin ***Bulgarlar ve Bulgar şehirlerinde*** yayılmasının kollektif bir heyecan ve bir insan coşkusu haline geldiğini ve herkesin bir insan seli halinde Allah'ın hidayetine koşmada bir birleri ile yarış ettiklerini ortaya koymaktadır. Şu iman yüceliğine bakınızki, *onlardan birinin Kur'an-ı Kerim'den bir küçük süreyi ezberlemesi bile onu; Bulgar Hanı olmaktan daha fazla sevindiriyordu.* Nitekim **İbn Rusteh**'de İslâm dininin Bulgar yurtlarındaki bu başarılarından sitayişle bahsetmekte ve şöyle demektedir;

"Bulgarların çoğu Müslüman olmuşlardır. Oturdukları yerlerde camileri, mescidleri ve mektepleri vardır. Onların müezzinleri ve imamları bulunur. Ne var ki aralarında kâfir olanlar sevdikleri ile karşılaştıkları zaman birbirlerine secde edercesine baş eğerler"[130].

Evet bu camiler, hele hele ***Kuran okulları*** ve ***medreseler***, sâdece halkın dinî vecîbelerini yerine getirmek için değil, başta ***Kuran-ı Kerim*** olmak üzere, ***dini ilimlerin*** tahsil edilmesinde bir eğitim ve öğretim müessesesi olarakta kullanılıyordu. Daha sonraları bu mütevazi mekteb ve medreseler-

[129] ***İbn Fazlan Seyahatnâme***, s. 61.

[130] İbn Rusta, s. 142, Krş. Gerdezi, s. 274, el-Mesûdi, I, s. 182, İdrisi, ***Nüzhet***, v, 309a, ***Hududu'l-Âlem***, s. 163.

den bir çok şerefli Bulgar ***din âlimi*** yetişmiştir. Her nedense bizim tarihçilerimiz tarafından daha esaslı bir şekilde değerlendirilmemiş olan Bulgar tarihinin bu erken devirlerini en güzel bir şekilde ele alan **el-Mercânî**'nin eserinde, Volga boyu Bulgarları ve buralardaki İslâmi gelişmeler, Bulgar asıllı ***Tefsir, Hadis ve Fıkıh*** âlimleri hakkında son derece ilginç bilgiler ve geniş açıklamalar da bulunmuştur[131].

Hanefi –Şafiî Mezhebi Çekişmesi:

Ne var ki Bulgarların Müslümanlığının, ***Orta Asya Türklüğü*** ile ***"amel" ve "itikad"*** bakımından bir iman bütünlüğü içinde olması idi. Bir diğer ifade ile Bulgar'lar, daha ziyade Orta-Asya Türklüğü tarafından kabul edilmiş ve Türk Sultanları tarafından nerede ise bir ***"resmi mezheb"*** haline getirilmiş ve korunmuş olan ***Hanefi mezhebi*** üzere, İslâm dinine girmiş bulunuyorlardı[132].

Buna sebebte; Bulgar illerinde İslâmiyet'in, daha ziyade ***Türkistan ve Harzem*** yolu ve oralardan kalkıp gelen Hanefi âlimler, Hanefî tüccarlar, bu işe gönül vermiş Hanefi İslâm ulularıı ve Türkmen dervişleri vasıtasıyla yayılmış olması idi. Bu bakımdan ***Bulgar Türkleri*** de pek tabii olarak Hanefi mezhebi üzere Müslüman olmuşlar ve dini vecibelerini bu yüce mezhebe göre tanzim etmişlerdir. Zira başta **İmam-ı A'zam Ebu Hanife** olmak üzere (öl.767)[133] Hanefi İmamlarının sistemleştirdiği bu mezheb, Müslüman Türk'ün İslâmi anlayış ve karakterine daha uygun olduğu için bütün Türk dünyası için milli bir mezhep haline gelmişti[134].

Ne var ki Bulgar Müslümanlarının ***Hanefi mezhebinde*** olmalarını, taassup derecesinde ***Şafii*** olan **İbn Fadlan** bir türlü içine sindirememiştir. Bu bakımdan onun Bulgar yurtlarından bulunduğu sırada zaman zaman mezhep farklılıklarında doğan dini uygulamalara müdâhale ettiği ve genellikle "***Hanefî***" olan Bulgar Müslümanlarını "***Şafii***" mezhebine göre dini vecibelerini yerine getirmeye zorladığı hata bu konularda ***Türk Hakanı*** ile yersiz münâkaşalara dahi tutuştuğu görülmektedir.

Biz; ***Türk Hakanı*** ve buralardaki dini hayatı yansıtması, Hakanın; ***Kitab, Sünnet ve İcma-i ümmet,*** gibi İslâmi konulardaki derin bilgisini göstermesi üstelik onun ne kadar saf, temiz, dürüst, güçlü bir Müslüman olduğunu ortaya koyması bakımından bu uzun münakaşayı burada müellifin ağzından kısaca zikretmeyi uygun gördük, **İbn Fadlân** seyahat notlarında bu meseleyi şöyle anlatmaktadır;

"Hakan'ın müezzini kamet getirirken kametin cümlelerini ikişer, ikişer söylüyordu. Bunun üzerine hükümdara; Ben:

"-Efendim Emîru'l-Müminin kendi sarayında, kametin cümleleri birer defa söyletir" *dedim* (Çünkü *İbn Fadlân Şafiî mezhebinde idi).* ***Bunun üzerine hükümdar, orada bulunan müezzine;***

"-Sana söylediğini yap, sakın muhalefet etme!" dedi[135].

---

[131] Geniş bilgi için bkz. el-Mercani, I, s. 75, 78, 85 vd. Krş. Kurat, A.N., İA, II, s. 791.

[132] İbnü'l-Esir, IX, s. 502.

[133] Geniş bilgi için bkz. Ebû Zehra, ***M. Ebû Hanife,*** Çev. O. Kiskioğlu, Ankara, 1962, s. 14 vd.

[134] İmam-ı Azam'ın ***Türklüğü*** *ve Hanefi Mezhebinin Türklerin Sosyal yaşayışlarına daha uygun olduğu hakkında geniş münakaşalar için* bkz. İzmir, İ.H., a.g., Tebliğ, s. 1020-1026.

Müezzin bundan sonra günlerce bu şekilde kamet getirmeye devam etmiştir. Diğer taraftan *Türk Hakanı* ve çevresindeki İslâm bilginleri, bundan önceki sayfalarda, çok daha ayrıntılı bir şekilde açıklandığı gibi, "*Hanefi*" mezhebini kabul etmişlerdi. Bu bakımdan Türk Hakanı, çevresindeki Hanefi din âlimlerinin de şiddetli baskıları üzerine müezzini çağırmış ve eski usule göre ***kamet*** getirmesini söylemiştir. Oysa **İbn Fadlân**'ın buna tahammülü yoktu. O, bundan sonraki gelişmeleri şöyle hikâye etmektedir;

"Saray müezzininin; kametin cümlelerini ikişer defa tekrarladığını duyunca, onu bu hareketinden men ettim, üstelik bağırdım, çağırdım. Hükümdar bunu duyunca beni ve arkadaşlarımı huzuruna çağırttı. Hepimiz toplanınca bana tercüman vasıtasıyla; saray câmiinin iki müezzini olduğunu, bunlardan birinin, kametin cümlelerini "*birer, birer*", ***diğerinin ise*** "*İkişer, İkişer*" ***tekrar ettiklerini söylemiş ve bu şekilde cemaatle kılınan namazların, caiz olup olmadığını sormuştur? Bende namazların caiz olabileceğini söyledim. Hükümdar bunun üzerine "İcmâ" ilemi? yoksa "İhtilâf ilemi? diye sormuş, ben de "İcmâ" ile diye cevap verdim" demektedir***(136).

Gercekte **Bilgevar Han**'ın, bu meseleyi aynı zamanda büyük bir din alimi olan *İbn Fadlân*'la çok sağlam bir şekilde münakaşa etmesi, hatta ona bazı hallerde şaşırtıcı sorular sorması onun; imanı kavî sağlam bir Müslüman olmasının yanısıra, İslâmi ilimlere, hem de çevresindeki fakih kimselerle münakaşa edebilecek kadar vâkıf, âlim, bununla beraber

[135] İbn Fazlan Seyâhatnâme, s. 52.
[136] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 52.

dindar, zâhid, muttaki, cesur, yürekli bir **Türk Hakanı** olduğunu göstermektedir.

İklimin Getirdiği Büyük Zorluklar:

Her ne kadar ***Bulgar Türkleri,*** İslâm dinini ***Hanefi mezhebi*** esaslarına göre kabul etmişlerse de onların; namaz, oruç vs. gibi dini vecibeleri yerine getirmelerinde, hele hele iklim değişikliklerinden kaynaklanan bazı zorluklar, hattâ imkânsızlıkları vardı. Çünkü Bulgarlar genellikle ***"Kuzey Kutbuna"*** daha yakın yerlerde oturuyorlardı. Bilindiği gibi, buralarda kış aylarında gündüzler, yaz aylarında ise geceler tahminlerin ötesinde kısa oluyor ve bu durum Bulgar Müslümanlarının, ***sabah öğle, ikindi ve akşam namazlarını*** kılmada büyük sıkıntılar yaratıyordu. ***Öyle ya; "kış aylarında, gündüzler 3,5 saat kadar kısalıyor ve dört vakit gündüz namazlarını bir biri arkasından kılmak bile mümkün olmuyordu"***(137).

Diğer taraftan yaz aylarına gelince; ***akşam, yatsı ve sabah*** namazları arasındaki vakitler oldukça kısa idi. O kadarki, akşam yemeği için tencereye konulan bir su, henüz kaynamadan sabah namazının vakti giriyor ve sonra da güneş doğuyordu. Bu takdirde Bulgar Müslümanları; ***akşam*** ve hele hele ***yatsı ve sabah namazlarını*** vaktinde nasıl kılabileceklerdi? Mâmâfih diğer İslâm Coğrafyacıları gibi, **İbn Fadlân**'ında bu konularda çok ilginç müşahedeleri bulunmaktadır. **İbn Fadlân** bu konuda başından geçen ilginç bir olayı bizlere şu şekilde anlatmaktadır:

"Hükümdarın huzurundan Bağdatlı terzisi ile ayrıldık ve biraz sohbet etmek için bana tahsis edilen kubbeli çadıra geldik.

[137] İdrisi, v, 309a, el-Istahari, s. 225, el-Mesudi, I, s. 182.

Onunla sohbet ediyor ve yatsı ezanının okunmasını bekliyorduk. Hemen bir ezan sesi duyduk ve çadırımızdan çıktık. Birde ne görelim, sabah çoktan olmuştu. Bunun üzerine müezzine;

***"-Sen ne ezanı okudun?** dedim. Müezzin;*

***"-Sabah namazı ezanı"** dedi. Ben tekrar;*

***"-Yatsı ezanı ne oldu?"** diye sordum. O da; yatsıyı, akşam namazının arkasından kıldıklarını söyledi. Sonra ilâve etti;*

***"-Sen gelmeden önce, geceler bundan daha da kısa idi. Bugünlerde biraz uzamaya başladı. Ben sabah namazını kaçırırım korkusu ile bir aydır geceleyin hiç uyumuyorum"** dedi*[138].

Evet; gündüz ve gecelerin, mevsimlere göre böyle çok kısa olduğu dönemlerde Bulgar Müslümanları bu ***"vakit namazlarını"*** nasıl kılacaklardı? Bu mesele de Bulgar Müslümanlarının, bir hayli zorlandıkları anlaşılmaktadır. Konunun fıkhi yönünün tartışmasının yeri burası olmadığı gibi, bizim ihtisas sahamızda değildir. Ancak **el-Mercânî**'nin bu hususla ilgili kaydettiği rivayetleri o devirlerde ***Harzem Buhara*** gibi Türk yurtlarında İslâm ilim, irfan, hatta kültür ve medeniyetinin ne derece yüksek bir seviyeye ulaştığı ve bunun Bulgar Müslümanları üzerine ne kadar tesir ettiğini göstermesi bakımından bu konuya ışık tutmaktadır. Şöyle ki;

Bulgar Müslümanları devrin büyük âlimlerinden, aynı zamanda ***Harzemli*** ve *"**Seyfü's-Sünne**-Sünnetin Parlak Kılıcı"* unvanı ile anılan **el-Bakkâli**'[139]den kendi ülkelerinde ve yaz aylarında gecelerin çok kısa olması dolaysıyla, yatsı namazlarını ne yapacaklarını sormuşlar, o da onlara, bu durumda ***yatsı*** namazlarının gerekmediği yolunda bir fetva vermiştir. Bu haber ***Buhara***'ya ve *"**Şemsü'l-Eimme**-İmamların Güneşi"* unvanı ile anılan **el-Halevâni**'ye ulaşınca, bu büyük İslâm âlimi şaşırıp kalmış ve **el-Bakkâlî**'nin nasıl olupta böyle bir fetva verdiğini araştırmak üzere kendi öğrencilerden birini *Harzem*'e göndermiştir. Çünkü beş vakit namaz, Müslümanlar üzerine farz olmuş bir ibâdet idi. **el-Havâli**'nin bu öğrencisi **el-Bakkâli**'nin ilim meclisine gelmiş ve herkesin huzurunda;

"Farz olan beş vakit namazdan birini, eğer bir kimse inkar etse bu kişi kâfir olmaz mı?" diye sormuştur. *el-Bakkâli öğrencinin maksadını hemen anlamış ve onun sorusuna bir başka soru ile cevap vermek istemiş ve şöyle demiştir;*

"-Namaz için abdest alırken teharet** (yıkanması zaruri olan yerlerin) **farzı kaçtır? Talebe;

***"-Dörttür.** (El, yüz, dirseklere kadar kol ve ayaklar) el-Bakkâli,*

"-Peki bir adamın kolu dirseğine kadar kesilirse o kişi için taharetin farzı kaç olur? Talebe hiç düşünmeden

***"-Bu takdirde üç olur"** dedi. el-Bakkâli, el-Havalâni'nin öğrencisini köşeye öyle bir sıkıştırmıştı ki, kendi sorusuna adeta kendisine cevap verdirtmiş ve*

"-İşte bu namaz meseleside böyledir"**, diyerek susturmuştur*[140]. ***Zira namazda da aslolan "Vakit" idi. ***Vakti olmadan bir namazın farz olması mümkün değildir.***

---

138 *İbn Fazlan Seyahatnâme*, s. 51.

139 **el-Bakkâli,** ***Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Bay Çuk el-Bakkâli el-Harzemi,*** Harzemde yetişmiş Türk asıllı büyük ***Dil, Luğat ve Fıkıh*** âlimlerindendir. ***Cârullah ez-Zemahşeri***'nin; (büyük Türk âlimi) halifesidir. Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri, Harzem Dil Ekolü,*** Konya, 2004, s. 73-82.

140 el-Mercani, I, s. 68, *Ne varki **el-Mercânî**, bu görüşlere katılmamakta ve vakit darlığı çekilen namazların mesela akşam ve yatsı namazlarının birleştirilerek kılınması gerektiğini savunmaktadır.*

İslâm'ın Bulgarlara Getirdiği Yeni Hayat Düzeni:

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar, **W. Barthold** gibi, Bulgarların Müslümanlıklarını hiç bir zaman ciddiye almayan daha bir kısım yazarların asılsız iddialarının aksine[141] İslâm dininin bu topraklarda ne kadar güçlü olduğu ve çok sağlam bir şekilde yayıldığını, İslâmi yaşayışın artık kollektif bir halk hareketi hâline geldiğini vurgulamaktadır. Mâmâfih, bu arada işaret edilmesi gereken çok önemli bir nokta daha vardır. O da ***İslâm din***in Bulgar Türklerinin ferdi ve sosyal yaşayışlarında yaptığı köklü değişiklikler ve onları çok daha medeni ve çok daha üstün bir millet hâline gelmeleri ve yeni bir şahsiyet kazanmalarında yaptığı baş döndürücü olumlu tesirlerdir.

Daha önceleri bir çok Türk boyları gibi, genellikle eski Türk dini ***Şamanizme*** bağlı olan ***Volga Bulgarları***[142], İslâm dinini büyük kitleler hâlinde kabul etmeleri ile birlikte, ferdi ve sosyal yaşayışlarında gözle görülür büyük değişiklikler olmuş. Bu sıralarda yarı göçebe ve kubbeli büyük çadırlarda[143] yaşayan, at yetiştiren[144], hayvan sürüleri besleyen Bulgar Türklerinin; İslâm dinî, yaşayışlarını değiştirmiş ve onlara, fazilet ve dini hoş görü esasına dayanan yeni bir hayat anlayışı getirmiş ve onları daha medeni bir kavim yapmıştır.

Bu sosyal değişiklikler onların dış görünüşleri yani, kılık ve kıyafetleri, hatta ölüleri için kazdıkları mezarlarda bile kendini göstermiştir. **el-Gırânati,** Bulgarların ***"karatık-ı***

[141] Barthold, W., a.g.e., s. 92.
[142] Kurat, A.N., ***Türk Kavimleri ve Devletleri,*** s. 115.
[143] ***Hudûdu'l-Âlem,*** s. 162.
[144] İbn Rustah, s. 41.

tamme" yani ***Rusların*** aksine uzun ***gocuk*** giydiklerini beyan etmektedir[145]. **İbn Rusteh** Bulgar Türklerinden bahsederken ***"onların giydiği elbiselerin, Müslümanların elbiselerine benzediğini, ölülerini artık Müslümanlar gibi mezarlara gömdüklerini"*** beyan ederek bu sosyal değişikliklere işaret etmiştir[146].

Öyle ya, artık bundan böyle Müslüman Bulgarlar, ***Şamanizm*** geleneklerinin aksine ölülerini İslâm dinine göre kaldıracaklar ve mezarlarına o kişinin öldürdüğü kimse kadar taş koymaları yerine[147]. **Kur'an** sûreleri okuyacaklardı. Kabir kazmaları, cenaze namazı kılmaları, onları toprağa gömmeleri İslâm dininin esaslarına göre olacaktı. Diğer taraftan Müslümanlar, hele hele din adamları, âlimler İslâmi teamüllere göre giyineceklerdi. Onların sırtında cübbe, kaftan başlarında ise sarık olacaktı. Nitekim Abbasî halifesi **el-Muktedir** bile, **Bilgevar Han**'a bundan böyle giymek üzere başına ***"siyah sarık"*** ve sırtına bir ***kaftan*** göndermişti[148].

Yukarda da ifâde edildiği gibi, daha ziyâde göçebe olan ve büyük çadırlarda oturan ***Bulgar Türkleri,*** İslâm dini sayesinde büyük ölçüde yerleşik düzene geçmişler, yeni yeni bir çok kasaba ve şehirler kurmuşlardır. İşte bundan önceki sayfalarda bahsettiğimiz asıl hükümet merkezi olan ***Bulgar*** ve diğer ***Suvar*** şehri, göçebe Bulgarların Müslüman olmaları ve yerleşik hayata geçmelerinden sonra, daha da gelişmiş, güzelleşmiş, nüfusu çoğalmış, kalabalık bir İslâm merkezi, büyük, canlı bir ticâret şehri haline gelmiştir.

[145] el-Gıranâti, s. 178, el-Mercani, I, s. 66.
[146] İbn Rusteh, s. 142, Gerdezi, s. 274.
[147] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 145.
[148] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 48.

Evet; büyük cemaatler hâlinde kılınan cuma namazları, bunun için yapılan büyük camiler, kollektif bir ibadet coşkusu halinde kılınan bayram namazları, mü'minlerin mutlaka belli bir yere "*mezarlıklara*" defnedilmeleri, bu kabirlerin, dini bayramlarda ziyaret etmenin dini bir gelenek olması, ayrıca İslâm dininin cemaate çok büyük önem vermesi gibi daha bir çok dini faktörler; ***Bulgarların yerleşik hayata geçmeleri ve medeni bir kavim olmalarında çok önemli bir merhale olmuştur.***

İbn Fadlan'ın Durumuna Genel Bir Bakış:

Mâmâfih bu konuya bir son vermeden önce, çok önemli bir konunun üzerinde durmak istiyoruz. O da **İbn Fadlan**'ın bu seyahatnamesi ve onun ***Bulgarların*** İslâm'a giden yoldaki durumunun genel bir değerlendirmesidir.

Görüldüğü gibi çok uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra ***Bulgar Yurtlarına*** gelen ve İslâm Halifesinin mesajını Türk Hakanı **Bilgevar Han**'a ulaştıran, Halife namına onu kutlayan, tebrik eden, devletini ululayan **İbn Fadlân,** uzun bir süre (4-5 ay) Türk Hakanının misafiri olarak Bulgar yurtlarında kalmış Türklerden sıcak ilgi, Türk Hakanından büyük bir iyilik ve saygı görmüş ve daha sonra Hazar yurtları ve *Kafkas* yoluyla[149] *Bağdad*'a dönmüştür.

İbn Fadlân'ın *Bağdad*'tan başlıyarak ***Volga boylarına*** kadar uzanan bu uzun ve meşakkatli yolculuğu hakkında bir şeyler öğrenmek istiyenler, kendilerini şüphesiz çok şanslı saymalıdır. Zira bu gün görmüş devlet adamı, yol boyunca gördüklerini, başından geçen ilginç maceralarını, heyetin geçtiği yol güzergâhında yaşayan ***Türk boyları,*** onların

[149] Barthold, W., a.g.e., s. 83, Krş. ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 12, *Seyyahımızın dönüş yolu hala münakaşa konusudur* Z.K.

örf, âdet ve sosyal yaşayışlarını, çekici bir üslupla ve bunları sanki bîr rapor gibi Halifeye sunmak üzere kaleme almış ve dolaysıyla kendi devrinde, Türkler için yazılmış en güzel bir ***risâle*** ve çok kıymetli örnek bir "***Seyahatname***" ortaya çıkmıştır[150]. Şüphesiz onun bu eseri, değerli Arap edibi **el-Câhız**'ın; Türklerin üstünlüğü ve karakterlerini beyân eden meşhur eseri ***"Fezâilü'l-Etrâk"***'tan belki bir asır sonra[151], yine bir Arap yazar tarafından **el-Muktedir** devrinde yazılmış ikinci, çok ilginç, çok önemli bir ***"risâle"*** oluyordu.

Ancak **İbn Fadlân**'ın bu eserinde ne **el-Câhız** ve ne de, o devirlerde yaşayan bir çok kalem erbabı meselâ **İbn Hassul**'ün *"Tafdîlû'l-Etrâk"* inde olduğu gibi, Türkler hakkındaki o sıcak, o samimi yaklaşımını bulmamız mümkün değildir. Onun bu uzun seyahat notlarında ne ilginçtir ki **Türkler**, Türk Han ve Hakanları onların İslâm ve imani coşkuları hakkında, onları takdir babında söylenmiş değil bir cümle, hatta bir tek kelime bile yoktur.

İbn Fadlân'ın Türkler ve Türk ülkeleri hakkındaki bu seyahatnamesini bir ümid ve bir sevinçle okumak isteyen ***"Müslüman Türkler"***, çoğu kez bir hayal kırıklığına uğrayacaklar ve kendilerini çok garip bir çıkmazın içinde ve bir boğuşma hâlinde bulacaklardır. Bu bakımdan onun bu meşhur eseri üzerinde bir kere daha durulması ve Türkler hakkında çoğu kere yersiz ve haksız, hatta bir o kadar da insafsız görüş ve müşahedelerinin bir başka açıdan yeniden değerlendirmesi gerekmektedir. Bu Arap müellifi her şeyden önce, hilâfet çevrelerinde ve o devirlerde Arabizmin kucağına itilmiş bir çok Arap aydınlarında sık sık örneğini gördü-

[150] ***İbn Fazlan Seyahatname,*** Hz. R. Şeşen, İstanbul, 1995.
[151] el-Câhız, ***Türklerin Faziletleri,*** Çev. R. Şeşen, Ankara, 1967.

ğümüz gibi, Türklere karşı ne yazık ki, sinsi bir aşağılık kompleksi içindedir. Türkleri hor ve hakir görmektedir.

Sözüm ona bu şom ağızlı Arap gezgini; ***Türklerin ilkel, vahşi bir kavim olduğundan söz etmiş Türk beylerinin kaba görgüsüzlüklerini sergilemiş, Türklerin pis insanlar olduklarını, su kullanmadıklarını, Türk kadınlarının edep ve haya gözetmediğini, yarı çıplak durduklarını, hatta bir kadının kocası olduğu halde kendi hâlinde onun yanında fercini karıştırdığını, Türklerin misafirlerine karılarını takdim ettikleri gibi daha nice edepsiz şeyler yazmıştır. Türklerin pisliklerinden bahsederken onların bitlen bile ezerek yediklerini söylemiştir.***

İbn Fadlân bu bireysel ve istisnai şeyler ki (*bunlar Türkler arasında kesinlikle yaygın adetler değildir*), âdeta bir cımbızla çekip çıkarmada çok sinsi bir meharet göstermiş ve nerede ise, **el-Câhız** ve hilâfet camiasındaki yüksek rütbeli Türk komutanları, Türk askerî ve idari erkânından intikam almak istercesine, kırılası kalemini hoyratça bu zavallı Türkler ve Türk kabilelerinin aleyhine kullanmıştır. O, bu Türk bölgelerinde, yağmur, kar, fırtına, soğuk gibi tabiatın ağır ve ezici şartlarına karşı çok çetin bir mücâdele veren, üstelik medeni çevrelerden çok uzaklarda yaşayan bu zavallı, bu inadına saf ve temiz kalpli Türklere, kendi coğrafi ve sosyal şartlan açısından bakacağı yerde, İslâm kültür ve medeniyetinin parlak bir merkezi durumunda olan "*Bağdad*" ve ***"hilâfet camiası"***nın, yüksek refah penceresinden bakmış ve onları işte o gözle değerlendirmiştir ki bu durum, bize göre affedilmez bir hatadır.

İbn Fadlân Görevini Gereği Gibi Yapmamıştır:

Evet **İbn Fadlân**'ı bu yönleri ile tenkit etmek isteyenler yerden göğe kadar haklı olmalıdır. Onun, **Bilgevar Han**'a bu samimi Müslüman, Türk Hakanına karşı tutumu da aynı şekilde ilgisizliğe varan bir soğukluk içindedir. **İbn Fadlân**'ın *Seyahatnamesinde*; Türk hükümdarının, Müslümanlığı, bunun ***İslâm dini***'nin Volga boylarında çok güçlü bir din haline gelmesi yolunda elde ettiği tarihi fırsat hakkında takdir ve samimi duygularını ifâde eden bir söz, bir kaç cümle kırıntısı dahi bulmamız mümkün değildir. Bu bakımdan bu büyük devlet adamı, bir din ***misyoneri*** değil, bir ***protokol*** adamı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan yine onun bu seyahat raporunda, Volga boylarında İslâm dininin yayılması, gelişmesi, yerli halk arasında kazandığı büyük başarılar, akın akın ***İslâm dini***'ne koşan ***Bulgar Türkleri*** hakkında doyurucu bilgiler bulmak şöyle dursun, bu büyük oluşuma hizmeti geçenleri takdir eden bilgi unsurları dahi yoktur. Oysa İslâm dininin Volga sahilleri ve Bulgar Türkleri arasında sessizce kazandığı bu büyük ve inadına parlak zaferden herkesten önce **İbn Faldân**'ın sevinmiş olması ve eserinde buna geniş geniş yer vermiş olması gerekirdi.

Bilindiği gibi, Halife tarafından Bulgar yurtlarında İslam dininin yayılması, buralarda mektep ve medreselerin açılması için çalışmalarda bulunmak üzere görevlendirdiği din adamı mürşid ve muallimler daha ***Cürcaniye*** de heyetten ayrılmış ve bu büyük hizmeti yüzüstü bırakarak ***Bağdad***'a dönmüşlerdir. **İbni Fadlân**'ın bunlar hakkında hiç bir insiyatif kullanmamış olması âdeta şaşılacak bir şeydir. Oysa bu tebşir ve irşad faaliyetlerini yürütmek üzere böyle

din adamları, mürşid ve muallimlere ne kadar çok ihtiyaç duyulduğunu **Barancer** deki Müslümanların durumu bütün acılığı ile gözler önüne sermektedir. Zira 5.000'in üzerindeki bu yeni muhtediler, kendilerine uzun süre *Kuran-ı Kerim-den* küçük bir sureyi dahi öğretecek bir "*hoca*" bulamamışlardı.

Mâmâfih **İbn Fadlân;** Türkler hakkında böyle kalemini çok seviyesiz bir üslupta kullanmakta haklıdır. Çünkü o; **el-Muktedir**'in *"Divân Katibi"* bir bakıma *Devlet Bakanı* veya *"müsteşarı"* idi. **el-Muktedir** devri ise; yukarda da ifâde edildiği gibi, Türkler'in Abbasî hilâfetinde askerî ve idari bakımlardan yeni bir ululuk ve haşmet devrini yaşadıkları devirlerdir. Devletin asıl dizginleri **el-Muktedir**'in anası Türk asıllı **Şağab Hatun**'un elinde idi. O devirlerdeki yüksek rütbeli Türk komutan ve askeri erkanının parlak kılınçlarından herkes çekiniyordu, **İbn Fadlân**'ın bu durumdan hem de çok şaşılacak bir şekilde rahatsız olduğu anlaşılıyor. O, daha ziyâde bir rapor niteliğindeki bu seyahatnamesinde *Halife* ve yakın çevresindeki *Türk erkânı* ile âdeta alay edercesine *"Sizin kavminiz ve yaşayışınız işte budur?"* diyerek onları küçük düşürmek istemiş ve bunda muvaffakta olmuştur.

İbn Fadlân; eğer Abbasîlerin İslâm kültür ve medeniyetinde böyle en parlak devirlerini yaşadıkları bir asırda bile, **Bağdad**'ın o medeni çevresini terkederek çölün içlerine doğru küçük bir seyahate çıkmış olsaydı, Türkler için söylemiş olduğu bir çok kötü şeylerin daha kötüsünü, o vahşi o bedevi, yağma ve çapulculuktan başka hiç bir mesleği olmayan leş kargası Araplar arasında bulmakta en ufak bir zorluk çekmeyecekti.

Bu vahşi leş kargaları, Hac için yola çıkan zavallı Müslümanlar, hele bir kafileden elli yüz metre, tuvalet ihtiyacı için dahi ayrılmaya görsün, derhal üzerine çullanır ve onu üç beş altın için öldürmekten çekinmezlerdi. **İbn Fadlân**'ın yaşadığı devirde ortaya çıkan "*Karmatîler*" de böyle idi. Bu çapulcu gözü dönmüş *Araplar;* yağma etmek için *Kabeye* gelmişler *"Allah'ın Evini"* yakıp yıkmışlar, içine özellikle pislemişler ve *Hacerü'l-Esvedi* bile yerinden sökerek alıp götürmüşler ve Müslümanların başına tam 30 sene belâ olmuşlardır[152].

Bunlar bizim, devrin büyük devlet adamı diplomat, **İbn Fadlan**'ın Bulgar ülkesini yaptığı resmi ziyaret sırasında ve bir rapor niteliğinde yazdığı *"rıhlesi"* hakkında yaptığımız birazda farklı değerlendirmelerdir. Konunun başka yönleri de vardır. Onları burada dile getirmek bu kitabın konusunu dağıtmak olur. Mâmâfih, *İbn Faldân,* Bulgar yurtlarında 4-5 ay gibi hiçte küçümsenmeyecek bir süre kaldıktan sonra, *"siyâsi misyonunu"* tam manada tamamlamış ve *"dini misyonunun"* ne olduğunu bir defa bile olsun sorgulamamış hatta bunu hatırlamadan *Bağdad*'a dönmüştür.

Fakat **İbn Fadlân**'ın, *İslâm Halifesi* namına buralara gelmesi ve her şeyin üstünde bir devlet töreni ile karşılanması, yeni Bulgar İslâmî Devletinin, Abbasi Halifeleri ile siyâsî dostluklarının geliştirilmesinde de çok büyük etkileri olmuştur. Öyle ise biz şimdi kısaca bu ilişkileri görelim.

---

152 Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z.; ***Mukaddes Çevreler ve Eski Türk Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları,*** Konya, 1995, s. 208-210.

IV.
MÜSLÜMAN BULGAR DEVLETİNİN ABBASİ HİLÂFETİYLE SİYASİ İLİŞKİLERİ

Abbasi Hilâfeti İle Başlayan Yeni İlişkiler:

Gerçekte ***Müslüman Bulgar Devletinin, Abbasi Hilâfeti*** ile resmi ilişkileri bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde açıklandığı gibi, değerli Bulgar Hükümdarı **Bilgevar Han**'ın ***İtil Bulgar İslâm devlet***ini kurmasından sonra **el-Mutezid**'e gönderdiği elçilik heyeti ile başlamış ve bu ilişkiler çok samimi bir şekilde artarak daha sonraki asırlarda devam etmiştir. **el-Mutezid**'le başlayan bu güzel ilişkiler **el-Muktedir Billah** zamanında zirvelere ulaşmış ve diğer İslâm devletlerini nerede ise kıskandıracak bir hâle gelmiştir. Buna sebepte **el-Muktedir**'in, ***Don-Volga Bulgarları*** ve buralardaki İslâmi gelişmelerle yakından ilgilenmesi ve Bulgar yurtları ve **Bilgevar Han**'a **İbn Fadlan**'ın başkanlığında ve çok üst düzeyde bir elçilik heyeti göndermesidir. İslâm tarihinde bu örneği çok az görülen bir olaydır.

Mâmâfih **Bilgevar Han**'ın İslâm Halifesi **el-Muktedir**'le başlayan bu güzel münasebetlerini yine en güzel bir şekilde devam ettirmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü O; Hilâfet heyeti ve **İbn Fadlân** *Bağdat*'a döndükten sonra hemen yeni bir elçilik heyeti hazırlamış ve kıymetli hediyelerle birlikte onları tekrar ***Bağdad***'a göndermiştir.

Hadd-i zatında İslâmın beş şartından biri olan **hac** ibâdeti, yüksek seviyede gerçekleştirilmek istenen bu elçilik heyeti için iyi bir fırsat olmuştur. Zira, her yıl, Bulgar yurtla-

rından yüzlerce kişi hac ibadeti için **Mekke**'ye gidiyorlardı. Bundan yararlanmak İsteyen **Bilgevar Han**, kendi oğlunun başkanlığında yine aklı başında kimselerden olmak üzere bir elçilik heyeti hazırlamış ve onları, o yılki *"Hac Kafilesi"* ile birlikte **Mekke**'ye uğurlamıştır. Onlar, bu mukaddes beldelere olan yolculukları sırasında ***Bağdad***'a uğrayacaklar ve İslâmın güçlü Halifesi **el-Muktedir Billahı** (908-932) ziyaret ederek ona kıymetli hediyeler takdim edeceklerdi.

Zaten bu sıralarda ***Orta Asya, Horasan, Azerbaycan, Kafkasya, Hazar yurtları, Volga boylarından*** gelen Müslüman hac kafileleri ilk önce ***Bağdad***'a gelirler ve burada yeni bir düzenleme yapıldıktan sonra, üstelik halifenin tayin edeceği ve en az "***orgeneral***" rütbesinde bir komutanın emir ve disiplini altında kutsal beldelere hareket ederlerdi. Bu resmi hac kafilesinin dışında, bedevi Arapların hücum ve kanlı yağmalarından çekindiği için hiç kimseye ferdi olarak hac yapmasına müsade edilmezdi. Bazan bu kâfileden izinsiz 10-20 metre ayrılanlar ölmüş olarak bulunurlardı. Bu görevi yüklenenlere ***"Emiru'l-Hac"*** denilirdi ki, bu yüce makama ekseriyetle cesaret, yiğitlik, nizam, disiplin ve askeri otoritesi ile ün yapmış bir ***"Türk Generalinin"*** getirilmesi âdet olmuştu[153].

Heyet Bağdad'a gelmiş ve Abbasi Halifesi el-Muktedir tarafından kabul edilmiştir (922). Halife tarafından kabul edilen bu ***Bulgar Türk Prensinin*** adı **Emir Ahmet** olmalıdır. Nitekim **el-Mesûdi; *Bulgar heyetinin halifeye sancak, siyah kürkler ve daha bir çok kıymetli hediyeler takdim ettiklerini bildirmektedir***[154]. İslâm Halifesi, onun takdim ettiği hediyeleri kabul etmiş ve kendisine bir "***hilat***" ve devlet nişanı olarak bir de "***davul***" verilmiştir[155]. Bütün bunlar, **Bilgevar Han**'ın, başta muasır ***Hazar devleti*** ve ***Samânîler***'in aksine, ***İslâm Halifesi*** ile münasebetlerinin ne kadar canlı olduğunu bütün berraklığı ile ortaya koymaktadır. Zira o devirlerde hiç bir ***İslâm devleti, İslâm Halife***'sinin böylesine yüce bir teveccüh ve iltifatına mazhar olmamıştır.

[153] Kitapçı, Z., ***Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları***, s. 320.

Bağdad'a Gönderilen Yeni Bulgar Heyeti:

Mâmâfih, Müslüman **Bulgar Hanları**, daha sonraki devirlerde de İslâmın taht ve baht şehri ***Bağdad***'a hac etmek ve bu güzel fırsattan yararlanarak dostluk heyeti göndermeye devam etmişler ve ***Abbasî Hilâfeti*** ile olan bu güzel ilişkilerini bütün canlılığı ile korumak istemişlerdir. Nitekim **İbnü'l-Esir** hicri 433/1041 yılı olayları arasında ve bir asır sonra, yine böyle bir ***Bulgar heyetinin*** hem hac etmek hem de İslâm Halifesini ziyaret ederek onun iltifatına mazhar olmak üzere ***Bağdad***'a geldiklerini kaydetmektedir. Bu defaki Bulgar elçilik heyetinin Bağdad'a, Abbasî Halifesi ***el-Kâim Biemrillah***'ın ilk hilâfe yıllarında (1031-1075) gelmiş olması gerekmektedir. **İbnü'l-Esir** bu konu ile ilgili rivayetlerinde şöyle demektedir;

"İşte bu sene, Bulgar ulularından bir kimsenin başkanlığında 50 kişilik bir kafile hac için Bağdad'a geldi. Yanlarında bir çok kıymetli hediyeler vardı. Onlara saray çevrelerinde büyük ilgi gösterildi. Sarayın arz odasında;

[154] el-Mesûdi, I, s. 182.
[155] Asım, N., ***Türk Tarihi***, I, s. 186.

*"-Bulgarlar kimlerdir, hangi kavimdir? diye soruldu. O da onların Türk ve Sakâlibe arasından çıktıklarını söyledi. **Onların ülkeleri Türk yurtlarının en sonunda idi. Onlar çok daha önce kâfir idiler. Sonra Müslüman oldular. İmam-ı A'zam Ebû Hanifenin mezhebi üzerine amel ederler"***[156].

Mâmâfih, daha sonra gelen ***Bulgar Hanları,*** **Bilgevar Han**'ın açtığı bu yolda yürümüşler ve onlarda başta güçlü Abbasî Halifeleri olmak üzere, ***Harzem*** ve diğer İslâm devletleri ile dostluk münasebetlerini geliştirmeye devam etmişlerdir. Nitekim **el-Mervezi** büyük Bulgar kadısı değerli İslâm âlimi **Yakub b. Numan**'ın, ***Gazneli*** **Sultan Mahmud**'a çok zengin ve kıymetli hediyelerle birlikte bir elçilik heyeti gönderdiğini bildirmektedir (1024)[157].

Bu elçilik heyetinin ***Bulgar Han***'ı adına gönderilmiş olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Yine **Beyhaki**'nin bildirdiğine göre ***Bulgar Hanlarından*** **Ebû İshak İbrahim** gördüğü bir rüya üzerine ***Nişapur*** yakınındaki ***Beyhakta*** bir cami yapılmasını istemiş ve bunun için büyük bir vakıf kurmuştur[158].

Bulgarlar'ın ***Abbasi Hilâfeti*** ve komşu İslâm devletleri ile olan bu siyasi ve dini ilişkileri ***Moğolların*** tarih sahnesine çıkmalarına kadar devam etmiştir. **Batu Han** yönetimindeki Moğol orduları ***Deşt-i Kıpçak, Don-Volga boylarına*** çok büyük bir sefer düzenlemişler ve karşılarına çıkan bütün engelleri, bir yıldırım süratiyle aşarak ***Bulgar şehri*** önlerine gelmişlerdir. Çok güzel ve gelişmiş bir İslâm şehri olan Bulgar şehrinin, bundan sonra yine Moğol istilasına uğrayan ***Buhara şehrinden*** farkı kalmamış, hoyratça yakılmış, yıkılmış bir viraneye dönmüştür. Bundan sonra ***Bulgar İslâm Devleti*** yıkıldığı gibi, Bulgar halkı da ***Altın Ordu Devletine*** bağlı bir tebea haline gelmişlerdir (1237).

[156] İbnü'l-Esir, IX, s. 502, Sibt el-Cevzi, ***el-Muntazam,*** VII, s. 108-109, İbn Kesir, ***el-Bidâye,*** XII, s. 49.
[157] Beyhakı, s. 53.
[158] el-Mervezi, s. 110.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAŞKURT TÜRKLERİ ARASINDA İSLÂMİYET

İslâm Dini'nin Kuzey Ülkeleri ve Tuna Boylarında Kazandığı Büyük Zafer

> *"Bulgar Müslümanları gelerek aramıza yerleştiler, bizim sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dil ile anlattılar ve bize İslâmiyetin hak yol olduğunu gösterdiler. Allah'a hamd ve şükürler olsun ki; Allah bize hidâyet ihsan etti, kalbimizi iman nuruna açtı. Böylece hepimiz Müslüman olduk".*
>
> **Başkurtlu Bir Molla**

I.
BAŞKURT TÜRK BOYLARI NASIL MÜSLÜMAN OLMUŞLARDIR

Başkurtlar; Hazarlar, Bulgarlar ve ***Kıpçaklar*** *gibi Orta Asya kökenli* ***Türk Tûranî*** *kavimlerinden biridir.* ***Hz. Ömer*** *devrinde başlayan ilk İslâmî fetih hareketleri ile birlikte* ***Kafkasya*** ve ***Hazar Yurtlarına*** *giren İslâm hidâyet dalgaları bu ilk hamle de Volga boyları ve Bulgar yurtlarına gelmiş ve bundan da öte kuzey ülkeleri, bu arada* ***Başkurt*** *Türk boylarının yaşadığı geniş topraklara vurmuştur.* ***Başkurtlar*** *da bu büyük coğrafi bölgede yaşayan diğer Türk boyları gibi, daha sonraları buralarda yeni yeni esmeye başlayan İslâm hidayet rüzgarlarına pek fazla bir mukavemet göstermemişler ve komşuları* ***Bulgarlar, Hazarlar ve Burtaşlar*** *gibi onlar da* IX. ve X. *asırlarda Müslüman olmuşlardır.*

Diğer taraftan ***Başkurtlar****; bu bölgede sadece Müslüman olmakla kalmamışlar, bu vatan coğrafyasına sahip çıkmışlar, aynı İslâmi kimliklerini muhafaza etmişler ve çok zor şartlar altında bu günlere kadar gelmişlerdir. Böylece onlar; tarih boyunca akıp giden zamana karşı direnmiş, büyük olayların karşısında ayakta kalabilmiş ve bir vatan mücadelesi vermiş ve o bölgede Türk kalma ve yaşama şerefini kazanmış bir Türk ulusudur*[1]. Bu bakımdan ***Başkurt Türk boylarının İslâm dinini kabul etmeleri, bugün Başkurt ve Türk tarihinin en önemli konusu olduğu gibi Başkurtlar için de milli bir kimlik meselesidir.***

---

[1] Kitapçı, Z., ***Başkurtlar Arasında İslâmiyet***, Türk D. Tarih Dergisi, Ocak, 2000, s. 57 vd.

Başkurtlar Kimdir? Başkurtistan Neresidir?

Başkurt veya ***Başkurtu;*** bu isimle anılan bir ***Türk boyu*** olduğu gibi ***Başkurtistan*** da bu Türk boylarının mekan tuttuğu vatan coğrafyasının adıdır. ***Başkurtlar, Ural dağlarının*** etekleri ve onun güney kısımlarında ayağa kalkmışlar ve tarih devirlerine buradan girmişlerdir. Onların bu topraklardaki tarihi geçmişleri, ilk milâdi yıllarına kadar gitmektedir. Daha önceleri ***Hunların*** idâresinde yaşayan ***Başkurtlar;*** İslâm Hidâyet güneşinin ilâhi ışıkları ***Don-Volga*** boylarını aydınlatmaya başladığı sıralarda (VII/IX. asırlar) ***Peçenekler*** ve ***Kumanlar*** gibi, iktisadi ve siyasi yönlerden ***Bulgarlara*** bağımlı ve onların doğu komşuları olarak yaşıyorlardı.

Orta Asya ***Tûranî kavim*** ve Türk boylarından biri olan ve ***Başkurtlar;*** diğer bir çok Türk boyları gibi batıya doğru yürümüşler ve ilk milâdi asırlarda(2) ***Ak İtil*** ve güney ***Ural*** mıntıkalarına gelerek buraları yurt tutmuşlar(3) ve daha sonraki asırlarda ***İtil nehri*** sahillerinde yaşayan ***Bulgar Türk boylarının "doğu"*** komşuları olmuşlardır.

Ne var ki, daha sonraları İç-Asya'dan "***batı***"ya doğru göç eden ***Karluk, Kimak ve Oğuzlar*** gibi bir kısım Türk boylarının ***Batı Türkistan***'a gelmeleri, ***İtil*** ve ***Yayık*** nehirleri arasına yerleşmeleri ve bu Türk boylarının ***Başkurtlar*** da dahil, kendi aralarında çıkan iç kavgalar ve ardı arkası kesilmeyen büyük çatışmalar sebebiyle ***Başkurt*** oymaklarının çok büyük bir kısmı ***Tuna boyları, Balkanlara*** inmişler ve ta

2 Togan, Z.V., ***Başkurd,*** İA, II, s. 329.
3 Kurat, A.N., a.g.e., s. 113.

"***Bizans***" sınırlarına kadar bu geniş sahalara yayılmışlar(4) ve buralarda bir çok yerleşim birimleri, kasaba ve şehirler kurmuşlardır. **el-Hamevi** (öl. 626/1229) kendi asrında bu boyların sayılarının otuz kadar olduğunu bildirmiş ve ne yazık ki hiç birinin ismini bize vermemiştir(5).

Tuna boylarına göç eden ***Başkurtlar'dan Yurmati*** ve ***Yeney*** oymakları, ***Macarlarla*** kaynaşmışlar ve onlara çoğu zaman hâkim bir sınıf olmuşlardır(6). İslâm coğrafyacıları ***Başkurtların*** nerede ise ittifak edercesine ***Türk*** olduklarını bildirmişler ve onların bu iki ana kolu, özellikle ***Macar Başkurtları*** hakkında çok geniş bilgiler vermişlerdir ki, onların bu bilgileri üzerinde daha sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır(7).

Doğu Ak-İtil Başkurtları:

Doğu Başkurtları, yâni ***Ak İtil*** ve ***Yayık*** nehirleri arasındaki geniş, verimli, yeşillik ve ormanlık bölgelerde yaşayan ve bir manada Bulgarların kuzey-doğu komşuları olan asıl ***Başkurtlara*** gelince; bunlar hakkında en geniş bilgiyi **el-İdris**'i (öl.1160) vermiştir. ***Nüzhetü'l-Müştak*** adında ve Köprülü kütüphanesindeki henüz tamamı yayınlanmamış eşsiz eseri, ***Başkurtlarla*** ilgili âdeta bir bilgi hazinesidir. O bu eserinde ***Başkurtlar*** hakkında özellikle şu bilgilen vermektedir: ***"Başkurtlar; Oğuzların sonunda ve Bulgarların ötesinde ya-***

4 el-Hamevi, I, s. 323.
5 el-Hamevi, I, s. 323.
6 Togan, Z.V., ***Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** İstanbul, 1927, s. 125.
7 el-Magribi, s. 194, el-Istahari, s. 225, el-İdrisi, Köprülü, no. 955, V, s. 312a, el-Hamevi, I, 323, el-Kaşgarî, s. 1, 27, 28, İbn Havkal, ***K. Suretü'l-Ard,*** Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, s. 335.

şayan iki kabiledir. Bunların sayıları 2.000 kadardır[*]*. Bunlar ormanlarda yaşarlar, civar komşuları onlardan çok çekinirler. Bu Başkurtlar Bulgarlara bağlı olup, ihtiyat ve kuvvet sahibidirler. Başkurtların sonu Peçeneklere hududtur"*[8].

İbn Havkal'*a göre; "Başkurtlar Bulgar idaresi altındadır. "Başkırt ve Peçenekler Türk olup Rumlara komşudurlar". "Bunların doğusunda Burtaşlar, güneyinde Hazarlar, batısında dağlar, kuzeyinde Macarlar bulunur. Saydığımız bu ülkeler hem Müslüman, hem de kafir ülkeleridir* denilmektedir[9]. ***İdrîsi*** daha sonraları, çok geniş bir coğrafi sahaya yayılmış olan ***Başkurt Türklerini; İç Başkurtlar ve Dış Başkurtlar olmak üzere ikiye ayırmakta, onların ülkeleri, bu ve medeni vasıflarını beyan etmekte, hatta bu Başkurtlar'ın genellikle kıyafetlerinin Bulgarlarla aynı olduğunu ve bunların "Kurtak"*** *(bir manada geniş ve büyük bir* "***gocuk***") ***giydiklerini bildirmektedir***[10]. **el-Kazvini**'den öğrendiğimize göre; *onlar da diğer Türk boyları gibi, teşkilat güçleri fevkalade yüksek, oldukça sağlam hiyerarşik bir düzen içinde ve bir "Han" idaresinde ona bağlı boy beyleri tarafından hem de toprağa bağlı bir şekilde idare ediliyorlardı*[11].

Mâmâfih İslâm coğrafyacılarının ***Başkurtlar*** hakkında verdikleri bu geniş açıklamalardan; onların da diğer Türk boyları gibi; kahraman cesur kimseler oldukları, medeni vasıflarının yüksek, "üstelik yarı-göçebe, ***"Türk Kubbesi"*** dediğimiz çadırlarda yaşadıkları, bununla beraber, ticaret ve ziraatla uğraşan, refah seviyesi oldukça üstün bir kavim oldukları anlaşılmaktadır. **İdrisi**, buralardan; *demir ve bakır madeni çıktığını onlardan kap-kacak yapıldığını, silahlar imal edildiğini, ayrıca sincap ve kunduz derilerinin yakın ve uzak ülkelere ihraç edildiğini bildirmekte ve şöyle demektedir:*

"Başkurt şehri de oldukça büyük çok mamur ticareti geniş bir şehirdir. Buranın halkı zengin olup ticaretle uğraşırlar. Şuman Vascird'te çok safran üretilir. Bu safran bir çok yerlere ve uzak ülkelere gönderilir"[12]. Bunun gibi **el-Birûnî** de; *Başkurt ili,* ***Ural ormanlarından elde edilen "kâkpestil" ve kayın ağacından yapılmış zinetli meşraba ve diğer ağaç eşya ve kapların,*** *Türk ilinden Harzem'e* ***getirilen ticaret malları arasında soymaktadır***[13].

İbn Fadlan Ne Diyor?

Fakat bizim ***Ak İtil*** boylarındaki ***Başkurtlar*** hakkında asıl üzerinde durmak istediğimiz bir kimse daha vardır. O da adı ve şöhreti herkes tarafından bilinen değerli Arap seyyahı **İbn Fadlân** ve onun "*Seyahat Notları*"dır. **İbn Fadlân** bilindiği gibi ***Bulgar*** yurtlarına kadar uzanan meşhur seyahatinde (921), diğer bir çok Türk boyları gibi, ***Başkurt*** yurtlarından da geçmiş ve eserinde onların örf, âdet ve ananeleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. **İbn Fadlân** söz konusu eserinde; *bugünkü Ural bölgesi ve eski Oğuz boylarının oturduğu mıntıkalarda, özellikle Yağındı nehrini geçerken, Başkurtların arasında bulunan güney oymaklarının beklenmedik hücumlarından*

* *Bu Başkurtların çadır veya aile sayılarını gösteren bir rakam olmalıdır.*
8 el-İdrisi, ***Nüzhetü'l-Müstak***, Köprülü no: 955 V, 312, Krş. el-Istahari, s. 225.
9 Yörükan, Y.Z., ***Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Orta ÇağdaTürkler***, İstanbul, 2004, s. 123.
10 el-İdrisi, V, s. 315a.
11 el-Kazvini, s. 611.

12 İdrîsi, s. 156a.
13 Togan, Z.V., İA, II, s. 329.

çok korktuklarını ve bunlara karşı zorlu tedbir aldıklarını, bu şekilde Kinel, Soh ve Koçku'ya ulaştıklarını ve buraları geçtikten sonra, yani Bulgar hududuna yaklaşınca kalabalık Başkurtların göçebe çadırlarını gördüklerini kaydetmektedir[14].

İbn Fadlân bu *Başkurtlardan* bahsederken şöyle demektedir;

"ووقعنا في بلاد قوم من الأتراك يقال لهم البشقرد فحذرناهم
أشد الحذر وذلك لأنهم شر الأتراك وأشدهم أقدامًا."

"Türklerden Başkurt denilen bir kavmin topraklarına uğradık. Onlardan çok korkuyorduk. Çünkü onlar, Türklerin de çok sert ve insanları öldürmede en hırslı kimselerdi"[15]. Bunun içindir ki, **İbn Fadlân,** Başkurt yurtlarındaki bu seyahati sırasında, kendilerine hizmet etmek için onlardan birini yanlarına aldıklarını ve bu kişinin henüz yeni ***"Müslüman olmuş"*** biri olduğunu zikretmektedir[16]. Öyle ya, henüz yeni Müslüman, olmuş bu **Başkurtlu** onlara yol gösterecek, ihtiyaçlarını gidermede tercümanlık görevi yapacak ve bir tehlikenin ortaya çıkmasında onlara yardımcı olacak ve bir saldırı anında onları koruyacaktı.

Mâmâfih **İbn Fadlan**'ın diğer İslâm Coğrafyacılarının aksine bu ***Başkurt Türkleri*** hakkında verdikleri bilgiler hiç de hoş değildir. Ona göre Başkurtlar; ***temizliğe fazla ilgi göstermeyen pis, bitli insanlardır. Hatta onlar üzerlerinde buldukları bitleri bile yemekte bir sakınca görmezler. Onların adam öldürmeleri tam bir vahşetti***[17]. Görüldüğü gibi bu hoyrat ***Arap Seyyahı;*** diğer Türklere olduğu kadar ***Başkurtlara*** da kem gözle bakmış, kötü sözler söylemiş ve yol boyunca gördüğü bu fakir ve zavallı insanların istisnai durumlarını dile getirmek için özel bir gayretkeşlik örneği sergilemiştir. **İbn Fadlan** bunu bile bile yapmakta ve Türkleri hor ve hakir göstermek için sinsi kalemi ile her fırsatı değerlendirmektedir. Neylersiniz ki,yukarda da sık sık örneğini verdiğimiz gibi, Başkurtlardan bahseden hiçbir İslâm Coğrafyacısı onun düştüğü bu seviyesizlik ve aşağılığa düşmemiştir.

14 İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 46.
15 İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 46, el-Hamevi, I, s. 322.
16 İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 46.
17 İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 46.

Eski Başkurtlar'ın Dini İnançları:

Başkurtlar da diğer Turani kavimler gibi, tarih boyunca büyük ölçüde ***"Gök Tanrı"*** dini, bir diğer ifade ile ***"Şamanizm"***e bağlı olarak kalmışlardır. İslâm hidayetinin bu toprakları kucaklamaya başladığı sıralarda ***Şamanizm; Başkurtlar*** arasında diğer Türk boylarına göre en canlı ve heyecanlı bir din olduğu gibi, onun gelenek ve inançları da ***Başkurtlar*** arasında çok güçlü bir yaşayış tarzı haline gelmiş bulunuyordu. Diğer İslâm coğrafyacıları bir yana, **İbn Fadlan**'ın kendi gözlemlerine dayanarak verdiği bilgiler, ***Şamanizm***'in onlar arasında ne kadar etkin ve yaygın bir din olduğunu bütün ayrıntıları ile gözler önüne koymaktadır.

Zira **İbn Fadlan,** ***Bulgar yurtlarına*** olan yolculuğu sırasında onları görmüş, onları yakından tanıma fırsatı bulmuş, hatta kendisine rehberlik hizmetinde bulunmak üzere Başkurtlu bir Müslümanı bile görevlendirmiştir. **İbn Fadlan**'ın, ***Kinel*** ve ***Soh*** nehirlerini geçtikten sonra, yani Bulgar hududuna yaklaşınca ***Başkurt*** çadırlarına tesadüf ettiği

anlaşılmaktadır[18]. İşte o; bu uzun yolculuğu sırasında onları görmüş, onların daha ziyade dini yaşayış ve inançları üzerinde durmuş ve bu konularda bizlere her türlü takdirin üstünde çok kıymetli bilgiler vermiştir. Onun bu derin gözlemlerini okuyanların, *Şamanizm*'in, Başkurtlar arasında ne kadar etkili olduğunu kendi gözleri ile göreceklerdir. İbn Fadlan onların;

On iki ilahları olduğunu; kış, yaz, yağmur, rüzgar, ağaçlar, insanlar, hayvanlar, su, gece, gündüz, ölüm, hayat ve yerin ayrı ayrı ilahları olduğunu ve bunlara inandıklarını söylemektedir. Yine onlara göre bu ilahların hepsinin büyüğü bir ilah daha vardır. O ilah göklerde oturmakta ve ilahların hepsini idare etmektedir[19]. Yine **İbn Fadlân** onlar arasında ***"yılanlara, balıklara, hatta turna kuşuna bile tapanlar olduğunu ve bunu kendi gözü ile gördüğünü kaydetmektedir"***[20].

Bütün bunlar, *Şamanizm*'in Başkurtlar arasında ne kadar güçlü bir din olduğunun bir başka delili olmalıdır[21]. Ne var ki bunlar daha ziyade ***Ak-İtil Başkurtlarına*** has bir keyfiyettir. Zira Onlar büyük din, medeniyet ve kültür merkezlerinden çok uzak bölgelerde yaşadıkları için eski Asya dinlerinin ***Zerdüştlük, Budizm*** vs. tesiri altında kalmamışlar ve ***Şamanizm***'in, ilkel inançlarına daima bağlı olarak yaşamışlardır. Bizim bu görüşlerimiz, ***Hıristiyanlık*** ve ***Mûsevilik*** içinde geçerlidir.

---

18 Togan, Z.V., İA, II, s. 329.
19 İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 47.
20 İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 47.
21 ***Şamanizm*** hakkında geniş bilgi için bkz. Buluç, Sadettin, ***Şaman, Şamanizm***, İA, XI, s. 310-335, İnan, A., ***Eski Türk Dini Tarihi***, İstanbul, 1972, Krş. ***İbn Fazlan*** notlar kısmı, s. 139.

Ne var ki Tuna boylarından süzülerek Macar ovalarına inan Başkurtlar ve buralarda mekân tutan ***Yarmatu*** ve ***Yeney*** boylarının durumu onlardan çok farklıdır. Zira buralarda onların karşısına kara cübbeli Hıristiyan misyonerler çıkmışlar ve bir çokları da Hıristiyan olmuşlardır. Hatta İslâm dinini kabul eden bu Macar Başkurtları, Hıristiyan idarenin baskısıdır. Nitekim **el-Kazvî**'ni bize bu konularda şu açıklamalarda bulunmaktadır:

"Başkurtlardan bir fakih bana şunları anlattı; Başkurt halkı büyük bir millettir. Çoğu Hıristiyandır. Aralarında *Hanefi mezhebinden* ***büyük bir topluluk vardır. Bu Müslümanlar, burada Hıristiyanların diğer ülkelerde Müslümanlara cizye ödedikleri gibi, onlarda Hıristiyanlara cizye öderler"***[22].

Ak İtil Başkurtları Arasında İslâmiyet:

Ne var ki Ak İtil Başkurtları için, ***Hıristiyanlık*** hiçbir zaman İslâmiyet karşısında potansiyel bir güç ve tehlike olmamış ve dini mücadeleyi bu topraklarda da İslâm dini kazanmıştır. Bilindiği gibi Ak İtil ***Başkurtları*** da ***Bulgarlar*** ve ***Hazarlar*** gibi, İslâm dini ile en erken devirlerde tanışmış Türk kavimlerinden biridir. Onların İslâm dini ile tanışmaları **Hz. Peygamber** devrine kadar ulaşmaktadır. **Hüsamü'd-Din el-Bulgarî**'nin bir gönül coşkusu içinde yazdığı eserinden öğrendiğimize göre:

Hz. Peygamber *devrinde İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere* ***Bulgar yurtlarına*** *gelen* **Zübeyr b.**

---

22 el-Kazvî'ni, s. 611.

***Ca'de'**nin ünü **Başkurt yurtlarına** ulaşınca onlardan altı kişi bu sahabeye gelmişler, onun huzurunda Müslüman olmuşlar, İslâmiyeti öğrenmişler, daha sonra ondan aldıkları feyz ve nur ile İslâm dinini yaymak için tekrar kendi ülkelerine dönmüşlerdir. Onlar; yeni Müslüman olmanın verdiği imanî coşku ve heyecan ile İslâm dininin Başkurtlar arasında yayılması için canla başla çalışmışlar ve bir çok kimsenin de Müslüman olmasını sağlamışlardır*[23].

Hüsâmü'd-Din el-Bulgarî'nin milli gururumuzu okşayan bu yarı efsanevi rivayetleri bir yana; ***Başkurtlar*** arasında İslâm dininin yayılmasının kökleri **Hz. Ömer** devrinde Kafkaslarda başlayan İslâmi fetih yıllarına kadar ulaşmaktadır. Zira bu fetih hareketleri ile birlikte ***Kafkasya ve Hazar Yurtlarına*** giren İslâm hidâyet dalgaları önce Don Volga sahilleri ve buralarda yaşayan Türk Bulgar yurtlarına vurmuş ve daha sonra çok geçmeden Ak-İtil Başkurtlarına ulaşmıştır.

Bulgar Muhtedileri Başkurtlar Arasında:

Gerçekte ***İslâm dininin Bulgarlar*** arasında yayılması, bundan önceki sayfalarda da izah edildiği gibi buralarda bir devlet dini olması, İslâm hidâyetinin ***Başkurtlara*** giden yolunun önünü açmış ve buralarda örneğini ***Hazar ve Bulgarlarda*** da gördüğümüz gibi yeni bir İslâmlaştırma hareketi başlatmıştır. Bu yeni dönemde, Bulgar Müslümanlarının yeni bir iman coşkusu ile, ***Başkurt*** yurtlarında giriştikleri tebliğ ve irşad faaliyetlerinin çok önemli rolü olmuştur.

Zira İslâm dininin, Başkurtlar arasında yayılmasının Allah katındaki çok büyük sevap ve ecrine inanan bir çok

[23] el-Bulgarî, Hüsâmüddin, s. 25 vd.

Bulgar Müslümanları; yeni bir hizmet aşkı ile hatta zaman, zaman büyük gruplar halinde, ***Başkurtlara*** gelmişler ve onlar arasında İslâm dininin yayılması yolunda canla başla çalışmışlardır. Onların bu ardı ve arkası gelmeyen hummalı faaliyetleri sonucu ***İslâm dini*** Başkurtlar arasında süratle yayılmış ve güçlü bir realite ve bir varlık haline gelmiştir. Aslında ***Başkurtlar*** arasındaki bu hayırlı gelişmeler İslâm coğrafyacılarının da dikkatini çekmiştir.

Nitekim **el-Hamevî**'den öğrendiğimize göre; bu değerli İslâm alimi çok daha sonra ki yıllarda *Halep*'te karşılaştığı bir ***mollaya*** nasıl Müslüman olduklarını sormuş ve bizim yukarda yaptığımız izahlar doğrultusunda bir cevap almıştır. Zira ***Başkurtlu*** molla **el-Hamevî**'ye aynen şöyle demiştir:

"فقال: سمعت جماعة من أسلافنا يتحدثون أنه قدم إلى بلادنا منذ دهر طويل سبعة نفر من المسلمين من لاد بلغار وسكنوا بيننا وتلطفوا في تعريفنا ما نحن عليه من الضلال وأرشدونا إلى الصواب من دين الإسلام فهدانا الله والحمد لله فأسلمنا جميعًا فشرح الله صدورنا للإيمان".

Bizden öncekilerden duydum, onlar şöyle dediler: Çok eski zamanda bizim ülkemize Bulgarlardan** yedi Müslüman **gelmiş ve aramıza yerleşmişlerdir. Onlar bizi sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dille anlatmışlar ve bize İslâm dininin doğru yolunu göstermişlerdir. Allah'a hadsiz şükürler olsun ki, Allah bize hidâyet ihsan etmiş ve kalbimizi iman nuruna açmış ve böylece hepimiz Müslüman olmuşuz"[24].

[24] el-Hamevi, I, s. 323.

Başkurt Müslümanlığının Yeni Hamlesi:

Hemen şunu itiraf edelim ki; ***Bulgarların*** bir iman coşkusu halinde Müslüman olmaları ve kudretli Bulgar Hükümdarı, büyük mücahid ***Bilgevar Han*** tarafından, İslâm dininin bir ***"devlet dini"*** haline getirilmesi, bu mücahid Türk hanının gayr-i Müslimlere ve kâfir Türklere karşı açmış olduğu gaza ve cihad sefer sayesinde ***İsâmiyet;*** Başkurtlar arasında yeni bir hamle gücü kazanmıştır. Nitekim **el-Mervezi,** bu mücahid Bulgarlardan bahsederken aynen şöyle demektedir:

"البلغار وهم مسلمون يحاربون الكفار من الأتراك ويغزوهم لإكتناف الكفرة إياهم."

"Bulgarlar Müslüman olmuşlardır. Çevrelerindeki kâfir Türklere gaza ve cihad etmektedirler"[25].

Diğer taraftan İslâmiyetin Müslüman Bulgarlara kazandırmış olduğu yeni dinamizm, moral gücü (cihad ruhu), üstün refah seviyesi artık ***"Müslüman olmayı"*** Başkurtlar da dahil diğer komşu kavimler (*mesela* ***Ruslar)*** arasında daha cazip bir hale getirmiş ve onlara bir üstünlük, yücelik sağlamıştır. Bu bakımdan ***Başkurtlar'***ın bir çoğu kendi istekleri ile, üstelik, hiçbir ferdi ve toplumsal bir mukavemet göstermeden Müslüman olmuşlardır.

Mâmâfih, İslâm dininin ***Başkurt'***lar arasında yayılmasında, ***Harzem*** Müslümanlığı yani Müslüman alim ve tacirlerinde çok ayrı bir yeri vardır. Zira ***Harzem'***den kalkan bir çok alim ve fakih kimseler, İslâm mürşidleri, ***Başkurdistana*** koşmuşlar ve onlar arasında İslâm dininin yayılması yolunda çok şerefli hizmette bulunmuşlardır. Müslüman tacirlerde İslâm'a hizmette onlardan hiçte geri kalmamışlardır.

[25] el-Mervezi, ***Tabayü'l-Hayevan,*** s. 44.

Bilindiği gibi, ***Harzem; Cürcaniye'***den kalkan ve ***Başkurt*** yurtlarında geçerek ***Bulgarlar'***a ulaşan büyük ticaret kervanları ve onlara eşlik eden Müslüman tüccarlar; ***Başkurt'***lar arasında ***İslâm dininin*** yayılmasına ayrı bir özen göstermişledir. Onlar, yol emniyetinin sağlanmasında büyük ölçüde bu gözü pek Müslüman ***Başkurt***lardan yararlandıkları gibi ayrıca, Müslüman ***Başkurtlar*** onlara rehberlikte dahil daha bir çok yerel hizmetler; konaklama, barınma, mallarını depolama, hayvanlarını kiralama, hatta bazı hallerde borç alma gibi hizmetler veriyorlardı.

Bu bakımdan ***Başkurt'***lar arasında İslâm dininin yayılması, Müslüman tacirler için, onlarla ticaret yapmaktan bir manada daha çok avantaj sağlıyordu. Nitekim **İbni Fadlan**'da ***Bulgar*** yurtlarına olan uzun ve yorucu seyahatında yol emniyeti ve rehberlik için böyle gözü pek cesur ve henüz yeni Müslüman olmuş bir ***Başkurt'lu Türkten*** yararlanmıştı[26]. Ne var ki ***İbn Fadlan'***ın buralardan geçtiği 921 li yıllarda ***Başkurt'***ların genellikle Müslüman oldukları görülmektedir.

Türkmen Dervişleri Başkurt'ların Hizmetinde:

Fakat bütün bu hayırlı gelişmelere rağmen ***"Başkurt İslâm İnkılabı"***nın tamamlanması, ***Türkistan;*** büyük ***Turan Yurdu'***ndan gelen ve alınlarına kader kalemlerince parlak harflerle ***"Müslüman Türk"*** oldukları yazılmış olan *"yeni iman erleri"* sayesinde mümkün olmuştur.

[26] İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 46.

Zira ***İslâm dini,*** bir çok Türk boylarında olduğu gibi ***Başkurtlar*** arasında da buna gönül vermiş Türk asıllı Müslüman din alimleri, gönül dostlarının buralarda giriştikleri ciddi, köklü, ferdi tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu yayılmış ve buralardaki bir çok insan bu gönül dostlarının giriştikleri ciddi, köklü ferdi tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu Müslüman olmuşlardır. Zaten; *dil ve etnik köken bakımından farklı, onların örf ve adetlerine yabancı başka kimselerin* ***(Arap-İran)*** *bu kuş uçmaz ve kervan geçmez yerlere gelmesi ve bin bir türlü mahrumiyetler içinde, buralarda tebliğ ve o irşad faaliyetlerinde bulunmasını düşünmek bile mümkün değildir.* Nitekim büyük İslâm coğrafyacılarından **el-Mağribi**'nin konumuzla ilgili rivayetleri bu gerçeklerin aydınlatılmasında bizlere önemli ölçüde yardımcı olmaktadır. Zira **el-Mağribi**'den öğrendiğimize göre o şöyle demektedir:

"Başkurtlar Türk olup, eski zamanlarda Almanlara komşu olmuşlardı. Onlar kendilerine İslâm şeraitini öğreten bir fakih tarafından Müslüman olmuşlardır"[27].

Ne var ki Başkurtlar'ın büyük kütleler halinde Müslüman olmalarını sağlayan bu insanlar; **el-Mağribi**'nin tabiri ile ***"Fakih"***'ler genellikle ***Türkistan,*** büyük ***Turan Yurdundan*** geliyorlardı. ***Onlar;*** *bir gönül coşkusu ve yeni bir iman neşesi ile* ***Başkurt*** *boyları arasına dalmışlar oba oba çadır çadır gezerek onlara iman zevkini aşılamışlar, Allah'ın hidayetine giden yolu göstermişler ve bunun dışında onlardan hiçbir şey talep etmemişlerdir. Türkçe konuşan zaman zaman bir ilahi nefes halinde Türkçe şiirler söyleyen ve çoğu zaman İslâm'ın ilahi cezbesi ile kendinden geçen bu kimselerin ilahi nazarları ve insani yaklaşımları ve mistik*

[27] el-Mağribi, s. 194.

davranışları karşısında Başkurt'ların küfür ve dalaletin kör karanlığında daha fazla saplanıp kalmlaarı mümkün değildi.

Bunlar; *Türkmen dervişleri,* ***bunlar;*** *Pir-i Türkistan* ***Hz. Ahmed Yesevi'***den *feyz almış ve özellikle Türk kardeşleri arasında, kim olursa olsun, boy ve soy farkı gözetmeden İslâm dininin yayılmasına kendini adamış* ***"Yesevi müridleri"*** *idi.* Anadolu da bu insanlar ***"Horasanlı Erenler"*** olarak ortaya çıkacaklar ve buraları taşıyla toprağıyla bir ***"Oğuz Yurdu"*** haline getirmişlerdir.

İşte **el-Mağribi**'nin ***Başkurtlar*** arasında İslâm dininin yayılmasında asıl kahraman olarak gösterdiği ve etnik kimliğini her nedense zikretmediği bu ***"Fakih"*** zatında böyle aslında faziletli ve üstün meziyetli bir ***"Türkmen Dervişi"*** olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Belki de o; ***Pir-i Türkistan,*** **Ahmed Yesevi**'nin İslâm hidayet çırasını tutuşturarak eline verdiği ve karanlık ***Türk yurtlarını*** bu iman nuru ile aydınlatmak için görevlendirdiği üst düzey ***"Halife"***'lerinden biri idi.

Nitekim büyük İslâm tarihçilerden biri olan **Ebü'l-Fida;** ***el-Mağribi***'nin bu kıymetli rivayetlerini bizim açımızdan daha berrak bir şekilde nakletmiş, konunun karanlık yönünü aydınlatmakla kalmamış ***Başkurtlar*** arasında İslâmiyeti bir hidâyet fırtınası haline getiren bulu kişinin açık açık etnik kimliğini zikretmiş ve onun bir ***"Türkmen Fakihi"*** bir diğer ifade ile ***"Türkmen Dervişi"*** olduğunu söylemiştir. **Ebü'l-Fida,** ***İbn Saidten*** naklettiği bu rivâyetinde aynen şöyle demektedir:

"قال ابن سعيد: وبلاد الباشقرد وهم ترك جاورا الألمانيين على عهد متواثق وهم مسلموان من فقيه تركماني نصرهم بشرائع الإسلام".

İbn Said *demiştirki; **Başkurt ülkesine gelince; orada yaşayanların hepsi Türk'tür. Geçmişte belli bir süre Almanlarla komşu olmuşlardır. Onlar, bir Türkmen fakihi vasıtasıyla İslâm dini kabul etmişlerdir. İslâm dininin emir ve yasaklarını onlara bu Türkmen fakihi öğretmiştir"***[28].

Bu arada hemen şunu itiraf edelimki; **Ebü'l-Fidâ**'nın bu görüşleri bizim için sadece ***Başkurt***'lar için değil; belki de bütün kuzey bölgelerinde mekan tutmuş ***Türk kavimleri*** daha açık bir ifade ile; ***Bulgarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Kumanlar*** hatta ***Oğuzlar*** için de geçerlidir. Zira kaynaklarda, **Ahmed Yesevi**'nin (öl. 1066) 99.000 müridi olduğu bildirilmektedir[29]. Ayrıca onun çok sayıda *"Halifesi"* vardı. Eminizki onların hepsi Türk boyları arasında iman hakimiyetinin kurulmasında ayrı ayrı görev almışlardır.

Evet, ***Başkurt İslâm İnkılâbı,*** Yesivi Dervişlerinin bir gönül coşkusu halinde çalışmaları ile tamamlanmış ve buralarda İslâm'ın öz yurdu olmuş ve bu böyle bu günlere kadar gelmiş ve burada bir ***"İslâm medeniyeti"*** yeşermiştir. Böylece ***İslâm dini,*** diğer ***Türk boylarında*** olduğu gibi ***Başkurtlar*** arasında da çok büyük çok parlak bir dini zafer kazanmış oluyordu. Nitekim aslen ***Başkurt***'lu olan büyük tarihçilerimizden **Z.V. Togan da, İslâm dininin** bu bölgelerde kazan-

[28] Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Muhammed, ***Takvimü'l-Büldan,*** Paris, 1940, s. 202.

[29] Köprülü, F., ***Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar,*** Ankara, 1981, s. 34, Kitapçı, Z., ***Orta Asya Türklüğünün İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,*** Konya, 1996, s. 140.

dığı başarılardan kısaca bahsetmiş ve ***"9040-960 seneleri arasında Etil havzasındaki Bulgar şehirleri arasında, yani şimdiki Kazakistan, Başkurdistan ülkelerinde yaşayan Türk oymaklarının toptan Müslüman olduklarını bildirmiştir***[30]. Bu sıralarda Müslüman olan Türk kabilelerine ***Peçenekler ve Kuman***'ları da ilave etmemiz gerekmektedir.

İslâm dini'nin ***Başkurtlar*** arasında ***Orta-Asya*** ve büyük *Turan Yurdundan* gelen Müslüman Türkler tarafından yayıldığı için diğer Türk boyları mesela, Bulgarlar da olduğu gibi buralarda da; Orta-Asya Türklüğünün hak mezhep olarak kabul ettiği ***İmam-ı Azam Ebû Hanife Ekolü*** doğrultusunda ve İslâmiyeti kabul eden Başkurtlar da ***"Hanefi Mezhebi"*** yolunda olmuşlardır. Onların ***Hanefi Mezhebine*** olan sıkı bağlılıkları, İslâm coğrafyacılarının da gözünden kaçmamış ***el-Hamevi*** ve ***el-Kazvini*** gibi İslâm coğrafyacıları bir hususta açık açık beyanda bulunmuşlar ve onların ***"Hanefi Mezhebi"*** üzerine amel ettiklerini bildirmişlerdir[31].

[30] Togan, Z.V., ***Giriş,*** s. 76.

[31] el-Kazvini, s. 611, el-Istahri, s. 323.

II.
MACARİSTAN BAŞKURT'LARI ARASINDA İSLÂMİYET

Macaristan Başkurt'larının Müslüman Olmaları:

Ak-İtil Başkurt'larından *Yurmati ve Yenay oymakları* bundan önceki sayfalarda da vurgulandığı gibi, daha sonraları *"Batı"*ya yürümüşler, *Tuna boylarından* geçerek *Macaristan* düzlüklerine inmişler ve buralarda yaşayan Macar'lara hakim olmuşlardır(32). Bunlar Macaristan düzlüklerine indiklerinde çoğunlukla Müslüman olmuş bulunuyorlardı(33). İslâm coğrafyacıları işte genellikle bu *Macaristan Başkurtlarından* bahsetmişler ve onlar hakkında pek çok bilgiler vermişlerdir. Bu bakımdan onların bu bilgilerini genel manada kullanmak için yazarlarımızın çok daha dikkatli olmaları gerekmektedir.

Nitekim bu, *Macaristan Başkurtlarının* parlak devirlerinden bahseden **el-Kazvi'ni**, ***onların kalabalık bir ordusu bulunan bir hükümdarı*** (*Hanı*) ***olduğunu, çadırlarda oturduklarını, kalelelerinin olmadığını, her yerleşme gurubunun bir "Beyi" buna bağlı bir dirliği*** (arazı parçası) ***olduğunu bildirmişlerdir***(34).

Diğer taraftan **el-Istahrî**, bu ***"Başkurtların aslen Türk ve ayrıca Rum'a*** (Bizans) ***a komşu olduklarını bildirmiştir"***(35). **El-Hamevî**, ***Mu'cemü'l-Buldan*** adındaki ansiklopedik coğrafi eserinde ***Başkurtların; "Konstantîniyye ile Bulgarlar***

---

32 Togan, Z.V., İA, II, s. 329.
33 el-Hamevî, I, s. 323.
34 el-Kazvini, s. 611.
35 el-Istahri, s. 225.

arasındaki (*Macaristan da dahil*) *"geniş coğrafi bölgelerde oturduklarını ve çok büyük bir Türk boyu olduklarını"* kaydetmektedir[36]. **el-Mağribi** *Başkurtların* batı kolu hakkında şu bilgileri vermektedir; *Alman ve Nemçe ülkelerinden sonra Bagrat ülkesi gelir. Bunlar Türk olup eski zamanlarda Almanlara komşu olmuşlardı. Onların şehirlerinin çoğu Tuna üzerindedir*[37].

İslâm dini, bir taraftan, *Bulgarların* yakın komşuları olan *Ak İtil Başkurtları* arasında yayıldığı gibi, diğer taraftan *Tuna boyu* ve *Balkanlardaki Başkurtlara* uğramış ve buralarda çok geniş bir ilgi görmüştür. Onların *Şamanizm* dininin kalıntılarını terk etmeleri ve *İslâm dinine* girmelerinde, *Bulgar Müslümanlarının* çok büyük hizmetleri olmuştur.

Ne var ki ilk devirlerde daha güçlü ve *Macar Türklerini* kontrol eden *Başkurt*'lar daha sonraki devirlerde zayıflamışlar koyu bir Hıristiyan olan Macar'lara vergi ödemek zorunluluğunda kalmışlardır[38]. Nitekim **el-Mağribî** bu Macarlardan söz ederken aynen şöyle demektedir: *"Başkurt'ların doğusunda Hungarlar* (*Macarlar*) *vardır. Bularda Başkurt'lar gibi Türklerdendir. Alman'lara komşu oldukları için Hıristiyan olmuşlardır"*[39].

Mâmâfih *Başkurt*'lar, buralarda bir çok büyük şehir ve kasabalar kurmuşlardır. **el-Hamevî,** onların kurdukları bu şehirlerin sayılarının otuz kadar olduğunu bildirmektedir[40].

---

36 el-Hamevi, I, s. 322, Krş. el-Kazvini, aynı ifadeler, bkz. s. 599.
37 el-Mağribi, s. 194.
38 el-Kazvini, s. 611.
39 el-Mağribî, s. 194..
40 el-Hamevî, I, 323.

Macar topraklarına serpilmiş olan bu şehirlerin her birinin 10-15 bin kişi veya daha fazla olduğu düşünülürse bu Müslüman varlığın nüfusunun çok yüksek rakamlara ulaştığı görülmektedir. Bütün bunlar *İslâm dininin* bu topraklarda ve Hıristiyan bir ortamda, bu *"Batı" Başkurt*'ları sayesinde ne kadar güçlü bir varlıkla temsil edildiğini göstermektedir.

Başkurt'lu Öğrenciler İslâm Ülkelerinde:

Ne var ki, böyle hıristiyan bir çevrede ve güçlü katolik papazların hıristiyanlığı dimdik ayakta tutmaya çalıştıkları bir ülkede, *İslâmiyeti* hak din olarak tercih etmiş olan bu *Başkurtlu Müslüman Türklerin* bir çok zorlu problemleri olduğu anlaşılmaktadır.

Bunlardan en önemlisi onların çok koyu bir hıristiyan toplum ve çevre içinde dini varlıklarının devam etmesi idi. Bu bakımdan İslâmiyetin, *Başkurt oymakları* arasında bir an önce, çok daha yaygın bir hâle gelmesi, yeni yeni bir çok *cami, mektep* ve *medreselerin* yapılması ve bir bakıma *"müesseseleşmesi"* gerekiyordu. Bunun için de âlimlere, din adamlarına, hülasa bu konularda yetişmiş elemanlara ihtiyaç vardı. Bu önemli durumun farkında olan *Başkurtlu Türkleri,* çok daha realist bir yol takip etmişler, İslâm ülkeleri, bu arada *Mısır, Halep* gibi büyük *İslâm şehirlerine akli ve nakli* ilimleri tahsil etmek ve yetkili birer din alimi olmaları için pek çok öğrenciler göndermişlerdir.

Mâmâfih İslâmiyet'in *Tuna boyları* ve daha ziyade **Macar** ülkelerinde yaşayan *Başkurt*'lar arasında nasıl yayıldığı ve bu Müslümanların durumu hakkında daha çok şeyler öğrenmek isteyenler, bize göre çok şanslı olmalıdır. Zira; büyük İslâm Coğrafyacısı, aynı zamanda gezgini aynı zamanda dil ve edebiyat alimi, **el-Hamevi,** *Halep*'te bulundu-

ğu bir sırada ***Başkurtlu Müslüman*** öğrencilerle karşılaşmış, onlarla uzun uzadıya görüşmüş, konuşmuş, nasıl Müslüman olduklarını sormuş, Müslümanların durumlarını öğrenmiş ve en sonunda bu topladığı bilgilerin büyük bir kısmını da meşhur eserine kaydetmiştir. Nitekim **el-Hamevi** bu *Başkurtlu öğrencilerle* ilk karşılaşmasını şu şekilde anlatmaktadır:

"وأما أنا فإني وجدت بمدينة حلب طائفة كثيرة يقال لهم الباشقردية شقراء الشعور والوجوه جدًا يتفقهون على مذهب أبي حنيفة."

"Bana gelince; ben Halep şehrinde bulunduğum sıralarda, Başkurt'lara mensup bir çok öğrenci gurupları gördüm. Bunların saçları ve yüzleri sarışındı. Ebu Hanife'nin mezhebi üzerine İslâm fıkhım öğreniyorlardı"[41].

el-Hamevi'nin Başkurtlu Molla ile Görüşmesi:

Bundan sonra **el-Hamevi,** onlardan aklı başında gerçekten de bilgili, dirayeti ve milli şuuru şaşılacak kadar güçlü olan bir ***Mollaya*** yaklaşmış ona; ***Başkurt***'ların yaşadığı yerler ve buralardaki Müslümanların durumlarını sormuş ve bu günlerin tabiri ile onunla dolgun bir "***röportaj***" yapmış ve bunu olduğu gibi eserine nakletmiştir. Biz, **el-Hamevi** ile ***Başkurtlu Molla*** arasında geçen ve bir mülakaat üslubu ile gerçekleştirilen bu konuşmayı, aynı zamanda o devirlerde yapılmış çok iyi bir *"mülakaat örneği"* olarak, hem de fazla bir değişiklik yapmadan bu almayı uygun bulduk. Şöyle ki, **el-Hamevi,** önce bu ***Mollaya,*** Macar Başkurtlarının genel durumu ve ülkelerini sormuştur. ***Molla,*** buna şu şekilde cevap vermiştir;

[41] el-Hamevi, I, s. 322.

"Bizim memleketimiz, *Konstantiniyyenin* ***ötesinde ve Frenklerden Macar denen bir milletin ülkesindedir. Onların ülkesinde 30 kasabalık Müslüman bir tebaayız. Bu kasabalardan her birinin bir şehir gibi kalabalık bir nüfusu vardır, Ne var ki, Macar kralı, isyan etmemizden korktuğu için bu kasabaların etrafını surlarla çevirmemize müsaade etmemektedir.***

Bununla beraber biz, hıristiyan ülkelerinin ortasındayız. Kuzeyimizde *Slav ülkeleri,* ***güneyimizde papanın ülkeleri yani*** *Roma* ***bulunur. Papaya gelince O;*** *Frenklerin* ***reisidir. Müslümanların nazarında*** *Emirü'l-Müminin* ***yani*** *"Halife"* ***nasıl Peygamberin vekili ise,*** *Papa* ***da Frenklere göre*** *İsa Mesih*'***in vekilidir. Onun Hıristiyanlığa dair emirleri bütün Frenkler arasında geçerlidir."*** *Daha sonra bu şahıs bana şunları söyledi;*

"Bizim batımızda; *Endülüs* ***(İspanya), doğumuzda; Rum ülkeleri*** *Kostantiniye* ***ve ona bağlı yerler vardır. Dilimiz Macarların dili, kıyafetimiz de tıpkı onlar gibidir. Onlarla beraber askerlik yapar, müşterek düşmanlarla çarpışırız. Zira*** *Macarlar,* ***İslâmiyet'e karşı olan milletlerle sık sık harbetmektedirler."*** Bu zata;

"-Böyle kâfir ülkelerin tam ortasında olmalarına rağmen nasıl Müslüman olduklarını *(ve dinlerini nasıl koruduklarını)* ***sordum."*** *Bana aynen şunları anlattı ve dedi ki;*

"Bizden öncekilerden işittiğime göre; eski zamanda bizim diyarımıza Bulgar ülkesinden 7 Müslüman gelerek aramıza yerleşmişler, bizim sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dille anlatmışlar ve bize İslâmiyet'in hak yolunu göstermişlerdir. Allah'a hadsiz şükürler olsun ki, Allah bize hidayet ihsan etmiş, kalbimizi iman nuruna açmış böylece hepimiz

Müslüman olmuşuz. Biz şimdi buralara geldik ki, *Fıkıh ve* ***İslâm dininin yüce prensiplerini öğreniyoruz. Ülkemize dönünce halk bize itibar gösterip dini işleri ile görevlendiriyorlar."*** *Daha sonra* **el-Hamevi** bu ***Mollaya****; Frenkler gibi niçin sakallarını tıraş ettiklerini sormuştur. Bana karşı o, şöyle demiştir:*

"Aramızdaki askerler sakallarını tıraş eder, Frenkler gibi silah kuşanırlar. Diğerleri ise böyle yapmazlar, yani sakallarını tıraş etmezler." *Bu defa* **el-Hamevi** *ona iki ülke arasındaki mesafeyi sormuştur.* ***Başkurt'lu Molla*** *buna, şu cevabı vermiştir;*

"Buradan Kostantiniyeye kadar 2,5 aylık bir yol vardır. Kostantiniyeden bizim ülkemize ise yaklaşık aynı mesafede bir yol vardır"[42].

Bu Rivayetlerin Yeniden Değerlendirilmesi:

el-Hamevi'den çok ufak bazı değişiklikler yaparak naklettiğimiz bu bilgiler; ***İslâm dinî*** ve ***Başkurt Müslümanlarının Macar*** ülkelerindeki durumlarını bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. ***Başkurtlu*** ve son derece aklı başında olan bu ***Molla***'dan öğrendiğimize göre:

Müslüman Başkurt'lar, Macaristan'da *çok büyük çok güçlü bir varlık oldukları gibi onların otuzun üzerinde yerleşim birimleri bulunmaktadır. Onlar bu topraklara ayak bastıklarında* ***"ataları"*** *ve* ***"dedeleri"*** *çoktan* ***"Müslüman olmuş"*** *bulunuyorlardı. Ne var ki onlar böyle Hıristiyan bir ortamda, dini kimliklerini korumak için fevkalade bir hayret göstermiş ve bunun her hâl-ü karda çok çetin bir mücadelesini vermişlerdir. Hatta bu konuda daha da ileri gitmişler ve* ***İslâm ülkelerine*** *bir çok* ***"öğrenciler"***

[42] el-Hamevi, I, s. 322.

göndermişlerdir. Onları bu davranışları, bu günler için bile geçerli ve her türlü takdirin üstünde bir husustur.

Ayrıca Molla'nın ***"Batı Roma"*** *Roma Hıristiyanlığı ve* ***"Papa"*** *hakkında verdiği bilgiler, hatta* ***"Papa"****'yı, Müslümanların imamı,* ***"Emîru'l-Mümin"****e benzetmesi de çok ilginçtir.* Yine bu milli şuur sahibi Molla'dan öğrendiğimize göre;

Müslüman Başkurt *oymakları ile* ***Hıristiyan Macarlar*** *fevkalade bir uyum sağlamışlar ve Macaristan'ı sanki bir* ***federe devlet*** *olarak idare etmişler, müşterek düşmanlarına karşı bu toprakları birlikte korumuşlardır. Federe devletin bu iki toplumdan oluşan bir ordusu vardı ve herkes seve seve askerlik yapıyorlardı. Müslüman askerlerin komutanları cesur Başkurt beyleri idi. Gerektiğinde bu federe devlet ordusu İslâm düşmanlarına karşı gaza ve cihad yapmaktan çekinmiyordu.* Nitekim Başkurt'lu Molla bu hususta aynen şöyle demiştir:

"Dilimiz Macar'ların dili, (Türk dilinin şivesi) ***kıyafetimizde tıpkı onlar gibidir. Onlarla birlikte askerlik yapar, müşterek düşmanlar çarpışırız. Zira Macarlar, İslâmiyete karşı olan milletlerle sık sık çarpışmaktadırlar"***[43].

Hemen şunu itiraf edelim ki; bu iki kavmin dinleri farklı ve dini gayeleri çok daha farklı olması ve bu çağlarda, dünyanın bir çok yerinde ***Hıristiyanlarla,*** Müslümanlar arasında kan gövdeyi götüren dini harpler olmasına rağmen, ***Müslüman Başkurt***'larla, ***Hıristiyan Macar***'ların tam bir uyum ve anlayış içinde yaşamaları, İslâm'ın düşmanlarına karşı birlikte harbetmeleri, bir birlerine karşı kılınç çekemelerinin bize göre bir tek sebebi vardır. O da, onların her şeyden önce ***TÜRK*** olmalarıdır.

[43] el-Hamevî, I, s. 323.

Başkurt'lu Mücâhitler Bizans Karşısında:

Ne ilginçtir ki, büyük İslâm tarihçisi **el-Mesudi** bu aklı başındaki **Mollayı** doğrulamakta ve onların, ***Hıristiyan Macarlar*** hatta diğer ***Türk oymakları*** ile birlikte müşterek düşmanları ***Bizans***'a karşı hem de bir cihad aşkı ile gerçekleştirdikleri bu savaşlar hakkında çok ilginç açıklamalarda bulunmaktadır. Bu büyük İslâm tarihçisinden öğrendiğimize göre;

Macar ülkesinde ve ***Bizans*** sınırı şehirlerinden biri olan ve ***Müslüman Türklerin*** ticâret yapmalarını engelleyen ***Valandar Rumları*** ile Türkler arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve ***Rumlar,*** Müslüman Türk şehirlerini basarak yağmalamış ve bir çok kadın ve erkeği de esir almışlardı. Daha sonra ***Başkurt*** ve diğer ***Türk beyleri,*** daha açık bir ifade ile dört Türk kabile ***"Beyi"*** Macarlar da dahil birleşerek 60.000 kişilik bir ordu kurarak ***Valandar*** şehri üzerine yürümüşler ve onlara çok büyük kayıplar verdirmişlerdir(943)[44].

Ne var ki, buna Bizans kralı **Romanos**'un tepkisi çok büyük olmuştu. İmparator 60.000 kişilik bir ordu hazırlamış ve bu Türk beylerinin üzerine göndermiştir. Bunların 10.000'ni ***Hıristiyan Türklerden*** oluşuyordu. Bu durum karşısında ***Türk Beyleri; Hazar ülkeleri, Babü'l-Ebvâb ve el-Lan ülkelerinden*** gelip buralarda dini ve ticari faaliyetlerde bulunan Müslüman tacirleri, (bunların Türk oldukları anlaşılmaktadır), yanlarına çağırmışlar ve onlarla nihaî zafere ulaşmaları yolunda istişarelerde bulunmuşlardır.

İki ordu harp düzenine girince, ***Bizans Komutanı*** ordusundaki ***Hıristiyan Türk*** öncü ve okçu birliklerini ileri sürmüş ve çok sağlam bir harp vaziyeti almıştır. Bunu gören

[44] el-Mesûdî, *Müruc*, II, s. 61.

Müslüman Türk tacirleri derhal ortaya atılmışlar ve ***bu hristiyan Türkleri İslâm dinini kabul etmeye çağırmışlardır. Şayet onlar Müslüman olmayı ve Türk tarafına geçmeyi kabul ederlerse, bu tüccarlar onları Bizans ülkesinden alarak İslâm ülkesine*** (*Azerbaycan ve Kafkasya*) ***götürecekler ve her türlü ihtiyaçlarını da karşılayacaklardı***[45].

Hıristiyan Türkler zaferden emin oldukları için pek tabii olarak bu teklifi reddetmişlerdir. Böylece Türk-İslâm tarihinin en kanlı harplerinden biri de başlamış oluyordu. Mâmâfih, iki taraf arasında çok kanlı çarpışmalar olmuş ve bu ilk karşılaşmada ***Bizans Komutanı,*** ordusundaki ***hristiyan Türkler*** sayesinde büyük başarılar elde etmiştir. Bunun üzerine birleşik Türk ordusunun komutasını ***Peçenek Beyi*** almış ve meşhur ***"Turan taktiğine"*** benzer bir taktik uygulamış, üstün manevra, harp meydanlarına ani dalma ve geri çekilme, sağ ve sol cenahtan beklenmedik çevirmelerle Bizans ordusunu şaşırtmış, ondan sonra asıl merkeze yaptığı ani bir hücumla ***Bizans ordusunu*** perişan etmiş ve sonunda zaferi yine Türkler kazanmıştır. **el-Mesûdî** kendine has üslubu ile gelinen neticeyi şöyle anlatmaktadır:

"Türkler muntazam saflarla Bizans üzerine daldılar, sağdan ve soldan hücum ederek düşman üzerine çullandılar ve onların hepsini kılınçtan geçirmeye başladılar. Öyleki; gök yüzü tozdan karardı, atlar kişnedi. Rumlardan ve hristiyanlardan (*Türkleri kastediyor*) ***60.000 kadarı öldürüldü. Hatta ölenlerin cesetler i üzerinden*** (*Valandar*) ***şehrinin surlarına çıkılabiliyordu. Şehir ele geçirildi, kılınçlar günlerce şakırdayıp durdu ve şehir halkı esir edildi"***[46].

[45] el-Mesûdî, II, s. 62.
[46] el-Mesûdî, II, s. 64.

Daha sonra *Türkler, Konstantiniye* üzerine yürümüşler, yol boyunca pek çok kadın ve erkeği esir almışlar ve bunları *Konstantiniye* surları önünde ***atlas*** ve ***ipekli*** elbiseler ağır kumaşlarla değiş tokuş yapmışlar, zafer coşkusu içinde tam kırk gün eğlenmişlerdir. **el-Mesudi,** bu Türklerin; ***Slav ülkeleri, Roma toprakları, Endülüs*** (İspanya), ***Frengistan, Galiçya hatta Bizans topraklarına devamlı akınlar yaptığını ve bu ülkeleri yağmaladıklarını bildirmektedir***[47].

* * *

Buraya kadar olan bu açıklamalarımızda, ilk defa ***Ak İtil*** ve ***Tuna boyları,*** Macar ülkesine kadar uzanan bu geniş topraklardaki ***Başkurt'***lar ve onlar arasında İslâm dininin yayılması üzerinde durulmuş ve temel kaynakların bu konudaki rivayetlerinin ilk defa genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Görüldüğü gibi ***Başkurt Türk boyları*** ve onlara bağlı bir çok oymaklar da ***Bulgarlar*** gibi bu arada (IX. Asır) büyük bir çoğunlukla ***"Müslüman olmuş"*** ve Türk dünyası, İslâm milletleri camiasındaki şerefli yerlerini almışlardır.

Başkurtlar Müslüman olduktan sonra da, ***Ak İtil*** ve ***Yayık nehirleri*** arasında kalan geniş topraklarda milli varlıklarını sürdürme mücâdelesini büyük bir azimle devam ettirmişler ve bir çok siyâsi dalgalanma, iniş ve çıkışlardan sonra bu günlere kadar devam edip gelmişlerdir. Diğer Türk boyları gibi onların tarihi de, destânî kahramanlıklarla doludur.

Bilindiği gibi, IX. ve X. asırlar, genellikle ***Kafkasya, İtil-Volga boyları, Karadeniz'***in kuzey bölgelerindeki Türk kavimleri ile bütün ***Orta Asya'***daki ***Türk boylarının*** meselâ; ***Karahanlılar, Selçuklular, Oğuzlar,*** bütünüyle *Müslüman olduktan* devirlerdir. Ne ilginçtir ki, bu Türk boylarının hepsinin tarih sahnesinden bir, bir çekilip gittikleri halde, onlardan sadece ***Başkurtlar,*** yukarıda da ifade edildiği gibi, ayakta kalmışlar, bu İslâm yurdunu korumuşlar ve günlere kadar gelmişlerdir. Bu onlar için, her zaman başı göklerde öğünebilecekleri gerçekten de büyük bir şeref olmalıdır.

[47] el-Mesudi, II, s. 64.

Diğer taraftan buraya kadar yaptığımız bu açıklamalar, ***İslâm dininin, Kuzey Kafkaslar, İtil, Don-Volga*** boyları, ***Karadeniz'in*** kuzey kesimleri ve buralarda yaşayan ***Hazarlar, Bulgarlar ve Başkurt Türk boyları*** arasında, hem de hiçbir ciddi mukavemet görmeden nasıl baş döndürücü bir şekilde yayıldığını, onlara nasıl da yeni bir ruh ve dinamizm verdiğini bütünüyle ortaya koymaktadır.

Bunlar madalyonun bir yönüdür. Madalyonun öbür yönünde ise ***Azerbaycan, Harzem*** ve ***Türk Oğuz Boyları*** vardır. İslâm hidâyet güneşi erken devirlerde ***Azerbaycan*** topraklarına doğduktan sonra bu iman dalgaları bilindiği gibi ***Hazar*** ve ***Bulgar yurtlarını*** geçmiş ve çok kısa bir zaman sonra ***Harzem*** diyarına ulaşmış ve ***Türk Oğuz*** boylarını kucaklayacak bir hale gelmiştir.

İşte bundan sonraki müstakil bir eserimizde madalyonun bu ikinci yönü üzerinde durulacak ve ***İslâm Oğuz*** boyları arasında kazandığı büyük dini zafer üzerinde durulacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Kuran-ı Kerim.

Abdullah, Y.A., ***The Glorius Quran,*** London, 1975.

Arnold, T.W., ***The Preachings of Islam,*** Lahore, 1968.

Artamanov, M., ***The History of the Hazars,*** Leningrad, 1962.

Asım, N. Arif, M., ***Osmanlı Tarihi Mehal,*** İstanbul, 1335.

Asım, N., ***Türk Tarihi,*** 1316.

Aziz, A., ***Tatar Tarihi,*** Moskova, 1925.

Bakşi İman, ***Djagar Tarikhy, Collection of Bulgarian Annals Year 1680.***

Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** Ankara, 1963.

Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** Ankara, 1975.

Baştav, S., ***İtil (Volga) Bulgar Devleti, Tarihte Türk Devletleri,*** Ankara, 1987, I, s. 18-194.

Beyhaki, ***Tarih-u Beyhak,*** Tahran, 1317.

İbni Kesir, ***el-Bidaye ven-Nihâye,*** Beyrut, 1966.

Brook, K.A., ***Hazar Bizans İlişkileri,*** *TÜRKLER,*Ankara, 2002, II, s. 473-474.

Buluç, Sadettin, ***Şaman, Şamanizm,*** İA, XI, s. 310-335.

Bunyadov, Z., ***Azerbaycan,*** VII-IX. Asırlar (Krilce), Bakü, 1989.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet, X, s. 5143.

Canbek, A., ***Kafkasya Ticâret Tarihi,*** İstanbul, 1978.

Cazeglâdy, K., ***Yıktıvaz Unvanı,*** Macarcadan çev. İ. Kafesoğlu, T.M., IX, İstanbul, 1951.

Chavannes Ed., ***Documents Surles Tou-Kiue Occidentaux,*** Petersburg, 1903.

Divitçioğlu, S., ***Kök Türkler,*** İstanbul, 1987.

Dunlop, D.M., ***The History of the, Jewish Khazars,*** Princton, 1967.

Ebû Zehra, ***M. Ebû Hanife,*** çev. O. Kiskioğlu, Ankara, 1962.

Ebu'l-Fidâ İsmail b. Muhammed, ***Takvimü'l-Büldân,***Paris, 1840.

ed-Dakuki, H. Ali, ***Devletü'l-Bulgar el-Müslimin fi-Havz el-Folga,*** Muerrihu'l-Arabi, sy. 21, s. 206, vd.

ed-Diyarbekiri, ***Tarihu'l-Hamis,*** Beyrut, 1283.

el-Avfi, V., ***Cami el-Hikâyat,*** Ayasofya, no. 3167.

el-Bekri, ***el-Mesâlik ve'l-Memâlik,*** İstanbul, Laleli, no; 2144.

el-Belâzuri, **Fütuh,** tah. R. M. Rıdvan, Beyrut, 1983.

el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldân,*** çev. M. Fayda, İstanbul, 1987.

el-Bulgarî, Husamü'd-Din, ***Risâle-i Tevârih-i Bulgaryyi ve Zikr-i Mevlâna Hz. Aksak Timur ve Haber-i Şerh-i Bulgar,*** Kazan, 1999.

el-Câhız, ***Türklerin Faziletleri,*** Çev. R. Şeşen, Ankara, 1967.

Feher, Geze, ***Bulgar Türkleri Tarihi,*** Ankara, 1999.

el-Granâti, ***Tuhfetü'l-Elbâb,*** nşr., G. Ferrand, J.A., Juillet, Sektember, 1925.

el-Hamevi, ***Mu'cemü'l-Büldân,*** Beyrut, 1955.

el-Hudarî, ***Tarihu'l-Ümem el-İslâmiyye,*** Mısır, 1934.

Funk, C., ***el-Mansur,*** İA, VII, s. 295-300.

İbnü'l-Ubri, ***Tarih-u Muhtasar ed-Düvel,*** Beyrut.

el-Isfahanî, Ebü'l-Ferec, K. ***el-Ağânî,*** Beyrut, 1970.

el-Istahrî, ***Mesâlik el-Memâlik,*** nşr., De Goeje, Leyden, 1927.

el-İdrisi, ***Nüzhetü'l-Müstak,*** Köprülü no: 955.

el-Kaşgarî, ***Divan-ü Lügat el-Türk,*** çev. B. Atalay, Ankara, 1985.

Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** Ankara, 1973.

Kafesoğlu, İ., ***Bulgarların Kökeni,*** Ankara, 1985.

el-Kayravâni, ***Züheru'l-Âdab,*** el-Kahire, 1953.

el-Kazvini, ***Asaru'Bilâd,*** Beyrut, 1960.

Kuyucuklu, N., ***Bulgaristan,*** DİA, VI, s. 391-396.

el-Mağribi, ***K. el-Coğrafya,*** nşr. İsmail, el-Arabi, Beyrut, 1970.

el-Mercânî, ***Müstefâdü'l-Ahbâr,*** tıpkı basım, Ankara, 1997.

el-Mervezi, ***Tabâi'-el-Hayevan,*** nşr. V. Minorsky, London, 1924.

el-Mesûdî, ***et-Tenbih ve'l-İşraf,*** nşr. De Goeje, Leyden, 1894.

el-Mesûdi, ***Müruc,*** Tah. M.M. Abdü'd-Hamid, Mısır, 1964.

el-Ya'kubi, ***K. el-Büldan,*** nşr., De Goeje, Leyden, 1892.

el-Yakûbi, ***Tarih el-Ya'kubî,*** Beyrut, 1960.

er-Remzi, R.M., ***Telfiku'l-Ahbar,*** Orenberg, 1909.

es-Sübki, ***Tabakat eş-Şâfiyye,*** Beyrut, (Tarihsiz).

et-Taberi, ***Târîhu'l-Umem vel-Mülûk,*** tah. M. E. İbrahim, Beyrut, 1967.

Feher, G., ***Bulgar Türkleri Tarihi,*** Ankara, 1984.

Feher G., ***Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri,*** Ankara, 1986.

Gerdezi, ***Zeynü'l-Ahbâr,*** nşr., A. Habibi, Tahran, 1347.

Grigoriev, W., ***About the Khazars, Russia and Asia,*** S. Peterburg, 1876.

el-Mesûdi, ***Müruc,*** nşr. B. Meynard, Paris, 1861-1874.

Grousset, R., ***Bozkır İmparatorluğu,*** İstanbul, 1999.

Hamidullah, M., ***İslâm Peygamberi,*** İstanbul, 1972, I, 240.

Heeren, A.H.L., ***Intereousse and Trade of the Prineipal Nations of Antiquity,*** Oxford, 1833.

Heyd, W., ***Yakındoğu Ticâret Tarihi,*** Çev. E.Z., Karal, Ankara, 1975.

İbn A'sem, ***el-Fütûh,*** Beyrut, 1986.

İbn A'sem, ***el-Fütûh,*** tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992.

İbn Fazlan Seyahatname, hzr. R. Şeşen, İstanbul, 1995.

İbn Havkal, ***K. Suretü'l-Ard,*** Mektebetü'l-Hayat, Beyrut.

İbn Havkal, ***K. Suretü'l-Ard,*** nşr. J.A. Karamers, Leiden, 1939.

İbn Kuteybe, ***el-Maarif,*** Mısır, 1960.

İbn Rusta, ***el-A'lâk en-Nefise.***

İbn Rusteh, s. 141.

İbn Rüsteh ***el-A'lâk en-Nefise,*** nşr., M. J. De Goje, Leyden, 1892.

İbnü'l-Esir, ***el-Kâmil fit-Târih,*** nşr., C. J. Tornberg, Beyrut, 1965.

İbnü'l-Esir, ***Üsdü'l-Gâbe,*** Mısır, 1280.

İbnü'l-Verdi, ***Tetimme fi Ahbar el-Beşer,*** Beyrut, 1970.

İdrisi, ***Nüzhetü'l-Müştak,*** Köprülü, n. 955.

İnan, A., ***Eski Türk Dini Tarihi,*** İstanbul, 1972.

İzmirli İ.H., ***Peygamber ve Türkler,*** II. Türk Tarih Kongresi Tebliğler, İstanbul, 1943, s. 1013-1018.

Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** Ankara, 1977.

Kitapçı, Z., ***Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet,*** Konya, 2004.

Kitapçı, Z., ***et-Türk fi Müellefat el-Cahız,*** Beyrut, 1972.

Kitapçı, Z., ***Bediüzzaman Said Nursi Anadolu İman Hareketi,***Konya, 1999.

Kamusku, M., ***Araplar ve Hazarlar,*** TM., İstanbul, III, s. 136.

Karamsin, N.M., ***Histore del'Empire de Rusie,*** Paris, 1819-26.

Karaşemsi, R.S., ***Hazar Türkleri Avrupa Devleti,*** İstanbul, 1934, s. 22.

Karaşemsi, R.S., ***Hazar Türkleri Avrupa Devleti,*** İstanbul, 1976.

Kitapçı, Z., *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları.*
Kitapçı, Z., *Başkurtlar Arasında İslâmiyet,* Türk D. Tarih Dergisi, Ocak, 2000, s. 57 vd.
Kitapçı, Z., *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Hazarlar,* Türk Dünyası TD. Mayıs, 2002, no, 185, s. 38-42.
Kitapçı, Z., *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,* Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,* Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *İslâm Hidâyet Güneşi Doğu Turan Yurdunda,* Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları,* Konya, 1996.
Kitapçı, Z., *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,* Konya, 1996.
Kitapçı, Z., *Örnek Bir Türk Anası Şağap Hâtun,* İstanbul, 1991.
Kitapçı, Z., *Saadet Asrında Türkler,* Konya, 1995.
Kitapçı, Z., *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?* Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri, Harzem Dil Ekolü,* Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,* Konya, 2001.
Kmosko, M., *Araplar ve Hazarlar,* T.M. 1935.
Koestler, A. *The Therteenth Tribe,* Newyork, 1976.
Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar,* Ankara, 1981.
Köprülü, M.F., *Ahmed Yesevi,* İA, I, s. 213.
Kurat, A.N., İA, *Bulgarlar,* II, s. 782.
Kurat, A.N., *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, ve Devletleri,* Ankara, 1972.
Kutschera, H.F., *Die Chasraren,* Wien, 1910.
Kutub, S., *fi-Zilâl el-Kur'an,* İstanbul, 1972.
Kuzgun, Ş., *Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara, 1993.
Lewis, B., *Politics and War, Studies in Classical and Otoman Islam,* London, 1971.
Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm,* Çev. N. Uzel, İstanbul, 1983.
el-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm,* tah. M. Mahzum, Beyrut, 1987.
Manandian, Beitröge, *Zur Albanischen Geschichte,* Leipzig, 18897.

Miftakov, Zufar, Z., *İdil Havzasındaki İslâm Devleti İdil Bulgar Devleti,*TÜRKLER, IV, s. 409-416.
Milman, H.H., *The History of the Jews,* Lodon, 1863.
Mücmelü't-Tevârîh, nşr., A. Ramazanî, Tahran, 1318.
Nuaym b. Hammad, *el-Fiten,* tah. M. M. S., eş-Şûrî, Beyrut, 1997.
Orkun, H.N., *Türk Tarihi,* Ankara, 1946.
Örnek, A.A., *Tatar Tarihi,* Moskova, 1925.
Pectors, P., *Les Khazars dans la Passion de S. Albo de Tiflis,* Paris, 1934.
Rasony L., *Tarihte Türklük,* Ankara, 1988.
Rosental, *Chazars, The Jewish Encyclopediae,* IV, s. 1.
Runciman, H.S., *Orta Çağların Başında Avrupa da Türkler,* Belleten, Ankara, 1943, VII, s. 46-57.
Selen, S.H., *Ticaret Tarihi,* İstanbul, (Tarihsiz).
Semernov, V.P., *Rosiyye,* VI, s. 115.
Soloman G., A *History of the Jews,* Philedelphia, 1952.
Soloman, G. A., *History of the Jews,* Philedelphia, 1952.
es-Suyûti, *Tarihu'l-Hulefâ,* Mısır, 1952.
İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihu'l-Müluk ve'l-Umeme,* Haydarabad, 1357.
Sümer, F., *Oğuzlar,* İstanbul, 1992.
Şeşen, R., *İbn Fazlân Seyahatname,* İstanbul, 1995.
Şeşen, R., *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,* Ankara, 1985.
Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Gonfessor,* Oxford, 1977.
Togan, Z. V., *İbn Fadlan,* İA, V/II, s. 731, vd.
Togan, Z.V., *Başkurd,* İA, II, s. 329.
Togan, Z.V., *Hazarlar,* İA., V/I, s. 397.
Togan, Z.V., *İbn Fadlân's Reisebericht,* Leipzing, 1939.
Togan, Z.V., *Türk Tarihi Hakkında Dersler,* İstanbul, 1927, s. 125.
Togan, Z.V., *Türk ve Tatar Tarihi,* s. 76.
Togan, Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul, 1981.
Tolstov, S.P. Stedam, *Drevney Horezmiyskoy Sivilitatsii,* Leningrad, 1948.

Turan, O., ***Türkler ve İslâmiyet,*** DTCF Dergisi, IV, sy. 4, 1946, s. 457-485.
Turan, O., ***Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,*** İstanbul, 1969.
Turer O., ***Türk Dünyasında İslâm'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sûfî Tarikatler ve Yesevinin Rolü,*** *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevi Simpozyumu Bildirileri,* Kayseri, 1993, s. 361-368.
Yakubovskiy, A.Y., ***Altınordu ve Çöküşü,*** Ankara, 1976.
Yazıcı, N., ***İlk Türk İslâm Devletleri,***Ankara, 1992.
Yazıcı, N., ***Hoca Ahmed Yesevi Döneminde Türk İslâm Kültürünün O-luşum-Gelişimi,*** Diyanet Dergisi, XXXIX, sy. 4, s. 3-16.
Yazır, H.E., ***Hak Dini Kuran Dili,*** İstanbul, 1960.
Yörükan, Y.Z., ***Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Orta ÇağdaTürkler,*** İstanbul, 2004.
Yumandi, Y.K., ***Hazarlar;*** *TÜRKLER,* II, s. 466.
Yusuf, S.M., ***İlâkâtü'l-Arab et-Ticâriyye bil-Hind,*** Mecelleh, Külliyetü'l-Edeb, Mayıs, 1953, XV, I, s. 1-33.
Yücel, N. Bulgarlar, DİA, VI, s. 390-391.
Yücel, M.U., ***Hazar Hanlığı,*** TÜRKLER, Ankara, 2002, II, s. 447.
Zajaczkowski, A., ***Khazarian Culture and its Inheritors,*** Act. Or. XII. 1961.
Zeydan, C., ***el-Arab Kable'l-İslâm,*** Beyrut, (Tarihsiz).

YEDİ KUBBE YAYINLARI PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'NIN BÜTÜN ESERLERİNİ İFTİHARLA SUNAR!!!

YEDİ KUBBE YAYINLARI PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'nın uzun zamandır beklenen bütün eserlerini yeniden yayınlamaya ve değerli Müellifi okuyucuları ile buluşturmaya karar vermiştir.

Müslüman Türk'ün; tarihi misyonunu tanımak ve onu bütünüyle kucaklamak, Onun tarihi varlığını HZ. PEYGAMBER'in mübarek hadislerinde keşfetmek, onu yeni bir coşku ile yeniden kucaklamak, Müslüman ANADOLU İNSANI'nın Ka'be-i irfanına koşmak, ÇİN SEDDİ'nden ta VİYANA önlerine kadar onun döktüğü mübarek şehit kanlarının manevi bedelini öğrenmek ve bu sâyede özüne dönmek ve tarihi şahsiyetine yeniden kavuşmak isteyenler!

Bu eserleri okumak bir vecibe bir vebaldir!

Lütfen onları okuyunuz! Okutunuz!

Eşe, dosta, sevdiklerinize tavsiye ediniz!

Böylece ALLAH katında bir vebalden kurtulunuz!

YEDİ KUBBE YAYINLARI; Türk tarih, kültür ve medeniyetinin yapı taşlarını ANADOLU İNSANI'na DÖRT BÜYÜK KÜLLİYAT halinde sunmaktadır:

I.
TÜRKLER'İN MÜSLÜMANLIĞI KÜLLİYATI

1. TURAN YURDU'NA İSLÂMİYET
2. TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU
3. ORTA ASYA'DA İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE TÜRKLER
4. TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂM HİDÂYET FIRTINASI
5. DOĞU TÜRKİSTAN VE UYGUR TÜRK'LERİ ARASINDA İSLÂMİYET
6. TÜRK MOĞOL BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET
7. KUZEY TÜRK KAVİMLERİ ARASINDA İSLÂMİYET Hazarlar-Bulgarlar-Başkırdlar
8. AZERBAYCAN HARZEM ve OĞUZLAR ARASINDA İSLÂMİYET
9. İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR ve HAKANLARI

II.
TÜRK İSLÂM TARİHİ KÜLLİYATI

1. YENİ İSLÂM TARİHİ ve TÜRKLER : I
İslâmi Türk Tarihi'ne Giriş
2. YENİ İSLÂM TARİHİ ve TÜRKLER : II
Hz. Peygamber'in Hayatı ve Orta Asya Türklüğü
3. TÜRKİSTAN'IN MÜSLÜMAN ARAP'LAR TARAFINDAN FETHİ

III.
TÜRK İSLÂM MEDENİYETİ KÜLLİYATI

1. MOĞOLLAR DEVRİNE KADAR ORTA-ASYA TÜRK İSLÂM MEDENİYETİ

2. TÜRK'LERİN ARAP DİLİ ve EDEBİYATI'NA HİZMETLERİ : Hilâfet Ülkeleri

3. TÜRK'LERİN ARAP DİLİ ve EDEBİYATI'NA HİZMETLERİ : Harzem Dil Ekolü

IV.
HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİ ve TÜRKLER KÜLLİYATI

1. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TÜRK VARLIĞI

2. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TÜRK BOYLARI:Hazarlar-Gazneliler-Selçuklular-Moğollar

3. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE OSMANLILAR